

શ્રી યશોવિજયજી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

4061

સાધુસાધ્વી શિબિર માટુંગા [મુંબઈ]ના

ઉપક્રમે યોજાયેલી વ્યાખ્યાનમાળા

ધર્માનુબંધી વિશ્વદર્શન

પુસ્તક : ૩

સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા

પ્રવચનકાર :

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

સંપાદક :

ગુલાબચંદ જૈન

: પ્રકાશક :

લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી

મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર

હડીસાઈની વાડી - અમદાવાદ - ૧

શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વનું અખંડ સંશોધન એટલે સાધુસંસ્થા [સંપાદકીય]

મહાભારતના યુદ્ધમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેના નાશ પામી અને પાંડવો જીત્યા પણ તેમને જે સુખ અને શાંતિ જોઈતાં હતાં તે તેમને હસ્તિનાપુરની ગાદી અને સામ્રાજ્યમાં ન મળ્યાં. શ્રીકૃષ્ણ જેવા ધર્મનીતિકાર અને વિદ્વર જેવા લોકનીતિકાર પણ યુધિષ્ઠિરના મનને શાંતિ આપી ન શક્યા; ન પાંડવો શાંતિને અનુભવ કરી શક્યા કે ન તેમને રાજ્ય જીત્યાનો આનંદ મળ્યો. અંતે પાંડવો અને દ્રૌપદી સહિત યુધિષ્ઠિર હિમાલયમાં શાંતિ શોધવા માટે રવાના થયા...કહેવાય છે કે દ્રૌપદી અને પાંડવો એક પછી એક પડતા ગયા અને અંતે એકાકી ધર્મરાજ આગળ વધ્યા અને તેમનો અંતિમ સાથી કૂતરો પણ પડી ગયો અને ત્યાર બાદ તેમને સુખ-શાંતિનું સ્વર્ગ મળ્યું.

આ એક જ દાખલો નથી પણ રામયુગ અને કૃષ્ણયુગ પહેલાં પણ અનેક ઋષિ મુનિઓના એવા દાખલા મળે છે કે ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત થયા બાદ, સુખસાહેબીમાં રહેવા છતાં તેઓ વનનો-સંન્યાસનો રસ્તો ગ્રહણ કરે છે. ત્યાં તપ-ધ્યાન-ચિંતન કરે છે અને તેમને જીવનનો જે શ્રેષ્ઠ રસ્તો દેખાય છે તેની જાણકારી પોતાના અનુગામીઓને કરે છે.

વર્ણવ્યવસ્થાનો આધાર તો એક જ છે કે જીવન અધુરું થઈ જતાં ઇદ્રિયો શિથિલ પડે છે અને પા લાગની જિંદગી ભોગ-વિલાસમાં વિતાવ્યા બાદ જે વિષયસુખથી મન પાછું ન ફરે તો એ જ ઇદ્રિય-શિથિલતા અને વિષયસુખો તેના જીવનના આનંદને બગાડી શકે છે. એટલે નગરના વાતાવરણથી દૂર વનમાં જવું-ત્યાં અભ્યસ્ત થતાં થતાં સંન્યસ્ત થવું, એને જીવનનો આદર્શ ગણવામાં આવ્યો.

વર્ણશ્રમની આ વ્યવસ્થા માનવીની શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વના અખંડ સંશોધનના એક સુંદર પરિપાક રૂપે હતી. એની અગાઉ વિષયસુખો અને કુદરતી પ્રકોપોની શાંતિ માટે માનવીએ ધણી ધણી યોજનાઓ કરેલી...શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની શોધમાં જનાર અને રહેનાર ઋષિ-મુનિઓએ

પણ કેટલીક વાતો સૂચવેલી. તે પ્રમાણે યજ્ઞ-આદિતિ-ભોગ અને સિદ્ધિ આવ્યાં. સંતાનપ્રાપ્તિથી લઈને ચક્રવર્તીપણાં માટે એનો જ આધાર લેવાતો. પણ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની માનવીની ચિરંતન ઝંખના તેને જ ચરમ ધ્યેય માનીને ન બેસી અને તેણે આગળ વધીને વાનપ્રસ્થ અને-સંન્યાસનો માર્ગ લીધો. વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ પણ માણસના શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની ઝંખનાને અનુરૂપ ન થયા !

શા માટે એ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની પ્રાપ્તિ માટે અર્ધા નિદ્રગી બેસી રહેવું...? બાળમરણ અને યુવાન-મરણના પ્રશ્નો તો આજની જન્મ તે વખતે પણ હતા. તેમાંથી જે મનોમંથન જગ્યું તે એ જ કે સંસ્કારોની જગૃતિ અને શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની પ્રાપ્તિના પ્રારંભકાળ માટે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જ શ્રેષ્ઠ છે. અર્ધા નિદ્રગી પસાર થયેલ અને અર્ધ શિથિલ શરીર વડે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની પ્રાપ્તિ માટે જવા કરતાં બ્રહ્મચર્યાનું તેજ ચમકવું હોય ત્યારે શા માટે ન જવું? અને એ જ ચિંતનમાં આગળ વધીને માણસે કાળનાં બંધનો કાપી નાખ્યાં અને જ્યારે સુષુપ્ત આત્મા એ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની ઝંખના માટે વ્યાકુળ થાય એ જ યોગ્ય સમય છે, એમ માનવામાં આવ્યું.

અનુભવે એટલું તો જણાયું હતું કે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની શોધ અને સિદ્ધિ માટે જગતના કોઈ પણ પ્રકારના ભૌતિક બંધનો ન જોઈએ. સ્ત્રી, સંપત્તિ કે સત્તા ત્રણેય બંધનરૂપ છે એટલે કુટુંબ, વેપાર કે રાજ્ય બધાનો ત્યાગ જરૂરી ગણાયો. એને સાધુસંસ્થાના પ્રથમ ચરણ ગણાવી શકાય. એણે લોકોને શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની અખંડ સાધનાનો રસ્તો બતાવ્યો એટલું જ નહીં લોકોએ પણ એ પંથને વંદનીય, પૂજનીય અને અનુકરણીય માન્યો...!

પણ, સમય વહેતો જાય તેમ વસ્તુ જૂની થતી જાય. ફરી તેની નવી પ્રક્રિયાઓ ઊભી થાય તેમાં વિકૃતિઓ પણ આવે... પરિણામે સાધુ-સંસ્થા પણ આ બધી બાબતોથી બચીને ન રહી શકી. શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની શોધમાં નીકળેલા, બધું ત્યાગીને નીકળેલા પોતપોતાનો પંથ શ્રેષ્ઠ છે

એની ટીકામાં પડી ગયા. પોતાની શ્રેષ્ઠતા, શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વના આચરણના બદલે અનુયાયીઓની સંખ્યા તરફ જોવા લાગ્યા, જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય અને દર્શનના શ્રેષ્ઠ દબ્બદબાને બદલે ભૌતિક દબ્બદબો વધારવામાં પડી ગયા. પરિણામે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વના અખંડ સંશોધન માટે જે સાધુ-સંસ્થા હતી; તે જ આજે સંશોધન માગનારી સંસ્થા થઈ.

એટલે આજે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વના સંશોધન અને સિદ્ધિ માટે કેવળ સાધુ-સંસ્થા જ એકલી રહી નથી પણ તેની સામે એ બીજા મોટા વાદો પણ ઊભા થયા છે. એક પૂંજવાદ અને બીજો સામ્યવાદ.

મહાભારતના યુદ્ધ પછી જગતની સામે વિનાશની ખરેખરી કટોકટી માનવસમાજ ઉપર આજના યુગે તોળાઈ રહી છે. મહાભારતમાં ભયંકરમાં ભયંકર શસ્ત્રો વપરાયાં અને સહુથી ભીષણ માનવ સંહાર સર્જાયો હતો. આજે એનાથી પણ ભયંકર શસ્ત્રોનું નિર્માણ એટલા માટે જગતમાં થઈ રહ્યું છે કે પૂંજવાદ અને સામ્યવાદ બન્નેને એક બીજાથી, પોતાના વિનાશનો મહાન ભય લાગી રહ્યો છે. વધુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે બન્ને વાદો એમ માને છે કે તેમનો જે રસ્તો છે તે જ સાચો છે અને જગતને સુખી કરવા માટેનો છે. તેમજ એનાથી જ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવી શકાય છે. પૂંજવાદ માટે તો એટલું કહી શકાય કે તે ગમે તેટલા ભૌતિક સુખો આપવાની બાંહેધરી આપે પણ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની પ્રાપ્તિ તેનાથી થઈ શકતી નથી, કારણ કે તે વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે એક એવી ભીંત ઊભી કરે છે જેમાં વેર-વિરોધ ચાલુ જ રહેવાનો; તે ઉપરાંત ભૌતિક સુખોથી આત્મીય સુખ કદી મળ્યું નથી, એ મહા-ભારતથી લઈને સિકંદર અને ત્યાર પછીનો માનવજાતિનો ઇતિહાસ કહી શકે છે. તે ઉપરાંત પૂંજવાદના વેર-વિરોધના કારણે પૂંજવાદી એવા સતત ભયમાં જીવે છે, તેનો ખ્યાલ તો, નાના માણસને ચોરી ન થાય તે માટે સુરક્ષાનો, એનાથી વધારે વાળાને કોઈ લૂંટી ન જાય, મારી ન નાખે; તે માટે રક્ષકોનો અને આખા પૂંજવાદને પોતાના રક્ષણ માટે અણુબોમ્બનો આશરો લેવો પડે છે, તે છતાં ભયભીત થઈને રહેવું પડે છે; તેના ઉપરથી આવી શકશે.

ત્યારે સામ્યવાદને પણ એક રીતે વ્યક્તિગત નહીં પણ સમૂહગત

પૂંજવાદ ગણાવી શકાય. તે જો કે સોક્રોના વ્યક્તિગત મૌલિક સુખ સાધનો અંગે આંશિક રૂપે બાંહેધરી આપે છે; પણ ઊંડાણથી જોવા જતાં તે સામૂહિક સરમુખત્યારશાહી છે અને જીવનને સુધારવાની તેની હિંસક પ્રણાલિકા માનવજાતિ માટે તદ્દન અનિચ્છનીય છે, શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વનો એ માર્ગ નથી, કારણ કે માણસને સુખી કરવાના નામે સામૂહિક રીતે જે સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી ચાલે છે તેમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જેવી કોઈ ચીજ નથી. એના ઘણા દાખલાઓ રશિયા, હંગેરી અને ચીનમાંથી મળી શકશે. જ્યાં સામૂહિકરૂપે પોતાના જ બાંધવોની વિરોધી વિચારના કારણે બચકર અને નૃસંશ હત્યાઓ કરવામાં આવી છે. કેવળ થોડા વિરોધી વિચારના કારણે રશિયાના એક વખતના મહાન નેતાઓને પદબ્રષ્ટ કરવાની સાથે તેમના ઉપર એવી શસ્ત્રક્રિયાઓ કરવામાં આવી જેના કારણે તેમનું મગજ શૂન્યતા અનુભવે. વ્યક્તિગત પ્રતિશોધનો જખ્ખર દાખલો તો સ્ટાલિનના મહાને કખ્ખરમાંથી કાઢીને બીજે નાખવાના પ્રસંગથી મળી શકે છે. માણસના મરણ બાદ તેની સાથે કોઈ વેર-વિરોધ ન હોઈ શકે; પણ એ માણસાઈથી પર સામ્યવાદ જઈ શકે છે, એ તાજો દાખલો છે. હંગેરીનાં જે કંઈ બની ગયું તે બૂઝાય તેવું નથી. અને ચીનમાં મૂડીવાદીઓની સામૂહિક હત્યાઓ અને હમણાં હમણાં ટિબેટમાં લામાઓ સાથે જે અમાનુષી વર્તાવ તેમજ નૃસંસતા વર્તાવવામાં આવી તેના ઉપરથી બાગ્યે જ એમ માની શકાય કે સામ્યવાદ માનવ-જીવનના શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વને ઉપસવા દે! તે ઉપરાંત પૂંજવાદના કારણે માનવ માનવ વચ્ચે અત્તમાનતા આવે છે તેમ સામ્યવાદનો જન્મ વેર-વિરોધમાંથી થયો. હોઈને ત્યાં સામૂહિક રૂપે સત્તાશાહી પોપાય છે અને સ્વતંત્રતા રૂંધાય છે. આ સામ્યવાદને પણ પોતાના વિનાશનો એટલો જ ડર છે જેટલો પૂંજવાદને છે. આવા એ વાદની વચ્ચે સાધુસંસ્થા માનવના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે આશાનું કિરણ સમાન છે. આજના રાજકારણના યુગમાં જો કે એનું પ્રભુત્વ ઘટી ગયું છે; પણ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વ માટેની માણસની અખંડ સંશોધન વૃત્તિને ત્યાં જ સિદ્ધિ મળશે એ નિઃશંક છે. આવી સાધુસંસ્થા ઉપર પૂંજવાદી રાજકારણના વર્ચસ્વનો સતત બચ રહે છે; એટલું જ નહીં, ધણીવાર તે

એનો હાથો પણ ખની ગઈ છે. ત્યારે સામ્યવાદ તો એને માન્યતા આપતું જ નથી; અને સામ્યવાદી દેશોમાં ધર્મ કે સાધુસંસ્થા જેવી કંઈ વસ્તુ રહી નથી; પરિણામે તે દેશના લોકોમાં પણ પરસ્પર એક બીજાના વિનાશની ભાવના હર પળે તોળાઈ રહેલી છે.

ભલે, આજના રાજકારણના પૂંછવાદી અને સામ્યવાદી વચ્ચે વહેચાયેલી દુનિયા સાધુસંસ્થાને તરત માન્યતા ન આપે; પણ એક સનાતન પ્રશ્ન તો માનવીની ઐક્ય વ્યક્તિત્વની ઝંખના આગળ ઊભો જ છે કે ત્યારબાદ શું? આ ભૌતિક સુખો કંઈ છેક છેલ્લી ધડી સુધી સુખ તો આપતા નથી! શરીર શિથિલ થઈ ગયા બાદ; સુખ શેમાં છે? જીવનની જરૂરતો બાદ, ભૌતિક સુખોમાં સગવડ અને તે ક્રમે વિલાસ આવે... પણ વધુને વધુ સુખની ખોજ માટે ઝંખતો માનવ ત્યાર બાદનું સુખ શું; એ વિચાર્યા વગર નહીં રહે... અને ત્યારે એની સામે ઐક્ય વ્યક્તિત્વની પરમ સાધના અને આદર્શ રૂપે જે વસ્તુ આવીને ઊભી રહેશે તે છે સાધુતા...! માણસનું બીજા માટે કંઈક કરી છૂટવાનું કલ્યાણકારી સ્વરૂપ! ભલે પછી તેને ગમે તે બીજું નામ અપાય!

‘ધર્માનુબંધી વિશ્વદર્શન’ વ્યાખ્યાન માળાના ત્રીજા પુસ્તક રૂપે આ વિષય ઉપર પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ ધણી સુંદર છણાવટ કરી છે. અને એટલીજ રસભર તે વિષય અંગે શિબિરાર્થીઓની ચર્ચા-વિચારણા છે જે અનુભવોથી સભર છે. આ એક એવો વિષય છે; જે આજના ભય અને ત્રાસના વાતાવરણ વચ્ચે જીવતા, જગત માટે માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

આ પ્રવચનોનાં સંપાદનમાં મેં ખરેખર ખૂબ જ આનંદ મેળવ્યો છે. તેનાથી મારા ઘણા વિચારો સ્પષ્ટ થયા છે. એવી જ રીતે સહુ વાંચકોના વિચારોને આનંદદાયક સ્પષ્ટીકરણ થશે તેમજ તેઓ પણ સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા સ્વીકારશે એવું મારું નિઃશંક માનવું છે.

મદ્રાસ

જૈન બોર્ડિંગ હોમ
દેવદિવાળી

ગુલાબચંદ જૈન

૮ મી નવેમ્બર ૧૯૬૨

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતબાણજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક ક્રાન્તિકારી જન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન અપાડપણે અહોનિશ આપતા રહે છે. તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જે સમાજ-જીવન ચૂંધાઈ ગયું છે; ડગલેને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ તોજ બની શકે જો સાધુસાધ્વોએ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહનો મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મને અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ આમજનતાને અને આમજનતાને સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાર્યો સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઉભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, પ્રામિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થા દ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોકી સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોકી બ્રાહ્મણો કરતા, તેઓ કયાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સતો આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરી સંસ્કૃતિની ચોકી અપાડપણે કર્યા કરતા હતા. રાજ્ય પણ સતો, બ્રાહ્મણોને આધીન રહીતે ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો. અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી શકતો; કોઈ જાલીમ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો નો રાજ્ય તેને યોગ્ય નશ્યત કરતું.

આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિજ્ઞાને ઢોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢબે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા શ્રેષ્ઠ બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ઘડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાથે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના આહ્વાણ કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બેઠેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાભરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે ખેતી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે કારણે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુંબઈમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-સાધિકાઓને એક શિબિર યોજવામાં આવેલો. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તો બીજાં સાધુ સાધ્વી. સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં બાંધખૂદોને લાગણી આવી. ખાસ કરીને પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ઈચ્છા હતી. પરંતુ આટલા અઘા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ્ર લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખુબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેને લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પણ તેઓ છકાયનાં પિયર (સમાજનાં માખાપ) છે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ઘણાં ઉપયોગી થઇ શકે. ”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મહાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રવચનોનું મુખ્ય તત્વ જળવી અલગ અલગ મુદ્દાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તો વાંચનારને સુગમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં પુસ્તકો છપાવવાનું નક્કી કર્યું છે. કુલ દશેક પુસ્તકો તૈયાર થશે એવી ધારણા છે

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ ટુંકાણમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જળવીને થાય એ જરૂરી હતુ. એ માટે પણ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી ગુલાબચંદ જૈનનું નામ સૂચવ્યું. તેમને રૂપરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમને સહર્ષ આ કામગીરી સ્વીકારી.

અંતમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી તેમજ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ આતું સર્વાંગ સુંદર અનુભવપૂર્ણ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું; તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ રીતે સાયનમાં શીવ સોસાયટીમાં રહેતા વેદા મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ કચ્છ મુંદ્રાવાળાએ આ પુસ્તકો છપાવવામાં પૂરતો સહકાર આપેલ છે, તેમજ મહેનત લઇ શેઠ શ્રી. પદમશીભાઈ તથા બીજાઓ પાસેથી સહકાર અપાવેલ છે. તે બદલ તેઓશ્રીઓનો આભાર માનીએ છીએ. તેમની મદદ વગર અમે આ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી શકત કે કેમ ? તે સવાલ હતો. અને મદ્રાસવાળા શ્રી. ગુલાબચંદ જૈન કે જેમણે અનેક જવાબદારીઓ હોવા છતાં આ કામને ધમંકાય માની સમયસર સંપાદન કર્યું છે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પૂ. શ્રી દંડીસ્વામી, શ્રી માટલિયા, વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિકસંઘ વગેરેએ પણ પ્રેરણા આપી છે, તેથી તેમનો અને જ્ઞાત, અજ્ઞાત સૌએ જે સહકાર આપ્યો છે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

સાધુસંતો, સાધ્વીઓ, સેવકો અને જનતા આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી સ્વપર કલ્યાણનો સ્પષ્ટ માર્ગ અખત્યાર કરશે એવી અમને આશા છે. તા. ૨૪-૪-૬૨ સાધુસાધ્વી શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ, મુંબઈ

પ્રસ્તાવના

“ નમો લોએ સવ્વસાહુણુ ” આ જૈનોના પંચપરમેષ્ઠી મંત્રનું વાક્ય છે; જૈનો સરળ અથા થાય છે—લોકમાં સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર હો. પરંતુ જૈનાગમોના ટીકાકાર અભયદેવસુરિ એક ઠેકાણે એનો વ્યાપક અર્થ કરે છે—દર્યમાન વિશ્વમાં સર્વ—સર્વજન હિતકારી સાધુઓને નમસ્કાર હો.

આ ઉપરથી આપણે કદપી શકીએ કે સાધુઓના જીવનનો ઉદ્દેશ્ય શો છે? તેઓ જગતને માટે અત્યંત ઉપકારી હોય તો જ તેમને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. આમ તો જારતમાં ઘણા વેષધારી, વ્યસની ખાવા, અવધૂત, નાગા, ફક્કડ, ખાઈ પીને મસ્ત કરતા હોય છે. કેટલાક વળી કાંટકાળો ગિરસારી મોજ કરતા હોય છે. પણ આવા સાધુઓથી જગતને શો ફાયદો? જગત એમની પાસેથી કયો મોઘવાક લઈ શકે? એટલે જ જગતના હિતચિત્તનમાં જે રત રહે છે, તેને જ મુનિ કહેવામાં આવે છે.

સાધુસંઘીશિખિરમાં “સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા અને અનિવાર્યતા.” એ મૂર્ધન્ય વિષય લઈને આના જુદાં જુદાં પાસાંઓ ઉપર સારી પેઠે છણાવટ કરવામાં આવી હતી. શિખિરાર્થીઓ વચ્ચે ચર્ચા પણ આ અંગે ખૂબ થઈ હતી. આ મુદ્દા ઉપર શિખિરમાં વ્યાખ્યાન આપવાનું મારે કાળે આવ્યું હતું. મેં એ વિષયની સાંગોપાંગ છણાવટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલાક વ્યાખ્યાનોમાં પુનરુક્તિ જેવું દેખાશે, પણ ખરું જોતાં એ વિષયને પરિપુષ્ટ કરવા માટે જરૂરી જણાતું હતું.

હું નાનપણથી સાધુસંસ્થા અંગે વિચારતો આવ્યો છું. એક રીતે કહું તો નાનપણમાં મને એક વખત દીક્ષા લેવાની ઈચ્છા થઈ ગઈ હતી, પણ સંજોગો અદલાયા અને હું તે વખતે મુનિદીક્ષા લઈ શક્યો નહીં. પણ અન્તર્મનમાં એ સંસ્કારો પડ્યા હતા, ફરી પાછું સંસ્કાર—સિંચન થતાં જ વૈરાગ્ય—અંકુર ઉદ્ભવ્યું અને મેં મુનિદીક્ષા લીધી.

સાધુજીવન વિષે જ્યારે-જ્યારે હું વિચારું છું ત્યારે ત્યારે મારા મનમસ્તિષ્કમાં એક જ વસ્તુ તરી આવે છે કે, જો સાધુસંસ્થા ન હોત

તો ભારતનો, યુરોપનો અને અરબસ્તાન, ચીન વ.નો એટલો અધો વિકાસ અને વ્યવસ્થિત જીવન ક્યાંથી થાત? લોકો સુસંસ્કૃત શી રીતે થાત? આફ્રિકામાં જ્યાં સાધુસંતો નથી પહોંચ્યા, ત્યાં નરભક્ષી અર્ધર માણસો હજુ સુધી છે. રશિયામાં સાધુઓનો અને ધર્મનો અહિંકાર થયો, પણ ત્યાં ભૌતિક વિકાસ સિવાય બીજું શું વધ્યું છે? એટલે હું તો એમ માનું છું કે સાધુઓએ પોતાની કાયા ધસીને લોકોને સાચું માર્ગદર્શન આપ્યું છે, બોધ આપ્યો છે, જીવન જીવવાની કળા શીખવી છે. અને સુસંસ્કારી બનાવ્યા છે. સાધુસંસ્થાની આ ઉપયોગિતા શું ઓછી છે?

પણ બીજી બાજુ મોટેભાગે સાધુસંસ્થાથી ઘણા વહેમો, અનર્થો, સ્વાર્થો, અન્યાયો પણ પોષાયા છે, એટલે આ સંસ્થાનો દુરુપયોગ પણ ઘણો થયો છે.

સારામાં સારી વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં વિવેક ન હોય તો એવું થવા સંભવ છે. પણ હું માનું છું કે દુરુપયોગ કરતાં સદુપયોગના ટકા વધારે હશે. પણ જે માણસ જેટલો મહાન ત્યાગી કે જવાબદાર હશે; તેનાથી પોતાના જીવનનો જરાય દુરુપયોગ સાંખી ન શકાય. માટે સાધુસંસ્થા જેવી મૂર્ધન્ય સંસ્થા, જેના ઉપર લોકો આટલી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ મૂકે છે, તેના દ્વારા પોતાનો સ્વાર્થ મધાય, એને પેટ ભરવાનું જ સાધન બનાવી દેવામાં આવે તો એ અક્ષમ્ય અપરાધ છે. આ તર્કશીલ યુગમાં આ વસ્તુ ચાલી શકે જ નહિ. માટે જ સાધુસંસ્થાને જગૃત કરવા અને એની ઉપયોગિતા અને અનિવાર્યતા આજના યુગે શી રીતે ટકી રહે, તે પ્રસ્તુત કરવા આ મુદ્દામાં છણાવટ કરવામાં આવી છે.

આ મુદ્દાનું દરેક વ્યાખ્યાન સ્પષ્ટ છે. સાધુ-સાધ્વી-સંન્યાસીઓ માટે તો આ વ્યાખ્યાનમાળા પ્રેરણાદાયક છે જ, પણ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ અને સાધક-સાધિકાઓ માટે પણ મનનીય અને પોતાના કર્તવ્યનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવનારી છે.

વાચકો આનાથી વધારેમાં વધારે લાભ ઉઠાવશે તો હું મારો પરિશ્રમ સાર્થક ગણીશ.

સેવાગ્રામ, વર્ધા }
તા. ૨૫-૨-૧૯૩

—મુનિ નેમિચન્દ્ર

ધર્મનુબંધી વિશ્વદર્શન ભાગ ત્રીજો

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતાનું રહસ્ય	... ૧
૨	સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા ૧૭
૩	ધર્મ-સંસ્કૃતિ-રક્ષા	... ૩૭
૪	લોક-માર્ગ-દર્શન અને સાધુસંસ્થા	... ૫૧
૫	ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ (પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ) ૬૮
૬	ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ - મધ્યમ માર્ગ	... ૮૫
૭	ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ - સ્પષ્ટ માર્ગ	... ૧૦૩
૮	ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા	... ૧૨૨
૯	સામાજિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા	... ૧૪૧
૧૦	રાજકીય ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા	... ૧૫૭
૧૧	આર્થિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા	... ૧૭૫
૧૨	સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા	... ૧૯૪
૧૩	આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા	... ૨૧૨
૧૪	ક્રાંતિપ્રિય સાધુના પ્રધાન ગુણો	... ૨૨૯
૧૫	ઉપયોગિતાની આજની પૃષ્ઠ ભૂમિ	... ૨૪૭

સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતાનું રહસ્ય

[૧]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૨૧-૭-૬૧]

માનવજાતિના સળંગ ઇતિહાસને પ્રાગ્ ઐતિહાસિક કાળથી જોતાં આવશ્યું તો તેની એક શૃંખલા આપણને સળંગરૂપે જોવા મળશે. વિશ્વના કોઈ પણ ભાગના જીવનને, તે માનવનું હોય કે ક્ષુદ્ર જંતુઓનું હોય. જોશું તો એક વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે એક પેઢી બીજી પેઢીને ટકાવી, સંરક્ષણ આપી મોટી કરતી પસાર થઈ જાય છે. નાની કાઢીને લ્યો ! હજારો ઇંડાઓને તે સુરક્ષિત જગ્યાએ ફેરવતી રહે છે. હરણી પોતાનાં બાળકને બચાવવા સિંહનો પણ સામનો કરે; એવી જ રીતે વાનર માદા બચ્ચાંને એવી રીતે પેટે વળગાવી એક ઝાડથી બીજા ઝાડે કૂદે કે તે બચ્ચું સહીસલામત રહે... આની પાછળ એક ચોક્કસ ભાવના કામ કરે છે કે “ નવજીવનનું નિર્માણ અને તેને ટકાવી રાખવાનો પ્રયાસ ! ” જીવ સૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ માનવ પણ એક પ્રાણી છે— બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. બીજા જીવો કરતાં તે પરિપક્વ પ્રાણી છે. એટલે સૃષ્ટિની સાથે તેણે પોતાનો વિકાસ પોતાની રીતે સાધ્યો છે. સમયની એક એક અવસ્થા વખતે તેણે એ જીવનક્રમને વધારે વ્યવસ્થિત, ઉન્નત અને પૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. શાંતિ કે સંઘર્ષ દરેક સમયે માનવસમાજની એક ને એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિએ, તેના જીવનને

વધુ વ્યવસ્થિત બનાવવા, પોતાના જીવનનો ઉત્તમ કરીને કંઈક ને કંઈક માનવજાતિને આપ્યું છે.

આવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ પહેલાં કુટુંબમાં રહેતી, પછી કુટુંબથી અલગ થઈને રહેતી, અને ધીમે ધીમે તેનો એક અલગ વર્ગ પડતો ગયો; જેને જ્ઞાની, ધ્યાની, મુનિ, ઋષિ કે ચિંતકરૂપે પ્રારંભમાં ગણવામાં આવતો. ધીમે ધીમે એનું ચોક્કસ સ્વરૂપ ઘડાતું ચાલ્યું અને તેને આજે આપણે ચોક્કસ એવા એક શબ્દરૂપે એટલે કે સાધુ-સન્યાસી રૂપે ઘટાવીએ છીએ.

માનવજાતિના ઇતિહાસમાં ખાસ કરીને ભારત અને તેની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ધણો જૂનો છે. તે હજારો વર્ષો સુધી સળંગ છે અને અહીંની સમાજ વ્યવસ્થા વરસો સુધી સુદૃઢ અને નક્કરરૂપે ટકી રહી છે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે અહીં જે માનવસંસ્કૃતિ ધડવામાં આવી છે; તે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તે સાધુ-સન્યાસીઓએ ઘડેલી છે. છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ અને વિદેશી આક્રમણોની પરંપરા વચ્ચે પણ તે ટકી શકી છે. એનું કારણ એટલું જ કે તેના પાયાઓ આવા સાધુચરિત પુરૂષોના જીવન-મંથનના નીચોડથી સીંચાયા છે.

પણ, આજે વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિના કારણે જડવાદ તરફ લોકો આકર્ષાઈ, ભૌતિક સુખો મેળવવા પાછળ, સાધુ સંસ્થાને જે મહત્ત્વ અગાઉ આપતા, તે પ્રમાણે આપતા નથી; અને એનું જે મહત્ત્વ અપાતું જોઈએ તે આજે અપાતું નથી. એટલે એક તો એ કારણસર સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા અંગે વિચાર કરવાનો છે. સાથે જ વિશ્વવત્સલ કે વિશ્વવાત્સલ્યને માનનારાઓ માટે અનુબંધ વિચારધારાનો પ્રચાર કરવો જરૂરી છે. તેમાં સર્વ પ્રથમ સ્થાન સાધુ સંસ્થાને આપવામાં આવ્યું છે. એટલે એ સ્થાન બરાબર છે કે નહીં તેનો વિચાર પણ કરવાનો છે.

જગતમાં સામ્યવાદી દેશોને મૂકીને, જેટલી બીજી પ્રજા છે તે પ્રજાઓમાં મોટા ભાગે લોકો 'સાધુ'ને પૂજ્ય ગણે છે—ગણતા આવ્યા

છે. નૈતિક જીવનની દોરવણી આપનાર તરીકે તેમનું સ્થાન હમેશાં આગળ રહ્યું છે. તેના ધણા કારણો પણ છે.

ભારતવર્ષની સમાજ વ્યવસ્થા અને સાધુઓ.

એમાં ભારતવર્ષની સુદૃઢ સળંગ સમાજ વ્યવસ્થા ટકી રહી અને તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ઓતપ્રોત રહી તેનું કારણ પ્રાચીનકાળથી એને મળેલી વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા છે. વર્ણશ્રમમાં વર્ણ અને આશ્રમ એમ બે શબ્દો રહેલા છે. અલગ અલગ વ્યક્તિઓના, પોતપોતાની આજીવિકા પ્રમાણે જે ભાગો પાડવામાં આવ્યા તે વર્ણવ્યવસ્થા હતી. તે ઉપરાંત જીવનને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રારંભનો કાળ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને તે દરમ્યાન ચાસ્તિયબળ કેળવી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ એ મુખ્ય મનાયું. પછી જીવનના કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરવા અંગે ગૃહસ્થાશ્રમ. ત્યારબાદ નિવૃત્તિના પ્રતીક રૂપે વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને અંતે સંપૂર્ણ નિવૃત્તિરૂપે સન્યાસાશ્રમ. આ ચારે કાળ વિભાગને ‘આશ્રમ’ સાથે જોડવામાં આવ્યા. આશ્રમ એટલે જાતે કેળવાતી મર્યાદાઓ, પવિત્રતા અને શુદ્ધતા, તેમણે બાળક - બ્રહ્મચારી કે ગૃહસ્થે. માટેનો કાળ અલગ કર્યો પણ તે કાળમાં જીવન આશ્રમ-પદ્ધતિએ એટલે કે નીતિ નિયમમાં રહે એનો આગ્રહ રાખ્યો. આશ્રમોની પાછળ પણ જીવનને ચોક્કસકાળ માટે ચોક્કસ પ્રકારની પદ્ધતિમાં ઢાળવાનો આશય પણ હતો. અતે તો સન્યાસ ગ્રહણ કરી સમસ્ત સમદષ્ટિ સાથે તાદાત્મ્યતા અનુભવવાની ભાવનાને મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું.

વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થાના ચાર આશ્રમોમાં બે આશ્રમોને આપણે પૂરક અને છેલ્લા બે આશ્રમોને પ્રેરક ગણાવી શકીએ. આમ અલગ અલગ વેપાર અને કાર્યના વિભાજનથી ચારે વર્ણોથી સમસ્ત સમાજનું ધારણ પોષણ અને રક્ષણ થઈ જતું. પણ સમાજમાં ચિત્તશુદ્ધિ અને સદગુણ વૃદ્ધિ અંગે જે સત્ત્વસંશોધન થવું જોઈએ તે કેવળ એક વિશિષ્ટ વર્ગ જ કરી શકે. આવો વર્ગ નિરપૃહ, નિષ્પક્ષ અને “વસુદેવ કુટુંબકમ્” વાળો વિશ્વકુટુંબી હોવો જોઈએ. તે પોતાનું સમસ્ત ત્યાગ

કરી ચૂકેલો હોવો જોઈએ. તેજ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રાણના ભોગે તે ધ્યેય માટે સમસ્ત જીવનનો ઉત્સર્ગ કરી શકે. આવો વર્ગ ગૃહસ્થા-
માંથી મળવો ખુબ જ મુશ્કેલ છે. ગૃહસ્થાશ્રમી ગમે તેટલો આગળ
વધ્યો હશે છતાં એનામાં નિસ્પૃહતા, નિર્લેપતા કે નિષ્પક્ષતાની એક મર્યાદા
રહેશે. એટલે જ આ કાર્ય માટે વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસાશ્રમને પસંદ
કરવામાં આવ્યા. જીવનના પચાસ વર્ષ એટલે કે તે કાળ પ્રમાણે
અર્ધા જીવનના અનુભવોના આધારે, નિવૃત્તિ તરફ જતો વર્ગ એ
કાર્ય કરી શકે. તેની પાસે જીવનનો અનુભવ ખરો, લોકજીવનનો ખ્યાલ
પણ ખરો... એના જે સંશોધનો હોય—સત્ત્વસંશોધનો હોય તેને લોકોએ
અપનાવવાં જોઈએ. અને જીવનમાં કેળવવાં જોઈએ. જીવનસંશોધન જ
નહીં પણ એથી આગળ પોણા ભાગના જીવન પછી સમષ્ટિ સાથે તે
ઓતપ્રોત થઈ જગતના જીવનના સુખદુઃખની પ્રતિક્રિયા પોતાના ઉપર
અનુભવે એ માટે સંપૂર્ણ સન્યાસને સ્થાન આપવામાં આવ્યું !

જો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કે ગૃહસ્થાશ્રમ વડે જ સંપૂર્ણ-જીવન અને
સમુન્નતજીવનની કલ્પના સાકાર થતી હોય તો વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને
સન્યાસાશ્રમ ઊભો ન કરાત. બ્રહ્મચર્યાશ્રમને પણ સત્ત્વશુદ્ધિ અને ગુણ-
વૃદ્ધિનું કામ ન સોંપવામાં આવ્યું કારણ કે ઉમ્મરના પ્રમાણે અનુભવ વગર
સત્ત્વશુદ્ધિ અને ગુણ વૃદ્ધિનું કાર્ય અધૂરું ગણાત. એટલે વાનપ્રસ્થાશ્રમ
અને સન્યાસાશ્રમ એ બન્નેમાંથી જે પ્રશસ્ત સમુદાય ઊભો થયો તેને
સાધુ-સન્યાસી તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો.

હજારો વર્ષથી રાષ્ટ્ર અને સમાજ આવા સાધુ-સન્યાસીઓ પાછળ
લાખો રૂપિયાનો ખર્ચો કરે છે. એમની સેવાભક્તિ કરે છે; એમને પોતાની
વહાલામાં વહાલી વસ્તુ અર્પવા તૈયાર થાય છે એનું કારણ એક જ છે
કે તેઓ સમાજ-સુધારવાનું, માનવજીવનને નીતિનિયમનમાં રાખવાનું
અને સમાજની નૈતિકચોક્કીનું, ખગડેલા અનુબંધોને સુધારવાનું, તૂટેલાને
સાંધવાનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે. જે કે આજે એ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા
નથી રહી, આયુષ્ય પણ ઓછાં થઈ ગયાં છે પણ એણે સત્ત્વશુદ્ધિ,

સશોધન અને સદ્ગુણદષ્ટિ માટે જે સાધુ-સન્યાસી વર્ગની ભેટ કરી છે; તેનું મહત્વ આજે પણ એટલું જ છે. એ કાર્ય ગૃહસ્થો કે બાળકોથી થાય એ માનવું વધારે પડતું છે.

પાર્શ્વાત્ય જગત અને સાધુ સમાજ :

આર્યો હિંદમાં આવ્યા તેમ તેમની એક શાખા યુરોપ તરફ પણ ગઈ. ત્યાં અગાઉ પુરોહિતોનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. પણ ભારતની વ્યવસ્થિત સાધુ પ્રણાલિકાની જેમ ઇસા મસીહ પછી ત્યાં પણ સાધુ-સમાજનું સ્થાન, રશિયા અને સામ્યવાદી દેશો સિવાય દરેક ડેકાણે મહત્વનું રહ્યું છે. એક વ્યવસ્થિત સેવાભાવ અને ધર્મપ્રચારની ભાવનાથી પ્રેરાઈને આજે ઇસાઈ મિશનરીઓ કાર્ય કરે છે. જૈન બૌદ્ધ સાધુસંસ્થાને બાદ કરીએ તો કેવળ ઇસાઈ સાધુ સમાજમાં સાધ્વીઓ જોવા મળે છે.

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ અને એશિયા :

ભારત સિવાયના એશિયાના બાકીના ભાગમાં છેલ્લા દાયકા સુધી બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનું વર્ચસ્વ હતું. ચીન, જાપાન, ઇન્ડોચીના, બર્મા, મલાયા અને શ્રીલંકા તરફ એટલે પૂર્વ - અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશોમાં લગભગ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનું વર્ચસ્વ હતું. ચીનમાં અને અમુક અગ્નિ-પૂર્વના પ્રદેશોમાં સામ્યવાદી આક્રમણ ચાલુ થતાં ત્યાંથી સાધુ સમાજ ઉઠતો જાય છે.

એવી જ રીતે મુસ્લિમોમાં મૌલવીઓને સર્વ પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આમ જોવા જઈએ તો દરેક દરેક પ્રજામાં એક યા બીજી રીતે સાધુચરિતોને સર્વ પ્રથમ અને પૂજનીય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

પણ, આજે સાધુ સંસ્થા સામે મોટામાં મોટો ભય સામ્યવાદ અને પછી ભૌતિકવાદ પેદા કર્યો છે અને બંનેનો આધાર ભૌતિકવાદ ઉપર રહીને લોકો એ ભૌતિક સુખો માટે ધર્મથી વેમળા થઈ રહ્યા છે. અહીં એ પ્રશ્ન વિચારવાનો નથી; પણ આ પ્રક્રિયાથી લોકમાનસ એ

વિચારતું થયું છે કે જે કામ સાધુઓ કરી શકે છે તે શું ગૃહસ્થો ન કરી શકે? આપણી આજની વિચારણા મુખ્યત્વે ભારત સુધી સીમિત હોઈને તે રીતે વિચારીશું.

ગૃહસ્થોની મર્યાદિત સ્થિતિ :

આમ તો ગૃહસ્થાશ્રમથી પણ મોક્ષ થઈ શકે છે એ વાત જૈન-ધર્મ “ગૃહસ્થ લિંગ સિદ્ધા” કહીને સ્વીકારે છે. બીજા ધર્મો પણ ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્તા સ્વીકારે છે. પણ, ગૃહસ્થાશ્રમમાં એક વ્યક્તિ પોતાનું જ કલ્યાણ કે પોતાનો જ મોક્ષ સાધી શકે; તે આખા સમાજનું કલ્યાણ કે મોક્ષ સાધવા માટે અથવા સમાજને મુક્તિમાર્ગની પ્રેરણા આપવા કે મુક્તિ અપાવવા માટે, તે નિમિત્તે અલગ વ્યવસ્થિત સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્ય જરૂર રહે છે.

એક ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબની સાથે સાથે આખા સમાજ તથા સમષ્ટિ (પ્રાણીમાત્ર) સુદ્ધાના કલ્યાણની ખેવડી જવાબદારી બાગ્યે જ ઉપાડી શકે. પ્રમાણો અને અનુભવોના આધારે એટલું જ કહી શકાય કે પછી એવો ગૃહસ્થી પોતાના ધરની બધી ચિંતા ઓસરાવી દે ત્યારે જ તે વિશ્વકલ્યાણની ભાવના પ્રગટાવી શકે છે; અને તેને લોકો સંતની કક્ષામાં ગણવા શરૂ કરે છે. સૂરદાસ, કબીર, તુલસીદાસ, નરસૈયો, મીરાંબાઈથી લઈને મહાત્મા ગાંધી સુધીના લોકો એ પરિપાટીના છે.

દલીલ તરીકે ધણા કહેશે કે “જનક વિદેહી” ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને રાન્યકાર્ય ચલાવવા અને અનેક પ્રયત્નો વચ્ચે રહેવા છતાં નિર્લેપ રહી શક્યા અને મોક્ષ સાધના કરી શક્યા. પછી બીજા ગૃહસ્થો શા માટે નિર્લેપ રહીને સાધના ન કરી શકે?

સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતાનું રહસ્ય :

ખસ અહીં જ, સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતાનું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. પ્રથમ તો જનક વિદેહી જેવા નિર્લેપ રહેમારા નવલેજ પાકે છે. ધીણા જનક વિદેહી પોતાનું જ કલ્યાણ કરી શક્યા હતા. આખા

સમાજના કલ્યાણ માટે તો તેમને પોતાના ત્યાગી સન્યાસી શિષ્ય શુકદેવને સમાજના ચરણે ધરવા પડ્યા હતા. તેઓ ધારત તો શુકદેવજીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દોરી શકત; પણ, એમ કરવા જાત તો શુકદેવજી દ્વારા સમગ્ર સમાજનાં કલ્યાણ અને માર્ગદર્શનનું જે કામ લઈ શક્યા તે ન લઈ શકત. એટલે જ જૈન શાસ્ત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટ સાધુઓ માટે કહેવામાં આવ્યું છે :—

તિન્નાણં તરિયાણં, બુદ્ધાણં બોહયાણં, મુત્તાણં મોયગાણં

જાતે તરનાર અને ખીજાને તારનાર, પોતે બોધ પ્રાપ્ત કરનાર અને ખીજાને બોધ પમાડનાર, પોતે મુક્ત થનાર અને ખીજાને મુક્ત કરાવનાર.

જો સાધુઓ જાતેજ તરત મુક્ત થાત કે બોધ પામીને રહી જાત; અને ખીજાઓ માટે કાંઈ પુરૂષાર્થ ન કરત તો એ વસ્તુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ થઈ શકત. તો પછી સાધુસંસ્થાની શી જરૂર રહેત ?

સાધુ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ પાછળનું પ્રયોજન :

સાધુ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ પાછળનું એક જ પ્રયોજન છે કે તે સંસ્થા પોતાનાં કલ્યાણ સાથે સમાજ અને સમષ્ટિનું કલ્યાણ પણ કરાવી શકે. ચિત્તશુદ્ધિ, સદ્ગુણવૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ રક્ષા દ્વારા પણ વિશ્વકલ્યાણને સાધી શકે. આ જગત વિનિમય—આદાન—પ્રદાનના આધારે ટકે છે; જેને આપણે સહકાર તરીકે ઓળખીએ છીએ. એજ સહકારના કારણે તે ટકે તો છે પણ તેના વિકાસ સાધુતાના આધારે જ થાય છે. જગતની ગમે તે પ્રવૃત્તિ હોય.. સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક, ગમે તે વ્યવસ્થા હોય...તેનું ટકી રહેવું પરસ્પરના સહયોગના આધારે છે ત્યારે તે વિકસે છે ત્યાગથી.

પણ, આ બધી વ્યવસ્થાઓમાં અનિષ્ટો, સડો કે વિકારો પેસતા હોય છે ત્યારે માત્ર સહકારથી કામ ચાલતું નથી; તેમજ દુઃખ ઓછું થતું નથી. તે વખતે ત્યાગ, તપ અને બલિદાન વડે સમાજને ચેતવનાર, સમાજને સુધારનાર કે અનિષ્ટો નિરૂપદભાવે નાબૂદ કરનાર તેજસ્વી

ત્યાગી વગની અનિવાર્ય જરૂર રહે છે. આવો ત્યાગી વર્ગજ કોઈ પણ જાતના બદલાની આશા રાખ્યા વગર પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ લગાડી વફાદારીપૂર્વક નિરવધ કાર્ય કરી શકે.

આજ સાધુ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ પાછળનું મૂળ પ્રયોજન છે. આમ કરવામાં સાધુ સંસ્થા તેમજ સમાજ બંનેનું હિત રહેલું છે. તેથી એક તરફ સાધુતા મૂર્તિમંત થાય છે. જે જીવન વિકાસનું પ્રતીક છે; અને સ્વ તેમજ પર કલ્યાણ સધાય છે; તેવી જ રીતે બીજી તરફ સમાજ, રાષ્ટ્ર કે વિશ્વને, સાચા ત્યાગી સેવકો, નીતિ ધર્મ પ્રેરકો, સમાજ સુધારકો કે સમાજ નિર્માતા વિશ્વકુટુંબીઓ મળી જાય છે. એમની દોરવણી હેઠળ સમાજ પોતાની નીતિ-ધર્મની આરાધના નિરાપાધ રીતે કરે છે તેમજ સમાજની સુવ્યવસ્થા સારી પેઠે જળવી શકે છે. એમ થતાં વધારેમાં વધારે સુખ શાંતિનું ઉપાર્જન થઈ શકે છે.

જ્યારે તેઓ આટલું મહત્વનું કાર્ય બજાવે છે. સમાજના વિકાસ માટે જીવનને અર્પી દે છે ત્યારે સમાજ પણ એમને ઉચ્ચ અને અનન્ય સ્થાન આપે છે. તેમને નિરાકુળતા, શાંતિ અને આત્મગૌરવ મળી શકે છે; સાથે તેમના ધ્યેય વિશ્વવ્યાપ્તિનું—પ્રાણીમાત્રના રક્ષણની જવાબદારીનું—પરિપાલન થઈ જાય છે. આમ સ્વ તેમજ પર બંને કલ્યાણ સાધના ને કરે છે. સાધુનો ખરો અર્થ પણ સ્વપર કલ્યાણની સાધના કરનાર છે.

સાધુ સંસ્થાનો સમસ્ત સમષ્ટિ સાથે અનુબંધ

આવી સ્વ—પર કલ્યાણ કરનારી સાધુ સંસ્થાનો અનુબંધ વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્રથી માંડીને આખો સમષ્ટિ સાથે હોવો જોઈએ અને એવો આખો જીવસૃષ્ટિ સાથેનો અનુબંધ ગૃહસ્થો ન રાખી શકે તો ગૃહસ્થોના કાર્યોમાં તેને એટલો સમય ન મળે; તે એટલો નિયંત્રિત ન બની શકે કે નિસ્પૃહ પણ ન થઈ શકે.

એટલા જ માટે સાધુઓ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને સાધુતા સ્વીકારે છે. ભગવાન ઋષભદેવે સમગ્ર વિશ્વ સાથે અનુબંધ જોડવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ પછી સન્યાસાશ્રમ સ્વીકાર્યો; તેનું કારણ એક જ કે સમગ્ર

વિશ્વનુ કલ્યાણ કરવા માટે જે નિશ્ચિતતા, નિસ્પૃહતા જોઈએ તે સાધુતામાં જ મળી શકે છે. જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ સમગ્ર વિશ્વ સાથે અનુબંધ જોડીને નિશ્ચિતતા અને નિઃસ્પૃહતાથી તેઓ રહી શકત તો સાધુજીવન ન સ્વીકારત ! ભગવાન ઋષભદેવે સર્વ પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી, સમાજ વ્યવસ્થા ઊભી કરી, સમાજના ઝીણામાં ઝીણા પ્રશ્નોમાં ઊંડા ઉતરીને નૈતિક દૃષ્ટિએ તેનો ઉકેલ આપ્યો; તેમણે રાજ્યને પણ વ્યવસ્થિત બનાવ્યું; પણ એ જ માનવસમાજના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે અને તેને ધર્મમાર્ગે દોરીને આગળ લઈ જવા માટે તેમણે સન્યાસ માર્ગ સ્વીકાર્યો. પોતે સાધુ બન્યા અને સ્વ-પર કલ્યાણની પરંપરા આગળ ચલાવવા માટે ‘શ્રમણસંઘ’ નામની સંસ્થા પણ રચી. તેમાં સમગ્ર વિશ્વ સાથેનો અનુબંધ જોડવા માટે તેમણે સાધુ-સાધ્વીઓની સાથે અનુબંધ જોડવાના કાર્યમાં સહાયક તરીકે શ્રાવક-શ્રાવિકાને (ગૃહસ્થ સાધક-સાધિકાને) પણ લીધા. એટલું જ નહીં, પોતાના ૯૯ પુત્રોને પણ તેમણે સન્યાસ માર્ગે દોર્યા. કારણ કે પોતાનું કલ્યાણ તો તેઓ અને તેમના પુત્રો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ સાધી શકત, પણ સમગ્ર સમાજ અને વિશ્વનું કલ્યાણ, સમગ્ર સમાજ અને વિશ્વની નૈતિક યોડી અને માર્ગદર્શનનું કામ ત્યાં ન થઈ શકત, માટે જ તેમણે સાધુસંસ્થા રચી અને પોતે પણ તેમાં જોડાયા. એટલા માટે યુગે યુગે આવી નિઃસ્પૃહ સાધુસંસ્થાની માનવ સમાજને અનિવાર્ય જરૂર રહે છે.

કેવળ આત્મકલ્યાણ નહીં પરંતુ પણ :

ધણાનું માનવું છે કે સાધુસંસ્થા તો માત્ર આત્મકલ્યાણ માટે જ છે. એમાં પરકલ્યાણ કે પારકાંના ઉત્થાનની તો વાત જ નથી. જે એવું હોત અને ગૃહસ્થપણે જ બધું થાત તો ભગવાન મહાવીર પણ તેમ કરત. પણ તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમ છોડ્યો. દીક્ષા લીધી અને સાડા બાર વર્ષની ઉંમર તપશ્ચર્યા અને મનોમંથન બાદ તેમણે શ્રમણસંઘ રચ્યો તે ન રચ્યો હોત અને તેઓ એમ જ કહેત કે વ્યક્તિને શ્રમણસંઘમાં જોડાવાની જરૂર નથી. અને પોતે પણ શ્રમણસંઘ રચ્યા વગર પોતાનું

કલ્યાણ કરી જ શકત. પછી શ્રમણસંઘ રચવાનો અને જગત્ જીવનનાં કલ્યાણ માટે ઉપદેશ આપવાનો પુરુષાર્થ શા માટે કર્યો? તેમને તો કેવળજ્ઞાન થઈ ગયેલું તે છતાં ૩૦ વર્ષ સુધી તેમણે વિવિધ જનપદો પ્રદેશોમાં વિહાર કર્યો, ઉપદેશ આપ્યો અને લોકોને પ્રેરણા આપી, નૈતિક માર્ગદર્શન આપ્યું. આના ઉપરથી સહેજે માની શકાય છે કે તીર્થંકરોને પણ સ્વ-પર કલ્યાણની સાધના કરવી પડે છે. તે વગર સમાજનું વ્યવસ્થિત નૈતિક ધડતર થતું નથી.

નમસ્કાર મંત્રમાં એટલા માટે જ સિદ્ધો કરતાં અરિહંતોને પહેલા નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. ગોવિંદ પહેલાં ગુરુને નમવાની વાત વૈષ્ણવોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનું રહસ્ય એ જ છે કે સિદ્ધ કે ભગવાન તો મુક્ત અને અરૂપી છે. પણ અરિહંત અને ગુરુ જગત ઉપર તેમના જેવું પદ પામવા માટે લોકોને નૈતિક માર્ગદર્શન આપે છે. તે પર કલ્યાણ જ છે. આમ સ્વ સાથે પરકલ્યાણની ભાવના વગર સાધુ-જીવન સંપૂર્ણ બનતું નથી. જૈનસૂત્રોમાં એના અનેક પ્રમાણો મળે છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં બતાવ્યું છે :—

“ ચત્તારિ પુરિસજાયા પણ્ણત્તા,

એગે આયવેયાવચ્ચકરે, નો પરવેયાવચ્ચ કરે

એગે પરવેયાવચ્ચ કરે, નો આયવેયાવચ્ચ કરે

એગે આયવેયાવચ્ચ કરેવિ, પરવેયાવચ્ચ કરેવિ

એગે જો આયવેયાવચ્ચકરે, જો પરવેયાવચ્ચકરે ”

આમાં ચાર પ્રકારના પુરુષ બતાવેલા છે : વૈયાટ્થ - સેવા કરવાની દૃષ્ટિએ તેના ભેદ આ પ્રમાણે છે :—(૧) પોતાની સેવા કરે પણ બીજાની ન કરે; (૨) બીજાની સેવા કરે પણ પોતાની સેવા ન કરે; (૩) પોતાની સેવા કરે અને બીજાની સેવા પણ કરે અને (૪) પોતાની પણ સેવા ન કરે તેમજ બીજાની સેવા પણ ન કરે. આ સૂત્રના ટીકાકાર કહે છે કે :—“ સ્વપ્પઃ વૈયાટ્થત્થ કરઃ સ્થવિરકલ્પિકઃ :”

એટલે કે જે પોતાની તેમજ બીજાની સેવા કરે છે તે સ્થવિરકલ્પી-સાધુ છે.

એવી જ રીતે દશવૈકાલિક સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે :—

પવયણ અજ્જપણ મહામુની ધમ્મેદિઓ ઢાવયઈ પરંપિ !

નિકલ્લમ વજ્જિજ્જ કુસીલલિંગં ન આદિ હાસં કુહણ્ણેસ મિકરવ્.

એની વૃત્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :—“પ્રવેદ્યેત્, કથયેત્, આર્યપદ શુદ્ધ-ધર્મપદં, પરોચ્ચકારાવઃ, મહામુનિઃ શીલવાન, જ્ઞાતા ‘એવંભૂત એવ વસ્તુતો નાન્યઃ.’ વિમિત્યેતદેવમિત્યાહ-ધર્મેસ્થિતઃ રાગયેદ્ પરમપિ શ્રોતારમપિ તત્રાદેયમાવ-પ્રવૃત્તેઃ’

—એટલે કે પરોપકાર માટે શીલવાન, જ્ઞાતા (સમાજની ગતિવિધિ જાણુકાર) મહામુનિ, શુદ્ધ ધર્મમાં પોતે સ્થિર રહી, બીજાને શુદ્ધધર્મમાં સ્થિર કરવા માટે સમાજમાં ધર્મ સ્થાપિત કરવા માટે—પ્રવચન કરે, પ્રેરણા કરે તેમજ કહે. ‘આમ સાધુઓ માટે આત્મ-કલ્યાણની સાથે પરકલ્યાણ તો સંકળાયેલો જ છે.

જગતના પ્રશ્નાર્થી નિર્લેપ રહી કલ્યાણ સાધી શકાય ?

સાધુઓ બંધે આત્મકલ્યાણ સાધે પણ તેમણે પોતાના જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્યનો લાભ જગતને આપવો જ પડશે. તે માટે તેમણે લોકોની સ્થિતિ અને સપાટી તપાસવી પડશે. તે “મને એનાર્થી શું ?” એમ કહી અલગ ન થઈ શકે.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ કહે છે :—

“મન્યતે યો જગત સર્વસ મુનિઃ પરિકીર્તિતઃ”

—જગતના પ્રશ્નો, તરવો, ગતિવિધિઓનું મનન-ચિંતન અભ્યાસ કરે તે મુનિ છે. જે મુનિ સમાજની સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અનુબંધ રાખ્યા વગર માત્ર પોતાનું જ કરવા જાય છે તેવા આત્માર્થીનો અર્થ સ્પર્શ થાય છે. જીતામાં કહ્યું છે :—

“ પરસ્પરં માવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્ય ય ”

સાધુ સન્યાસીઓ, બ્રાહ્મણો અને જનતા પરસ્પર એકબીજાના હિતનો વિચાર કરશે તો જ પરમ શ્રેય પામી શકશે.

સાધુસંસ્થા શું મૃતપ્રાયઃ છે ?

એક બાજુથી સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતા અંગે ભાર મૂકાઇ રહ્યો છે ત્યારે ઘણા ઉદ્દામવાદીઓનું કહેવું એ છે કે તે મૃતપ્રાયઃ થઈ ગઈ છે. તેને ફરી સજીવ કરવી નકામી છે. તેમનું માનવું છે કે “ સાધુસંસ્થા અંધવિશ્વાસ, જડતા, નિષ્ક્રિયતા અને અનેક વિકૃત્તિઓથી ભરાઈ ગઈ છે. એટલે તે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વને માટે ઉપયોગી નથી. ખરેખર સાધુતાનો પ્રભાવ હોત તો વિદેશીઓનું શાસન કેમ આવત ? ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રવ્યાપી અહિંસાનો પ્રયોગ કર્યો ત્યારે તે કેમ પાછળ રહી ગઈ ? સાધુસંસ્થાનું સાચું માર્ગદર્શન હોત તો ગાંધીજીને ગોળી શા માટે વાગત ? પં. જવાહર ઉપર તેની આધ્યાત્મિકતાની અસર કેમ પડતી નથી ? ”

આવી વાતોથી સાધુસંસ્થા નાબુદ થાય કે લોકશ્રદ્ધા તેના ઉપરથી હટે એ વાત અસંભવ છે. કારણ કે, હજારો વર્ષોથી અહીં જે સંસ્કૃતિનું સીંચન થયું છે તે ઋષિમુનિઓના તપ-ત્યાગ અને ચિંતનથી, જે કંઈક માનવજીવનનાં પરમતત્ત્વો મળ્યાં છે તે પણ સાધુઓના જ્ઞાનથી; અને આજે અહીં ગામડે ગામડે સાધુતા પૂજ્ય છે એટલું જ નહીં જીવનના પરમ ધ્યેયને પામવા માટે નિર્લેપ સાધુસંસ્થા આવશ્યક ગણવામાં આવી છે.

અલખત સાધુસંસ્થામાં જે સડો પ્રવેશી ગયો છે તેને સાફ કરવો પડશે; તેને વ્યાપક અને સર્વાંગી દષ્ટિવાળી સંસ્થા બનાવવી પડશે અને તેમનામાં તપત્યાગ બલિદાનની ભાવના વધારવી પડશે. ગાંધીજીએ વિધિવત સન્યાસ ગ્રહણ કર્યો ન હતો છતાં તેમણે પોતાના દરેક કાર્યમાં ધાર્મિકપૂટ આપ્યો હતો અને દરેક ક્ષેત્રે નૈતિક, ધાર્મિક

પ્રેરણા આપી હતી. પોતે પાછળથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહ્યા હતા અને મહાત્મા કહેવાયા. આમ લોકોએ તેમને મહાત્મા માનીને પણ સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતા સ્વીકારી હતી.

આજે પણ લોકો સાચા સાધુને પૂજે છે. અને ભારતની પ્રગતિ બહોળો ભાગ સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતાને સ્વીકારે છે. પણ ભારતના ૭૦ લાખ સાધુઓમાં મોટા ભાગના સાધુઓ બોનરૂપ કે બિનબવાબદાર અને તેમજ સાધુસંસ્થાના હિત આદર્શથી નીચે પડેલા હોય તો તેનાથી લોકોની શ્રદ્ધા ડહોળાય છે; એટલે જ આ સાધુ-સાધ્વી શિબિરમાં સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા ઉપયોગિતા, પોતાના જીવનથી સિદ્ધ કરવાથી જ સિદ્ધ થઈ શકશે એમ આપણું વિનમ્ર માનવું છે. તે માટે સહચિંતન કરવાનું છે.

હવે એ અંગે જુદા જુદા પાસાંઓ લઈને છણાવટ કરીશું.

ચર્ચા વિચારણા

ત્યાગી સાધુ-સન્યાસીનું મહત્વ :

પૂ. ગોપાલ સ્વામીએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ ગાંધીજી આ યુગના સર્વાંગીક્રાંતિકાર બની ગયા. એટલે ગૃહસ્થધર્મી આ યુગના વાનપ્રસ્થાશ્રમી પણ સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી શકે છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. મેં એક જૈન ગ્રંથમાં (ભોગીલાલ સાંડેસરા સંપાદિત) વાંચેલું કે જનક વિદેહી આમ તો ગૃહસ્થ હતા પણ પાછલી ઉમ્મરમાં ત્યાગી સાધુ થયા હતા. એમ જોતાં ત્યાગી-સન્યાસી સાધુ જ સર્વાંગીક્રાંતિ કરી શકે છે, તેમ માનવું પડે છે.

એ પણ કયુલ કરવું પડશે કે જૈનધર્મની સાધુ સંસ્થા બહુ તપ ત્યાગવાળી છે. જ્યારે વૈદિક સન્યાસીઓમાં ઘણું ઢીલાપણું આવી ગયું છે. પણ તેમની પાસેથી એકદમ એ શ્રેણીએ પહોંચવાની વાતની અપેક્ષા

રાખવી એ વધારે પડતું થશે. માઈ એવું નમ્ર સૂચન છે કે કોઈ એવો વચલો માર્ગ કાઢવો અને વેશ, આચાર વગેરે એક સરખા રાખવા જેથી એક વ્યાસપીઠ ઉપર આખો સન્યાસી વર્ગ ભેગો થાય. બાદ ધર્મ મધ્યમ-માર્ગીય છે. એવો કોઈ માર્ગ કઢાય તો તેનું જરૂર આકર્ષણ થશે. આજની સાધુ સંસ્થામાં કર્મયોગ દાખલ કરવાની તો જરૂર છે જ. સમજદાર સાધુઓ અને સાધકો એમાં સમ્મત થશે.

શ્રી. માટલિયા : “ મારા નમ્ર મતે જે જ્યાં છે તે ત્યાં રહે અને ક્રિયાઓ પાળે તો જ સર્વાંગીકાંતિ થશે. નહીં તો એક નવો વાડો થઈ જવાનો, રાજ્યની દૃષ્ટિએ જેમ સહ-અસ્તિત્વરૂપી પંચ-શીલ થાય, લોક કક્ષાએ અહિંસા, સત્ય વ. વૃતોરૂપી પાંચવ્રત થાય, તેમ સાધુ કક્ષા એ પાંચ, સાત કે ત્રણ જે રાખે તે આચાર નક્કી થવા ઘટે એમ મને લાગે છે. (૧) પરિગ્રહ-પછી તે સંસ્થારૂપ હોય તો પણ તજવો. (૨) પરિવારને તજવો, અને આસક્તિ પણ તજવી. જૈનોમાં જેમ પંથક મુનિને પોતાના ગુરુપ્રત્યે અને ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમને ભગવાન પર આસક્તિ (પ્રશંસી રાગ) રહી તેનો પણ અંતે તો ત્યાગ કરવો જ રહ્યો. (૩) પુરોહિત પણ તજવું : એટલે કે સાધુઓનું વ્યક્તિગત રીતે સત્તા ઉપર રાજ્ય ન ચાલવું જોઈએ જો કે તેમનો નૈતિકપ્રભાવ અને માર્ગ-દર્શન રહેવાં જોઈએ.

આ ત્રણ બાબતો મુખ્યપણે હોય પછી વસ્ત્રો અંગે પણ ખાસ વિરોધ નહીં રહે. સંતબાલજી મુહપત્તી રાખે એ અંગે હું અગાઉ વિરોધમાં હતો પણ, રાજકોટના સેલ્સટેક્ષના આંદોલન વખતે ઊંડા ઊતરો છો વ. વિરોધો જોયા. ત્યારથી આપોઆપ મારો વિરોધ શમી ગયો. વેશનું મહત્વ નથી. સાધુતાના લક્ષણો મુખ્ય છે. ગાંધીયુગના સાધુઓ વિનોબા, શ્રી. રવિશંકર મહારાજ, શ્રી. કેદારનાથજી, સ્વામી આનંદના કાપાય વસ્ત્ર ક્યાં છે? સાધુતાની સીમાએ પહોંચ્યા બાદ કપડાં ગોણુ બની જાય છે.

સાધુઓ અને ગૃહસ્થો તેમજ આહિંસક ક્રાંતિ :

શ્રી. દેવભૂષાઈ : “ ગાંધીજીની હયાતીમાં તેમણે સર્વાંગીક્રાંતિ જરૂર સિદ્ધ કરી, પણ તેઓ સાધુ ન હોવાના કારણે એ સર્વાંગીક્રાંતિ આગળ ન ચાલી કારણ કે તેમના સાથીઓ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા અને તેમને એક મર્યાદા હોય છે. તેમના ત્યાગી સાથીઓ પણ સત્તા આવતાં સત્તાધીન કે સત્તાલ્લીન બન્યા.

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ આપણે ગાંધીજીની વાત બાજુએ મૂકીએ પણ સ્વરાજ્યના મંડાણુ વહેલાં થયાં. તે વખતે સાધુઓએ પોતાની મર્યાદામાં રહીને જા માટે સાથ ન આપ્યો ? ”

શ્રી. માટલિયા : “ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ તો સીધા બળ્યા હતા. તેમજ સ્વામી વિવેકાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ, મહર્ષિ દયાનંદ વ. સન્યાસીઓએ ગાંધીજીની સર્વાંગી ક્રાંતિ માટે પાથો તો ખોદી જ નાખ્યો હતો. એટલે એ સંસ્થા ઉપયોગી છે અને તેનો લોકો ઉપર જબ્બર નૈતિક પ્રભાવ છે. છતાં આજે પરિસ્થિતિ એવી ઊભી થઈ છે કે સ્થાપિત હિતો એક તરફથી સાધુસંસ્થા અને સંસ્કૃતિને ખતમ કરશે એવો ડર છે. ત્યારે ખીજી તરફથી સામ્યવાદનું જોર વધી રહ્યું છે એટલે સાધુ સંસ્થા અને લોકશાહી બંને બચમાં છે.

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ સાધુ સંસ્થાને ઉપયોગી બનાવવા અંગે મને શિક્ષણ અને સેવા તેમને સોંપવા એ અંગે ખ્યાલ આવ્યો. પણ એ તો આજના ખ્રિસ્તી સાધુઓ કરે જ છે છતાં પણ સામ્યવાદનું જોર વધવાનું કારણ તપાસવું પડશે.

મને લાગે છે કે સાધુ સંસ્થાએ (૧) અનિષ્ટાનો પ્રતિકાર (૨) ઇષ્ટાની પ્રતિષ્ઠા (૩) વિજ્ઞાનીની માફક જાગૃત નૈતિક ચોકી એ રીતે રહીને પ્રચાર કરવાનો રહેશે. ગૃહસ્થાશ્રમી ત્યાગીઓ પણ ભલે તેમાં બળે; પણ, તેમના માટે બિક્ષાચરી, પગપાળો પ્રવાસ વગેરે નિયમોનું પાલન આવશ્યક થવું જોઈએ.

શ્રી. સવિતાબેન : એક જીવનદાનીનો કડવો અનુભવ સંભળાવ્યો.

શ્રી. માટલિયા : “ એ તો વ્યક્તિગત દોષ કહેવાય. વિનોબા વિચાર સરણીનો આમાં દોષ નથી. એમ તો દરેક સંસ્થામાં વ્યક્તિગત દોષો રહેવાના જ.

શ્રી. સવિતાબેન : “ આ હું અંગત ટીકા નથી કરતી, પણ સર્વોદય વિચારના મુખ્ય પ્રચારક અને વિનોબાજી પાસે સતત રહેતા હોય તો તેમનું જીવન અમૂક કક્ષાએ ઊંચું તો હોવું જ જોઈએ ને ?”

શ્રી. માટલિયા : “ તમારી વાત સાચી છે. એથી જ અગાઉ કરતાં વિનોબાજી હમણાં સામુદાયિક રીતે સર્વોદયી કાર્યકરો પાસે બ્રહ્મચર્ય વગેરે ઉપર ખૂબ અપેક્ષા રાખવા અંગે બોલે છે. એવી આચાર શુદ્ધિ જો સર્વોદય કાર્યકરોમાં નહીં આવે તો તે સર્વોદય વિચાર દુષ્પાર્થ જવાનો એથી પણ એમજ લાગે છે કે ગૃહસ્થ વર્ગને મર્યાદાઓ છે ત્યારે સર્વાંગી નૈતિક ધડતર માટે સાધુવર્ગ જોઈશિ ! ”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ પણ આજના સાધુ વર્ગમાં સાધુતાના બદલે વૈભવ આવી ગયો છે તેનું શું ?

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ ભચાઉના મારા અનુભવ પ્રમાણે તો તે અંગે લોકોએ સન્નગ રહેવું પડશે; કે સાધુઓ મૂળ નિયમથી કે સાધુતાના કાર્યોથી અળગા ન થાય.

જો કે આજે સાધુસમાજમાં, ખાદીધારીને મળતી પ્રતિષ્ઠાના કારણે ઘણા ખાદીધારી થયા તેમ ઘણા લેભાગુ જોગી વૈરાગી બન્યા છે. તેમને સન્નગ સાધુઓએ અને જગૃત લોકસેવકોએ બન્નેએ મળીને સાફ અને શુદ્ધ કરવા પડશે. એ પ્રક્રિયામાં શુદ્ધ થઇને ટકી રહે તો સમાજનું કલ્યાણ થશે; નહીંતર આપોઆપ મટી જશે.

સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતા [૨]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

૨૮-૭-૬૧]

આ અગાઉ ભારત તેમજ અન્ય ક્ષેત્રે સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતા અંગે વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. એનાજ સંદર્ભમાં આજે તેની ઉપયોગિતા ઉપર વિચાર કરશું અને તેના ટકી રહેવા અંગેના ઇતિહાસ પણ જોઈ જશું. આત્મકલ્યાણની ઉપયોગિતા :

સાધુ સંસ્થા, પોતાના કલ્યાણ સાથે ખીજના કલ્યાણ માટે પણ છે. વર્ષોથી મનુષ્યની વિચારધારા પ્રમાણે જીવનની ઉન્નત દશા તરીકે કશા પણ અંધન વગરનું સાધુજીવન એક આદર્શ તરીકે મનાતું આવ્યું છે. આ રીતે જીવનના આદર્શોને પહોંચી વળવા માટે સાધુ-જીવન માર્ગસ્તંભરૂપે છે. એમ સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતાનો સ્વીકાર થઈ ચૂક્યો છે. તે સિવાય સાધુ જીવનના પરમ આદર્શ રૂપે મેઢા-નિર્વાણને પણ સ્વીકારાયું છે. અને તેનો જો રસ્તો ખતાવનાર હોય તો તે સાધુ સંસ્થા છે એ રીતે પણ તેની ઉપયોગિતાનો સ્વીકાર થયો છે. આ રીતે સાધુસંસ્થાના આત્મકલ્યાણની ખાજી પણ લોકજીવનને ઉપયોગી છે. જીવન ઘડનર માટે એ સ્પષ્ટ થઈ ગય છે.

પરકલ્યાણ અંગે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ :

જ્યારે આત્મકલ્યાણની સાધના કરવાની સાથે સુવિદિત સાધુ પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવના નીચોડ રૂપે પરકલ્યાણ શરૂ કરે છે. તે ખીજના હિત માટે પોતાનાથી જનનો અધો પ્રયાસ કરે છે; અને આ

સાધુ જીવનની છત્રછાયામાં આપણે મહાત્મા ગાંધી, સ્વામી વિવેકાનંદ વગેરેને સર્જતા જોઈ શકીએ છીએ. ઇંગ્લાંડ જતાં પહેલાં ગાંધીજીને પ્રતિજ્ઞા આપનાર જૈન સાધુ હતા અને સ્વામી વિવેકાનંદમાં અધ્યાત્મની જ્યોત જગાડનાર સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ હતા.

સામાન્ય રીતે સાધુ-જીવનના પરકલ્યાણનો મુખ્ય ભાગ ઉપદેશ આપવામાં જાય છે. પણ એની સાથે સમય આવે તેમણે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠાના ભોગે સમાજના કલ્યાણ માટે પોતાનું જ્ઞાન સુદ્ધાં આપીને પણ સમાજની અનિષ્ટાને રોકવાના હોય છે. તે અંગે જગ્ગરજસ્ત અદ્વિસક ક્રાંતિની પ્રક્રિયા કરીને સમાજને આંચકો આપવાનો હોય છે. ભગવાન મહાવીરે સાડાઆર વર્ષ સુધી ઘેર તપ કર્યું; ઉપસર્ગો સહ્યાં; ભગવાન યુદ્ધે સાડા છ વર્ષ સુધી ઉગ્ર તપ કરી કાયા કૃશ કરી ! ઇશુ મસીહે જાતે કોસ ઉપર ચઢીને પોતાનું જ્ઞાન આપ્યું ! દયાનંદ સરસ્વતીએ હસતા હસતા કાતિલ ઝેરને પી લીધું. આ બધાં પાછળ જાતે તપ-ત્યાગ અને પરિષદો વેઠીને એક આદર્શ ઊભો કરવાનું પ્રયત્ન કાર્ય રહેલું હોય છે એટલે ઉપદેશ સાથે સાથે સમાજને પરિવર્તન કરવાનું જગ્ગરજસ્ત કાર્ય સધુસંસ્થાને કરવાનું છે. અને તેમાંજ એની ઉપયોગિતા રહેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં સાધુ મુનિઓ નગર કે ગામની બહાર બગીચા કે વનખડોમાં રહી દિવ્ય તપ-સાધના કરી જ્ઞાન મેળવતા અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા તેઓ સમાજની નૈતિક ચોકી કરતા, સમાજની ગતિવિધિથી માહિતગાર રહેતા અને અનિષ્ટાને દૂર કરવા માટે પોતાની તપ : સાધના, ઉપદેશ અને નીતિધર્મની પ્રેરણાને ઉપયોગ કરતા. અને પોતાની જ્ઞાન ગંગાને લોક-જીવનના કલ્યાણ માટે વહેવડાવતા. ધીમે-ધીમે સાધુઓનું સ્થાન નગરજીવન-લોકજીવનની વચ્ચે થવા લાગ્યું. અને તે મુજબ તેઓ વધારે લોકસંપર્ક માટે પુરુષાર્થ કરવા લાગ્યા. આજે પણ લોકજીવનના ધડતર તેમજ ઉત્કર્ષ માટે સાધુ સંસ્થાની એટલી જ ઉપયોગિતા છે ?

શું કેવળ ઉપદેશ જસ થશે ?

આજે મોટાભાગે ભારતના સાધુ-સમાજની એવી ધારણા છે કે ઉપદેશ આપવા જસ થશે. પણ જો તેમને પોતાની ઉપયોગિતા

ટકાવી રાખવી હોય તો તેમણે કેવળ ઉપદેશ જ આપવાનો નથી; પણ સાથે સાથે તે ઉપદેશ સમાજમાં અચરાય છે કે નહિ, સમાજ ધડાય છે કે નહીં તે પણ જોવાનું છે. જો તેમ ન થાય અને ન્યારે સમાજમાં છડેચોક બહેનોની આખરુ લૂંટાતી હોય, દાંડતરવો રાતામાતા ચર્મને ફરતા હોય, અન્યાય—અનીતિવાળાને જ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય, શોષણ, હિંસા, બેઠ્ઠાની અને અન્યાય પ્રતિષ્ઠા પામતાં હોય; સત્ય, ન્યાય, અહિંસાની અપ્રતિષ્ઠા થતી હોય તેવે વખતે જો સાધુ વર્ગ મૌન સેવીને જ બેસી રહે, અથવા પોતાના ‘ધર્મસ્થાનમાં જ વ્યાખ્યાન આપ્યા કરે તો સમાજમાં દિવસે-દિવસે અનિષ્ટો પ્રસરતાં જાય; દાંડ-તરવોને જોર મળે અને પરિણામે તેમનો ઉપદેશ કેવળ લોક મનોરંજન બની જાય. જ્યાં અન્યાય, હિંસા, અસત્ય વગેરેને પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય ત્યાં સાધુસંસ્થાએ એની વિરુદ્ધ સક્રિય અવાજ પેદા કરવો જોઈએ; જરૂર જણાય ત્યાં જાતે ભોગ આપીને પણ લોકજગૃતિ ફેળવવી જોઈએ જેથી અહિંસા, ન્યાય અને સત્યને પ્રતિષ્ઠા મળે. જો સાધુઓ તે વખતે સમાજમાં ચાલતાં અનિષ્ટોને જોઈ આંખમિચામણા કરે તો તે અનિષ્ટો જોર કરતાં જાય. પરિણામે રાજ્યને, સમાજને, સમાજ સેવકોને અને સાધુસંન્યાસીઓ સુદ્ધાને એની સજ્જ ભોગવવી પડે, ઘણું વેઠવું પડે; કાં તો દાંડતરવોને આધીન થઈ જવું પડે. ભારતના ઇતિહાસમાં આવા ઘણા દાખલાઓ બન્યા છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ખ્રિસ્તી સાધુ-સંસ્થાનો ઇતિહાસ એક બોધપાઠ છે, જે દરેક સાધુઓએ સમજવા જેવો છે. એણે એક સમય સુધી નો દરેકને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો તેમ જ સ્વર્ગ-નરક અંગેની વાતો કરવાનો ક્રમ રાખ્યો. એમાં હિંસાના જોરે પણ—યુદ્ધો કરીને ખ્રિસ્તીઓ બનાવવાનો ક્રમ ચાલ્યો. પછી તેની માન્યતા બૂસાતી ચાલી અને પાછા જ્યાં સુધી તપ-ત્યાગ અને સેવાવાળા સાધુઓ થયા ત્યારે તેનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું! રાજ્યક્રાંતિઓ વચ્ચે તેણે પોતાનું મહત્ત્વ ટકાવવા માટે માનવ જીવનનાં ત્રણ ક્ષેત્રોને સ્પર્શ કર્યા. શિક્ષણ, દવા, અને સેવા.

મિશનરીઓ ઊભી થઈ અને આખા જગતના અગ્રાત પ્રદેશોમાં ફરી વળી. ઠેર ઠેર સ્કૂલો ઊભી થઈ; દવાખાનાઓ શરૂ થયા અને બન્ને માટે ખ્રિસ્તી સાધુ-સાધ્વીઓએ સક્રિય કાર્ય શરૂ કર્યું. ઉપદેશ સિવાય આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં ખ્રિસ્તી સાધુ સંસ્થાએ જે જળરજસ્ત કામ કર્યું છે તેના કારણે આજે દુનિયાના અર્ધાથી વધારે ભાગના લોકો ઉપર તેનું વર્ચસ્વ છે.

એને જોઈને ભારતમાં પણ લહેર દોડી અને રામકૃષ્ણ મીશનની સ્કૂલો અને દવાખાનાઓ શરૂ થયાં; આર્યસમાજોના ગુરૂકુળો અને વ્યાયામ વર્ગો શરૂ થયા. જે કે એ પ્રવૃત્તિ ભારતના વિશાળ હિંદુ સમાજના પ્રમાણમાં ઓછી છે. પણ આજે ભારતનો હિંદુ સાધુ-સમાજ વધારે લોકોને માન્ય નથી એની પાછળનું એક મહત્ત્વનું કારણ તો તેની એકાકી નિષ્ક્રિય પ્રવૃત્તિ છે.

બૌદ્ધ સાધુ સંસ્થા પણ આપણી સામે એક તાજો દાખલો છે. એ સાધુ સંસ્થા વ્યવસ્થિત છે અને તેનો પ્રચાર લંકા, ખર્મા, ઇન્ડોચાયના, મલાયા, જાપાન વગેરેમાં જોરશોરથી છે. તે છતાં તે નિષ્ક્રિય કે એકાંત આત્મકલ્યાણની વાતો તરફ વળે અને લોકજીવનના ઘડતર તરફ ધ્યાન ન આપે તો છેવટે લોકોમાં પ્રવેશતા દાંડતરવો, અન્યાયી તરવો જોર કરે! અને જ્યારે એ તરવોથી બચવા સાધુ-સંસ્થા કોઈ માર્ગદર્શન ન આપી શકે; લોકશક્તિ ન કેળવી શકે તો ચીનમાં થયું તેમ થવાનો પૂરેપૂરો અંદેશો છે. ૪૫ કરોડની જનતા સામ્યવાદી થઈ ગઈ કારણ કે ત્યાંની સાધુ સંસ્થા ગાફિલ રહી; એટલું જ નહીં તિબેટમાંથી બૌદ્ધ-ધર્મના વડા દલાર્હ લામાને હિંદમાં આવવું પડ્યું અને પંચમલામાને સામ્યવાદીઓના હાથા બનવું પડ્યું. લામાઓની જે રીતે કલ્લ થઈ, તેમના ઉપર જે અત્યાચારો થયા તે નિષ્ક્રિય સાધુ સંસ્થાઓ માટે એક મોટો બોધપાઠ છે: સામ્યવાદનો ભય પણ તેમને ટ્રેરક બને એ જોવું જોઈએ.

સામ્યવાદ અને સાધુસંસ્થા :

આજનો સામ્યવાદ, સાધુસંસ્થા માટે મોટી ચેતવણી છે. તે સાધુ-સંસ્થાને રાજનૈતિક કે પ્રતિષ્ઠિત હિતવાદીઓના હાથા ન બનીને; લોકજીવનને અહિંસક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક કરવા માટે બધુયે કરી છૂટવા આવાહન કરે છે. ત્યારે જ સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતાનો ફરી સ્વીકાર થશે. સમાજમાં દાંડતરવો ફાલતા ફૂલતાં જાય, અનિષ્ટો જોર કરતાં જાય, તો તેનું કુફળ દરેકને ભોગવવું પડે તેમાં સાધુ પણ બાકાત રહેવાના નથી. એટલે જ આવા વખતે સુવિદિત સાધુઓએ કાંતો અનશન કરીને ખતમ થઈ જવું જોઈએ; તેમણે આખા સમાજની નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક ચોકી મજબૂત કરી તેના માટે તપ-ત્યાગ-અભિદાન આપી માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ.

આવું માર્ગદર્શન સાધુ સંસ્થાએ ભારતમાં છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષથી આપ્યું છે. જરૂર પડી ત્યારે તપ-ત્યાગ-અભિદાન વડે તેમણે નવો આદર્શ પણ સ્થાપ્યો છે. ભારતના ઇતિહાસમાં જેમ યુદ્ધો રહ્યાં છે તેમ અહીં સાધુસંસ્થાએ લોકજીવનને સાંત્વન-સમાધાન તેમજ માર્ગ-દર્શન આપી અને માનવ માનવ વચ્ચેની એકતાને ટકાવી રાખી છે. બુદ્ધ અને મહાવીરથી લઈને મહાત્મા ગાંધી સુધી સતોની એક અખંડ કડી છે. એણે જે મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે, તે લોકજીવનને સંસ્કૃતિમય બનાવી રાખવાનું, એટલે જ ભારતમાં વિભિન્ન ધર્મના અને જાતિના તેમજ પરદેશીઓ એક સાથે રહી શક્યા.

સાધુસંસ્થાની પવિત્ર જવાબદારી

કેવળ આત્મકલ્યાણ એ જ સમાધાન સાધુસંસ્થાનો કેવળ એક અપૂર્ણ અંશ લાગે છે અને પરકલ્યાણ વગર તે પૂર્ણ બનતી નથી તેમ કેવળ ઉપદેશથી પરકલ્યાણ પાંગળું લાગે છે. તેમાં પોતાની મર્યાદામાં રહી સમાજના નૈતિક ઘડતરની પ્રવૃત્તિ આવે તોજ તે જીવવું અને સંપૂર્ણ લાગે છે.

ખાસ કરીને કેવળ ઉપદેશ આપવામાં જ બધું પરકલ્યાણ સમાજનાર જૈન સાધુસંસ્થા માટે તો ઉપરની વાતો વિચારવા લાયક છે અને એથી વધારે વિચારવા લાયક વાત તો ૭૦ લાખ જેટલા હિંદુ સાધુઓની છે; જેમણે કશા પણ આદર્શ વગર સાધુતાનું વસ્ત્ર ઓઢી લીધું છે. એટલું જ નહીં સાધુતાને ન શોભે તેવાં કાર્યો; વ્યસનો-ભાંગ-ગાંગે ચલમ ફૂંકવી વિ. નું સેવન; ભક્તોને ભરમાવવા છક્કા પાંચ બતાવવા, એકના બે કરી આપવાની ખોટી વાતો, લોઢાનું સોનું કરી આપવાની બનાવટી રીતો વગેરે તેઓ કરે છે. આવા સાધુઓની અસર પણ જૈન સાધુ સંસ્થા ઉપર એક યા બીજી રીતે પડ્યા વગર રહેવાની નથી. જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવ્યા બાદ કેવળ ઉપદેશમાં તેમનાં કર્તવ્યની ઈતિશ્રી થઈ જતી નથી. તેમણે સમાજને સક્રિય રીતે સત્ય, અહિંસા અને ન્યાયના રસ્તે વાળવાનો છે. તેમની ઉપદેશ આપી દેવામાં કર્તવ્ય ખંખેરી નાખવાની ભાવનાનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજે જૈન સમાજ ધીમે ધીમે પરિગ્રહી થઈ રહ્યો છે અને એ પરિગ્રહ મેળવવા માટે હિંસક-વેપાર તરફ પણ તે ધસડાઈ રહ્યો છે. સમાજમાં પરિગ્રહ વધતાં આપોઆપ સંયમ-મર્યાદા ઘટે, નીતિ—ન્યાય ઊંચે મૂકાય તેવું થઈ રહ્યું છે. એટલે આજની વધુ વ્યવસ્થિત અને તપ-ત્યાગવાળી જૈન સાધુસંસ્થા માટે અગાઉ ન હતો એવો મોટો ભય ઊભો થયો છે. ચીનનો મૂડીવાદ કુદ્યો ત્યાંની બૌદ્ધ સાધુ સંસ્થા નૈતિક ચોકી ન રાખી શકી; પરિણામે ન્યાં સામ્યવાદ આવ્યો. રશિયામાં રાજાશાહી અને જમીનદારશાહી ફૂલી ફાલી ! ખ્રિસ્તી સાધુ સંસ્થા નૈતિક માર્ગદર્શન ન આપી શકી; પરિણામે ખ્રિસ્તી સાધુ સંસ્થાનું ત્યાં નામોનિશાન ન રહ્યું અને સામ્યવાદ આવી ગયો. આ ઉપરથી જૈન સાધુ સંસ્થા અને હિંદુ સાધુઓએ ધડો લેવા જેવો છે કે કેવળ વેશ પહેરી લેવાથી; ઉપદેશ આપવાથી બધું થઈ જતું નથી; પણ એમના ઉપદેશ પ્રમાણે લોકસમાજ ધડાય છે કે નહીં તે માટે એમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમો આપવા જ પડશે અને લોકઘડતરની ઉપેક્ષા નહીં કરી શકાય.

અર્જુન માળી અને ભગવાન મહાવીર

સક્રિય સાધુસમાજના પ્રતીક રૂપે આપણે ભગવાન મહાવીરનો એક દાખલો લઈએ, આ પ્રસંગ તેમના જીવનમાં જ અનેસો છે.

રાજગૃહી નગરીમાં અર્જુન માળી રહેતો હતો. તેને અંધુમતી નામની માર્યા હતી. તે બહુ રૂપાળી હતી. તે જ નગરીના ૬ લલિત ગોષ્ઠી પુરુષો અર્જુન માળીની સાથે તેની પત્નીને જોઈ આસક્ત થઈ ગયા અને જ્યારે યક્ષની પૂજા કરવા ઘૂંટણિયે પડીને નમવા લાગ્યો ત્યારે તેને પકડી લીધો. અને તે યક્ષની સામે જ તેને બાંધી તેની પત્ની અંધુમતી સાથે દુરાચાર આદર્યો. પરિણામે અર્જુન માળીને ખૂબ જ આવેશ આવ્યો અને એ આવેશમાં તેના બંધનો તૂટી ગયાં અને તેણે પાસે પડેલ મુદ્દગરને ઉપાડીને પેલા છ પુરુષો અને પોતાની પત્નીને મારી નાખ્યાં. એનો આવેશ આટલાથી શમ્યો નહીં. ત્યાર બાદ તે રોજ ૬ પુરુષ અને ૧ સ્ત્રીને મારવા લાગ્યો. લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો. ઘણા લોકોએ પેલા ૬ લલિતગોષ્ઠી પુરુષોને ભાંજ્યા. આ લલિતગોષ્ઠી એટલે આજના જમાનાના ગૂંડાઓની ટોળી. જેમ આજે રાજ્યમાં ઘણા કાર્યોમાં ગૂંડાઓનો સાથ લેવાયા પછી તેમને છૂટો દોર મળે છે. એમ તે વખતે પણ એ છ પુરુષોને છૂટ હતી. રાજ્ય ઉપર જ્યારે લોકસંસ્થા અને લોક-સેવકોનો અંકુશ ન હોય ત્યારે એવા દાંડ તત્વોને છુટો દોર મળી જાય છે. અન્યું પણ એમ જ લોકોએ એમને ભાંજ્યા અને રાજને પણ ભાંજ્યા. પણ શું કરે ? લોકોની એટલી નૈતિક શક્તિ જાગૃત ન હતી કે તેઓ રાજા વિરૂદ્ધ કંઈ કહી શકે ?

પણ, હવે અર્જુનનો ત્રાસ વધ્યો...! તેના આવેશ સાથે યક્ષની શક્તિ પણ એનામાં પ્રવેશી ગઈ હતી. તેને સમાજ, પ્રજા, સમાજ-સેવકો અને રાજા બધા ઉપર, આરે ખુદ યક્ષ ઉપર પણ ચીઠ હતી કે આ બધા હોવા છતાં શું કામનાં ? મારી પત્ની પણ શું કામની કે જે શીલ ભંગ થતાં કચડી ન મરી ! એટલે તેનામાં બચકર પ્રતિહિંસા

જાગી હતી. જેમ સામ્યવાદીઓમાં જાગે છે તેમ ! રાજ્યે તો ઘોષણા કરાવી કે કોઈ ત્યાં ન જાય ! એ પણ જ્યારે ન્યાય-નીતિ ઉપર ન હોય ત્યારે થું કરી શકે ! તેનામાં હિંમત હોય તો લશ્કર મોકલીને તાબે કરવું જોઈએ. પણ રાજ્યની એક મર્યાદા હતી. એટલે તેમ ન કરી શક્યું. જ્યારે આવા અનિષ્ટોની હદ થઈ જાય છે, ત્યારે કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત એને દૂર કરવા પ્રગટે છે.

આવા સમયે ભગવાન મહાવીર પધાર્યા ! આજ સાધુજીવનની ઉપયોગિતાનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. તેઓ જાણતા હતા કે અર્જુન માળી હિંસક બનીને ફરે છે તે છતાં તેઓ પોતાના શિષ્યો સહિત પધાર્યા. આજકાલના સાધુઓ તોફાન વખતે નાસી છૂટે છે. દલાઈલામા હિંદમાં આવી ગયા; એમ તેમણે નાસી જવું પસંદ ન કર્યું. તેમને પોતાની અહિંસામાં પાકો વિશ્વાસ હતો અને તેનો અર્થ કેવળ હિંસા ન કરવી એટલો જ ન કરતા પણ અહિંસક બની હિંસાને રોકવી એમ કરતા ! ઉદર બિલાડીને જોઈને એમ કહે કે હું તો અહિંસક છું માટે વાર કરતો નથી તો કોઈ તેને અહિંસક ન માને ! એવી જ રીતે જ્યાં હિંસા ફાટી હોય ત્યાંથી ભાગી નીકળે તો તે અહિંસક ન ગણાય. કાયર ગણાય. ભગવાન મહાવીર તો પ્રખર અહિંસક હતા. તેમને પંખજમાં હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણો થયા ત્યારે સાધુ-સંતો જેમ ત્યાંથી નાસી છુટ્યાં તેમ ન હતું. તેઓ તો રાજગૃહી બહાર ગુણુ-શીલ ચૈત્યમાં ટકી રહ્યા.

ભગવાન મહાવીર આવ્યા છે તે જાણીને બધા રાજી થયા પણ તેમના દર્શને જવા માટેના રસ્તાની વચ્ચે અર્જુન હતો. એટલે કોઈની હિંમત ન ચાલી. રાજ્ય પણ સંરક્ષણ આપવા તૈયાર ન થયું. આવા સમયે શ્રમણોપાસક સુદર્શન તૈયાર થયા. તેમને થયું કે મારે લોકોને અહિંસાની સાચી શક્તિ બતાવી દેવી અને કદાચ તે નિમિત્તે જાત હોમવી પડે તો તે માટે પણ તૈયાર રહેવું. લોકો આવી રીતે-હિંસાની આગળ પાંગળા થાય તો કામ કેમ ચાલે ? મા-બાપે ના પાડી

પણ તે તેમને સમજાવી અહિંસાની પરીક્ષા આપવા રવાના થયો. સાચા અહિંસકે તે કસોટી આપવા જવું જ જોઈએ. ૧૯૫૬ માં અમદાવાદમાં તોફાન ચાલતું હતું ત્યારે સાધુએ અને રચનાત્મક કાર્યકરો જતા તેનો લોકો વિરોધ કરતા કે ત્યાં જવાથી હિંસાને પ્રોત્સાહન મળશે પણ તે ખોટું હતું. સાચો અહિંસક તો હોમાવા નીકળ્યો હોય પછી એને શેનો ડર હોય !

સુદર્શન નગર બહાર નીકળ્યો અને લોકો જાતજાતની વાતો કરવા લાગ્યા. કોઈ કહેતું કે “હમણાં મરાઈ જશે !” તો કોઈ કહેતું : “જોઈએ તો ખરા કોણ જીતે છે !”

સુદર્શનને નગર બહાર આવતાં અંજુને જોયો. તે પણ મુદ્દમર ઉપાડી આવેશમાં આગળ વધ્યો. સુદર્શન વિચાર્યું કે ચૈતન્ય ઉપર આસુરી આવરણ ચડે એમ અંજુન ઉપર અત્યારે આસુરી આવરણ છવાયું છે. એમાં એનો કોઈ વાંક નથી. એટલે મારે તો ચૈતન્યનો સહારો લેવો !, તેણે કશાપણ ભય કે રોષ વગર આત્મધ્યાન કર્યું અને આ ઉપદ્રવ ન મટે ત્યાં સુધી અનશન કર્યું !

અંજુનને તે જોઈને મંથન જાગે છે કે આ તે વળી કેવો ? મને જોઈને કોઈ નાસે, કોઈ કાકલૂદી કરે, કોઈ સામનો કરે કે કોઈ મરવા પડે ! પણ આ નથી ભાગતો કે નથી ખોલતો ! એકજ ઠેકાણે બેઠો છે. તે તો મુદ્દમર લઈને વધતો જ રહ્યો. પાસે આવીને ધા કરવા જાય પણ તેનો હાથ ત્યાંજ થંભી ગયો. દૈવી શક્તિ આગળ આસુરી શક્તિ નમી પડી. અંજુનનો આવેશ શમી ગયો અને તે ઢળી પડ્યો.

સુદર્શન અનશન વાળી તેની પાસે જાય છે. તેની મૂર્છા દુર કરે છે અને પૂછે છે “હવે તને કેમ છે ?”

અંજુન બાનમાં આવે છે અને કહે છે : “મને ઠીક છે ! પણ, તમે કોણ છો ? ક્યાં જાવ છો ?”

સુદર્શન કહે: “ મારા ધર્મગુરુ ભગવાન મહાવીર પધાર્યા છે તેમના દર્શને જાઉં છું. ”

અર્જુન વિચારે છે કે આ આટલો સન્નજન છે કે મારી શક્તિ ક્ષિણ થતાં જે મને મારવાના બદલે ઉપચાર કરે છે તે તો તેનો ગુરુ કેવો હશે ? તે પૂછે છે: “ શું હું પણ ભ. મહાવીરના દર્શન કરવા તમારી સાથે આવી શકું છું ? ”

સુદર્શને પ્રેમથી કહ્યું: “ બહે ! ”

સુદર્શનની હા વચારવા જેવી છે. આજે તો નાની વાતોમાં મારું તારું કરીને ધર્મસ્થાનકો અને ધર્મગુરુઓને પોતાના કરી બેસનારા અને ખીજાને ત્યાં જવાની મનાઇ કરનારા વિચારશે કે ૧૧૪૧ હત્યા કરનારને પણ એક શ્રાવક વગર વિરોધે ભગવાન પાસે લઇ જવા તૈયાર થાય છે. તે શ્રાવક સુદર્શન તો અંતરાત્માનો પારખુ હતો. તે જાણતો હતો કે જે પ્રમળ આત્મશક્તિ ધોરહિંસક બની શકે તે પ્રખર અહિંસક પણ બની શકે ! ભગવાન મહાવીર પણ તે જાણતા હતા. તેમણે અર્જુનને ત્યાંથી જવાનું ન કહ્યું પણ સુદર્શન સાથે વ્યાખ્યાન સંભળાવ્યું.

અર્જુનનું હૃદય પ્રવચન સાંભળી હચમચી ઊઠ્યું. તેણે પૂછ્યું: “ પ્રભુ ! હું ધોર પાપી અને મહાપાતકી છું. શું હું પણ કલ્યાણને પામી શકું ! ”

ભગવાને કહ્યું: “ બધા આત્માને એ અધિકાર છે પછી તે પાપીનો હોય કે પુણ્યશાળીનો હોય ! પણ, તે માટે તમારે બધી જાતના ઉપસર્ગ પરિગ્રહો સહેવા પડશે ! ”

અર્જુન તો રંગાઈ ગયો હતો. તેણે મુનિ દીક્ષા લીધી. પણ લોકો તો તેને હત્યારો જ સમજતા. ૧૧૪૧ જાણુનો તે હત્યારો હતો; એમજ તેઓ માનતા. કોઇનો બાપ, તો કોઇનો પુત્ર ! કોઇની પત્ની તો કોઇનો પતિ, કોઇનો ભાઇ તો કોઇની બહેન...! તેણે કોને નહોતા માર્યા !

શરૂઆતમાં લોકો ડરીને ભાગતા પણ તેને શાંત જોઈ પાસે આવવા લાગ્યા... પથ્થરો મારવા લાગ્યા, થાપડો મારવા લાગ્યા, ગાળો ભાંડવા લાગ્યા ! તેની ગોચરીનું વાસણ ફેંકવા લાગ્યા. પણ અનૂન મુનિ બધું શાંતિથી સહેતા ગયા અને છ માસમાં તેમણે પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું એટલું જ નહીં કષ્ટો સહીને લોકોની પોતાના પ્રતિની ધણાનો તેમણે નાશ કર્યો; અહિંસાની સાચી પરીક્ષા આપીને પાસ થયો.

અહીં જોવાનું એ છે કે સુદર્શને હિંમત કરી અનૂન માણીને ભગવાનની સાથે અનુબંધ જોડી આપ્યો; અને અનૂનના નિમિત્તે બગડેલા અનુબંધને સુધારવામાં મદદ કરી. તે વખતે જો સુદર્શન ઉશ્કેરાઈને અનૂન માણીની હિંસાની સામે પ્રતિહિંસા કરવા જાત તો અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા ન કરી શકત, હિંસા ઉપર અહિંસાને વિજય ન અપાવી શકત. અનુબંધ પણ બગાડત. પણ ખરી રીતે તો રાજગૃહી આવીને અનૂન જેવા ને પણ આત્મકલ્યાણના માર્ગે લઈ જવાનું કાર્ય અને સાથે જ સમાજ કલ્યાણનું કાર્ય તો મહાવીર ભગવાન જેવા પ્રખર સક્રિય અહિંસક જ કરી શકે ! કહેવાય છે કે અનૂન મુનિને સંપૂર્ણ કેવળ જ્ઞાન થયું. આ સાધુ-સંસ્થાનો પ્રતાપ કે તેમણે આત્મકલ્યાણ સાથે સમાજ કલ્યાણ પણ કર્યું.

અનેક ઉદાહરણો :

એવી જ રીતે ચંડકાર્યશક નાગના ઉદ્ધારનો, ભગવાન મહાવીરના જીવનનો પ્રસંગ; અંગુલિમાલ અને ભગવાન બુદ્ધનો પ્રસંગ વગેરે ઘણા દાખલાઓ આપી શકાય છે. જ્યારે સાધુસમાજે ઉપદેશમાં જ કર્તવ્યની ઇતિશ્રી ન માનતા આગળ વધી સમાજ કલ્યાણ સાચા અર્થમાં કર્યું છે.

મરજીવી ત્યાગ પ્રધાન વ્યક્તિઓ ક્યાંથી ?

એજ રીતે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાનો ખીજો જે મુદ્દો છે તે એકે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ જ્યારે જોખમાતી હોય ત્યારે તેની રક્ષા માટે પોતાની જામેલી પ્રતિષ્ઠા-પ્રાણ અને પરિગ્રહનો એટલે કે સર્વસ્વનો

ત્યાગ કરનારી વ્યક્તિઓ. કેવળ આ સાધુ સંસ્થામાંથી જ મળી શકે છે. ગૃહસ્થોની અમૂક મર્યાદા છે. લોકસેવકો અમૂક હદ સુધી જ લોકોને દોરી શકે કે ત્યાગ-બલિદાન આપી શકે. પણ કેવળ સાધુ જ આપા સમાજને બલિદાનના રસ્તે દોરી શકે; કારણકે તે હમેશાં પોતાનું સર્વસ્વ આપવા તૈયાર થઈને નીકળેલો હોય છે. બીજાઓ કુટુંબ, જાતિ, સંપ્રદાય કે દેશનાશેહમાં તણાઈ જશે ત્યારે તેવી નિષ્પક્ષતા સાધુસંસ્થા જ બળવી શકશે કારણકે સાધુ ધરખાર-પૈસાટકો છોડીને નીકળેલો હશે અને તે નિર્લેપ હશે. આ ઉદ્દેશ્ય પાર પાડવા માટે સાધુસંસ્થાની અત્યંત જરૂર છે; અને તેજ સંસ્થા એના માટે ઉપયોગી છે.

દધીચિ ઋષિનો ત્યાગ :

આવા મરજીવા સાધુનો એક દાખલો પુરાણમાં છે.

દધીચિ ઋષિનો આશ્રમ સાબરમતી નદીના કાંઠે હતો. ત્યાં એક વૃત્રાસુર રાક્ષસ લોકોને રંજીડતો. બધા રાક્ષસો તેના પક્ષમાં હતા. આ બાજુ દેવો સંગઠિત ન હતા. એટલે તેઓ હારી જતા.

અંતે દેવો કંટાળીને વિષ્ણુ પાસે ગયા. વિષ્ણુએ તેમની વાત સાંભળીને કહ્યું; “તમે દધીચિઋષિ પાસે જવ તેમણે તપ વડે અપૂર્વ શક્તિ મેળવી છે. પાત્ર મળે તો પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવાની તેમની ભાવના છે.”

દેવો દધીચિ પાસે ગયા અને બધી વાત કરી. દધીચિએ કહ્યું “તમે બધા સંગઠિત થઈને આવો તો હું તમને એક અમોઘ શસ્ત્ર આપીશ !”

દેવો સંગઠિત થઈ દધીચિ પાસે આવ્યા. આ વખતે ધર્મ-સંસ્કૃતિ અને ન્યાયની રક્ષા કરવા માટે તેમજ આસુરી ત્રાસમાંથી લોકોને છોડાવવા દધીચિએ પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો અને દેવોને કહ્યું; “મારા દેહનાં હાડકાં વડે તમે રાક્ષસોને હરાવી શકશો !” કહેવાય છે કે તેમનાં હાડકાંથી સંગઠિત દેવોએ રાક્ષસોનો નાશ કર્યો.

આમ એક ઋષિએ વિશ્વકુટુંબ ભાવે સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવા માટે બલિદાન આપ્યું. આવાં બલિદાનો જ લોકોની સુખવસ્થા, શાંતિ અને સુમેળ આણી શકે અને તે કેવળ સાધુઓથી જ થઈ શકે.

ઉપયોગિતા અર્થ :

આજે પણ સાધુસંસ્થાએ પોતાની ઉપયોગિતા સાબિત કરવા માટે કપદેશની સાથે, માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રે ઊંડા ઊતરી નૈતિક-ધાર્મિક પ્રેરણા આપવી પડશે; ખગડેના અનુબંધો સુધારવા પડશે અને તૂટેલા જોડવા પડશે. તે માટે સમાજની નૈતિક ચોકી રાખી પાંગરતાં અનિષ્ટોને, પ્રજા શક્તિ જાગૃતિ કરી તપ-ત્યાગ વડે હંકારી કાઢવા પડશે. એમાંજ એની ઉપયોગિતા છે. જો એની ઉપેક્ષા થશે તો સાધુસંસ્થા સામે ધરત્યાંગણે ભક્તોની અશ્રદ્ધા અને વિશ્વમાં સામ્યવાદનો મોટો ભય છે. આજે તે વધુ સક્રિય બને અને પોતાની ઉપયોગિતા કાયમ રાખે તે એણે જોવાનું છે.

ચર્ચા - વિચારણા

કેવો સાધુ સંઘ ઉપયોગી અને અનિવાર્ય છે ?

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “આપણે અહીં સાધુસંસ્થાની વિચારણા વિશ્વના સંદર્ભમાં કરીએ છીએ. વિશ્વના સાધુઓમાં ખ્રિસ્તી, મુસ્લિમ તેમજ બૌદ્ધ સાધુઓ પણ આવે છે. ખ્રિસ્તી સાધુઓમાં બે પ્રકાર છે. એક ધર્મ વહીવટ ચલાવનાર—જે બધા પ્રકારના ઐશ્વર્યને ભોગવે છે. ખંડામાં આધુનિક સગવડ માણે છે. આવા વડા પોપ વિ. એ પ્રકારમાં આવે છે. બીજા સાધુઓ સંત ફ્રાન્સિસ જેવા છે; જેમણે (૧) ગરીબી (૨) બ્રહ્મચર્ય અને (૩) નમ્રતાયુક્ત સમર્પણનાં વ્રતો લીધાં છે. તેઓ લોકોના દુઃખમાં ભાગીદાર બની સદાચાર ફેલાવવા જીવનને અર્પણ કરી દે છે. એવી જ રીતે મુસલમાનોમાં

પણ બે ભાગ છે. તેમાં વંશપરંપરાગતથી મહમ્મદ સાહેબ સાથે સંધાન મેળવતા ક્રેટલીક મુસ્લિમ જમાતના વડા મુલ્લાઓ છે. ના. આગાખાન પણ તેમાં જ આવે છે. આ લોકો પણ હિંદુ મહંતોની જેમ ઐશ્વર્યમાં ઉછરે છે અને પૂજ્ય છે. ત્યારે ખીજા ખુદાને જીવન અર્પી દેનારા સૂફીમતના સંતો, ઓલિયાઓ, ફકીરો છે. જેઓ સમાજમાં ઉચ્ચતાનો પ્રચાર કરે છે. બૌદ્ધ ધર્મ વિષે પણ એવું જ હશે એમ મારું ધારવું છે. દલાઈ લામા અને લામાઓ; લંકાના બૌદ્ધ મહાધિપતિઓ તેમ જ જાપાનના બૌદ્ધ મહાધિપતિઓ લગભગ ઐશ્વર્યમાં રહેતા મહંતોની કોટિમાં આવે છે. ત્યારે સદાચાર પ્રચાર માટે નીકળી પડતા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ખીજી શ્રેણીમાં આવે છે. પણ સ્પષ્ટ રીતે બંને વચ્ચે સાંકળ છે. સં.]

આપણા દેશમાં જેવા જઈએ તો વૈષ્ણવ પંથમાં ગોસાંઈ (મહંતો) વંશપરંપરાથી આવે છે. જ્યારે ખીજા બાજુ મીરાંબાઈ જેવા બ્રહ્મ સાથે અને સમાજ સાથે સંબંધ જોડી સમર્પિત થયા. તેમના અનુક્રમે આપણે રામકૃષ્ણ મીશનના સાધુઓને પણ મૂકી શકીએ.

આમ બે સ્પષ્ટ ભેદોમાં હું માતું છું કે આજનું જગત સદાચાર પાળીને ફેલાવનારી સાધુ-સંસ્થાની એટલે કે ખીજા વર્ગની સાધુસંસ્થાને માગે છે. તો પછી એવા વર્ગમાં સાધુઓ પછી સન્યાસી વર્ગ આવે છે. તેમ સંત જેવા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કપીર, તુકારામ, નરસીંહ મહેતા વ. પણ આવશે. સદાચારનું આચરણ કરીને તેને લોકજીવનમાં ફેલાવનાર દરેક ઉચ્ચ કોટિનો સાધક એમાં આવશે એમ મારું વિનમ્ર માનવું છે.

વિજ્ઞાન સાથે સદાચારનો મેળ સાધતો સાધુ

પણ, આજે જે એક નવી પરિસ્થિતિ સર્જાય છે તે મુજબ તે સાધુ સદાચાર સાથે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો મેળ સાધનાર પણ જોઈએ. તેમ ન થતાં લોકો જ્ઞાની-વિજ્ઞાની તરફ તરત વળી જશે. દા. ત. સહજનંદ સ્વામીની માળા ઉપર તેને શ્રદ્ધા તો હશે પણ દવા લેવા ડોક્ટર પાસે દોડી જશે. નામ લેવાથી રોગ મટી જશે એવી શ્રદ્ધા આજનો ભક્ત

રાખી શકશે નહીં. દુકામાં અન્નમય કોષ અને અર્થશાસ્ત્ર સાથે પણ ધર્મે જોડાવું પડશે. એમ કરવા જતાં ત્યાં વળી ખીજો ભય ઊભો થશે. જૈનોમાં યતિસંસ્થા ઊભી થઈ તેવો જ ભય આમાં રહેશે. દા. ત. રામકૃષ્ણ પરમહંસ મિશનના સાધુઓની શાખા શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રાહતનું કાર્ય ઉપાડે છે. તેમ થવાથી તે પરિવ્રાજક [વિહાર કરનારી] સંસ્થા મટીને સ્થિર બની જશે.

એટલે મને એમ લાગે છે કે એ પ્રકારની સાધુસંસ્થા હોય (૧) પરિવ્રાજક—જે વ્યાપક રીતે લોકોમાં વિચરીને સદાચારનો પ્રચાર કરે. (૨) સ્થિર થઈને જે શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રાહતનાં કાર્યો કરે. આ બન્ને વચ્ચે પારસ્પરિક સમન્વય અને અનુબંધ રહેવો જોઈએ જેથી ઝેર ઓછું થાય. નહિતર કોલેજોમાંથી વિજ્ઞાનમય શિક્ષણ પામેલાઓ પૈસા પડાવશે; પ્રજાનું શોષણ કરશે અને કેટલીકવાર મૂડીનાદી પદ્ધતિ કે સત્તા સાથે જોડાઈને બધું બગાડી મૂકશે.

એ માટે એ પણ જરૂરી છે કે આજની વિદ્યાપીઠો સાધુચરિત પુરુષોને આધીન રહેવી જોઈએ. એનો અર્થ એ થયો કે કાં તો વિદ્યાપીઠો સાધુઓ જ ચલાવે અને સદ્ગુણ વિકાસનું પણ સાથે સાથે કામ કરે; અથવા વિદ્યાપીઠોનું સંચાલન એવા સ્થિર સાધુચરિત પુરુષોના હસ્તે થાય જેનું અનુસંધાન પરિવ્રાજક સાધુ સંસ્થા સાથે હોય.

જો એ રીતે નવી પેઢીને તૈયાર નહીં કરાય એટલે કે શિક્ષણ સાથે ચારિત્ર્યથી વિકસિત લોકોનું સંગઠન નહીં જોડાય તો સાધુઓ અહિંસાની ચર્ચા કર્યા કરશે કે કંદમૂળ ન ખાવા, પૂજા કરવી, રામનામ બોલવું વગેરે; નિયમોની વાતો કરશે અને ખીજા બાજુ નવી પ્રજામાં ઇંડા પેસશે. ઇંડાનો વિરોધ કરશે ત્યાં લગી માંસાહાર પેસી જશે. મતલબ કે વર્તમાન યુગ અને વિજ્ઞાનની સાથે એ ધર્મનો તાલ મેળવતાં આ લોક હારી બેસશે અને પરલોક ફક્ત વાતોમાં જ રહેશે—સુધરશે નહીં. એટલે વિજ્ઞાન સાથે તત્ત્વજ્ઞ અને સદાચારી સાધુ જ સમાજને ઉપયોગી બનીને રહેશે એ પ્રશ્ન ઉપર વધુ સતર્ક રીતે વિચારવું જોઈએ.”

દીક્ષા આપવાનો મોહ

શ્રી. સવિતાબેન : “ મારી અને મારી પુત્રી પાછળ સત્તર વર્ષથી સાધ્વીઓ દીક્ષા લેવા પાછળ પડ્યા હતા. કહે કે સંસારમાં સાર જ નથી. કાંતો ટુંપો ખાવો પડે, કાં તો રસોઈ, છોકરાં અને ઘણીમાંથી જિયા ન અવાય. મેં તો મારા પતિને ક્ષય છે અને તેમની સેવા કરવી એ મારી ફરજ છે એમ કહ્યું. તેમની સારવારથી તેમને ક્ષય પણ ન રહ્યો. મારી દીકરીએ પણ આયુર્વેદ કોલેજ પસાર કરી, હવે દવાખાતું ચલાવે છે.

અમદાવાદની પાસેના એક કુટુંબનો દાખલો છે. ત્રણ દીકરા અને ત્રણ દીકરીઓ છે. વચલી દીકરીને પરણાવી તે દુઃખી છે. એટલે સાધ્વીજીઓની પ્રેરણાથી એની મા બીજી દીકરીને એમ જ કહે કે તું દીક્ષા લે નહીં તો મરીશ તોયે મારો ડાઘ નહીં મટે. પહેલાં તો દીકરીએ ના પાડી પણ હમણાં જોયું તો તે બહેન મહાસતી સાથે ફરે છે. કદાચ ડીસેંબરમાં દીક્ષા લઈ લેશે.

ટુંકમાં સાધ્વીઓ લલચાવતાં રહે છે, અને ગાઈ ઓ જિંદું સમજ્યા વગર દીક્ષિત થઈ જાય છે. આવા સાધુસમાજથી લોકકલ્યાણની શી આશા રાખવી ?

ભારૂપ થવા કરતાં છોડે તો સાફ !

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ પેલા સાચા એદીની ભેગા ખોટા ભણી જાય એવી રીતે સ્વ તથા પરકલ્યાણ કરનાર સાધુઓ સાથે, વેશધારી સાધુઓ ભળી ગયા છે. ખરો સાધુ તો એ છે કે જે માત્ર અપ પૂરતું લઈ સમાજને વધારેમાં વધારે ઉપયોગી થાય! પણ આજે તો સાધુઓનો અનોખો સંસાર રચાઈ ગયો છે. જેમણે કદિ આપતું ખારમું પણ ક્યું હોતું નથી. તેઓ ગુરુનો ભંડારો કરવા તૈયાર જ હોય છે. પરિણામે કોઈના છોકરાં ભગાડવા અને ઉપાડવામાં સાધુનું નામ આવે અને કોઈને ભરમાવવામાં પણ એમનું નામ આવે. એમાં દોષ તો

સમાજનો છે કે જે ભય, વહેમ અને લાલચના કારણે એમને ટકાવે છે. અલખત હવે સમાજમાં પરીક્ષક શક્તિ જગી છે, તે પ્રમાણે અંતે તો નામધારી અને વેશધારીઓએ તો ખોટાપણું છોડવું પડશે, ત્યારેજ સાચા સાધુસમાજની કામગીરી અને શોભા વધશે.”

માનવતાને ગુંગળાવતી રૂઢિચુસ્તતા

શ્રી. માટસિયાએ એક અનુભવ ટાંક્યો : “એક પિતા-પુત્ર બન્નેએ દીક્ષા લીધી. તેઓ જૂનાગઢ યાત્રાએ ગયા. ત્યાં રાત્રે એક કુટુંબ આવ્યું. નાતું ત્રણ વરસનું બાળક પણ હતું. પૂજારીએ નિયમ પ્રમાણે કહ્યું : “જૈન સિવાયને ઉતારો ન મળે !”

પેલા પિતાપુત્ર સાધુઓને દયા આવી. તેમણે કહ્યું : “માથ મહિનાની ટાઢ છે; બહાર માવઠું થયું છે અને સાથે ત્રણ વરસનું બાળક છે. માનવતાને નામે જોવું જોઈએ !” એટલે એક રૂમમાં સાધુઓ રહ્યા અને બીજામાં પેલું કુટુંબ.

એની ચર્ચા ચાલી. સંઘ ભેગો થયો અને કહ્યું : “એક તો જૈનેતર કુટુંબ અને વળી કેવળ એ રૂમો. એ સાધુઓને કેમ કહ્યે ?”

સાધુઓએ કહ્યું : “ભાઈઓ ! માનવતાથી વિરૂદ્ધ ધર્મ ન હોઈ શકે. જે એજ મુદ્દા ઉપર તમે વેશ ઉતરાવશો તો જૈન અને જૈનેતર વચ્ચે તફરાર વધશે ! પણ અમે માનવતાથી વિરૂદ્ધ કંઈ પણ કયું નથી !” શ્રીમદ્ધે એમને વિહાર કરાવી દીધો.

મોરખીમાં આ બે સતો પહોંચ્યા. ત્યાં પૂજારીને ચૌદ રૂપિયા પગાર હતો. તે બિમાર હતો. આ બે મુનિઓએ કહ્યું : “બિમારને પૂજા ન કરે તોયે પગાર આપવો જોઈએ અને પગાર ઓછો છે તે વધારવો જોઈએ.”

પણ, સંઘે ન માન્યું એટલે એકઠા વ્યાખ્યાનમાં દીક્ષા કરી:

“મૂર્તિની પાછળ જે જીવાત્મા પૂજારી છે તેને તમે જોતા નથી તો પરમાત્મા ક્યાંથી મળે. તમે તો પથ્થર રૂપ રહી જવાના !”

સંઘમાં ચર્ચા ચાલી કે “આ મુનિઓ મૂર્તિપૂજનની નિંદા કરે છે !” જૂનાગઢના સમાચાર તો પહોંચી જ ગયા હતા. સંઘ ભેગો થયો. મંદિરના ઉપાશ્રયમાંથી બન્નેને જવાનું કહ્યું. તો તેમણે કહ્યું : “સ્થા. ઉપાશ્રયમાં જશું !” એટલે સંઘ ડર્યો, અને તેમને વિહાર કરી જવાનું કહ્યું.

આમાંથી યુવાન સાધુએ વિહાર કરતાં પહેલાં મને કહ્યું : “આ જડ કર્મકાંડોથી ગળે આવી ગયો છું. પિતા સાવ વૃદ્ધ છે ત્યાં લગી છું. બાકી જૈનો કાઢે તે પહેલાં હું નીકળી જવા માંગું છું. અમારો ઉપયોગ જૈનોને દેવલોક અપાવવાનો અને અમને પછી આંદામાન દ્વીપ મોકલે એટલો જ છે. “આ ઉપરથી જણાય છે કે સાધુસંસ્થા સંઘાધીન છે અને સઘ મૂડીવાદીઓને આધીન છે.”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “તો તો એકલું રાજકારણ દુષિત નથી. સમાજકારણ પણ દુષિત છે.”

ન છૂટકે પણ ચલાવવું પડે છે :

શ્રી. દેવજીભાઈ : “અમદાવાદનો તાજો દાખલો ટાંકું. ‘હું’ નેમિમુનિ, એક સાધ્વીજી અને ત્રણ સાધુઓ સાધુ-સાધ્વી શિબિરની વાતો અને ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. તેમાં ત્રીશ વર્ષના એક દીક્ષિત લગભગ પિસ્તાળીશ વર્ષનાં સાધુએ કહ્યું : “અમારી લાચારીનું શું વર્ણન કરે ?”

તેમણે એમ કહી એક પ્રસંગ ટાંક્યો. એક શ્રીમંત શ્રાવકને ત્યાં અમારા એક શ્રાવક કુટુંબની દીકરી પરણાવી હતી. તેઓ વરધોડિયાં દર્શન કરવા આવી ગયા હતા. બીજે દિવસે તે બહેન આવી. તેનો ચહેરો પડેલો હતો. મેં પૂછ્યું,

“આમ કેમ ?”

તેણે કહ્યું: “ ગુરુદેવ વાત કરવા જોવી નથી. એમની ઈચ્છા ખીણ સાથે હતી પણ કુટુંબના દબાણમાં પરણ્યા છે અને મને ચાહતા નથી. એનું પરિણામ ખરાબ આવશે ! ”

તેનો વર એન્જ્યુએટ હતો. તેમજ તે બહેન તપ વગેરે કરે ત્યારે તે કુટુંબ ખૂબ લહાણી કરતું. એટલે મને લાગ્યું કે તેને બહારનું સુખ હશે, પણ તે બાઈએ કહ્યું: “ એ બધું ઉપરનું દેખાડવા માટેનું છે. ”

એક વખત એ બહેનને છઠ્ઠું પારણું હતું. તાવ હતો અને તાવમાં દવા સાથે ઝેર અપાઈ ગયું. બહેન ખતમ થઈ ગઈ. અમારાથી કંઈ થઈ શક્યું નહીં. ઊલટું તે બાઈ ફરી પરણ્યા ત્યારે તેમને શુભેચ્છા પણ કમને આપવી પડી.

તે સાંભળી મેં (દેવજીબાઈ) કહ્યું: “ તો તમે વિરોધ ન કર્યો ? ”

“ હું એકલો કરું તો શું થાય ? સમાજ ઉપર મૂડીવાદીઓનું વર્ચસ્વ છે. આજે વેશ મૂકીએ તો ન ધરના રહીએ કે ન ઘાટનાં ! ”

એટલે કેટલાક સાધુઓ તો ન છૂટકે આવું ચલાવે છે. જો તેમને પીઠબળ, પ્રેરણા અને દ્વંદ્વ મળે તો જરૂર ક્રાંતિનો માર્ગ અપનાવે. ”

ભગવાન મહાવીર જાતે ગયા હતા ?

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ સવારે નેમિ મુનિએ કહ્યું તેમાં એક સવાલ એ ઊભો થાય છે કે ભગવાન મહાવીર આ કામ માટે જાતેજ ગયેલા કે સહેજ ભાવે ! એ સાથે એ ત્રણ પણ ઊભો થાય છે કે સુદર્શન અથવા રાજગૃહોની કોઈપણ પ્રજાએ અહિંસક સામનો તે અગાઉ નકર્યો, તો બધા ક્યાં હતા ? ”

શ્રી. માટલિયા : “ ભગવાન મહાવીર તો તીર્થંકર હતા. તીર્થંકર હોય ત્યાં તોફાન હોય જ નહીં. હોય તો પણ અતિશયથી શાંત થઈ જાય ! તો આ વાતનો મેળ કઈ રીતે બેસે ? ”

તે અંગે શિબિર સભ્યો વચ્ચે ચર્ચા ચાલી. ૫. નેમિમુનિએ કહ્યું:

“ સૂત્રમાં એવો પાઠ છે કે આ બધું ચાલતું હતું ત્યારે રાજ્યે ત્યાં કોઈએ ન જવું એવો ઢઢેરો પીટાવ્યો છે અને તે વખતે ભ. મહાવીર ત્યાં પધારે છે.”

આ ચર્યાનું તારણ એ નીકળ્યું: “ જ્યારે રાજ્ય અકૃત્યને (છ લલિત પુરુષોને આપેલી છૂટ) ટેકો આપે ત્યારે પ્રતિહિંસા ફાટી નીકળે. એટલે તેનું પરિણામ પ્રજાને ભોગવવું પડે. આવા સમયે રાજ્યે પ્રતિહિંસાને દાખવા આગળ આવવું જોઈએ પણ તેમ ન થતાં હિંસાના સામનાની મર્યાદા ભૂકે તો પ્રજાજન સ્વભાવિક રીતે ડરપોક બને. આવા સમયે ભગવાન મહાવીર જેવા પ્રખળ અહિંસાધારીનું પ્રભાવશાળી બળ અને હાજરી કામ લાગે. તેથી જ સુદર્શન જેવો કોઈ આત્મા શહીદી માટે જાગી ઊઠે. આ તત્પરતા પેદા થાય એજ તો ભગવાનનો પ્રત્યક્ષ અતિશય કહેવાય. આવ પુરુષોની હાજરી જ સુતેલી પ્રજાને જાગાડે છે અને હિંસાખોરી વચ્ચે બલિદાન આપવા પ્રેરે છે એજ એમનો ચમત્કાર છે. આવા પુરુષોને સીધો પ્રયોગ તો ન છુટકે જ કરવો પડે છે આવા તોફાન વખતે પ્રખર અહિંસક કાં તો હિંસાને શાંત કરે (જાતે હોમાધને પણ) અને કાં તો હિંસાને અપ્રતિષ્ઠિત કરે છે. મહાવીર પ્રભુના વખતે મોટા ભાગના પ્રશ્નો તેમના બધા વર્ગના શ્રાવકો ઉકેલતા અને તે સામાજિક જાગૃતિના ધોરણે જ થઈ શકે. જો કે ધણીવાર સ્થાપિત હિંસાને ઉશ્કેરે પણ સામુદાયિક અહિંસાનું પગલું તો શક્તિશાળી છે જ.”

ધર્મ-સંસ્કૃતિ-રક્ષા

[૩]

૪-૮-૬૧]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા ઉપર આ અગાઉ વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. ગૃહસ્થો કે લોકસેવકોની એક મર્યાદા છે એટલે વિશ્વમાં અને આખા માનવસમાજમાં નિઃસ્પૃહી રીતે જો કોઈ સંસ્કૃતિ અને ધર્મની રક્ષા કરી શકે અને તે માટે પ્રાણુ-પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરી શકે તો તે સાધુ સંસ્થા છે. ગૃહસ્થ સાધક બહુ બહુ તો વ્યક્તિગત, કુટુંબગત કે રાષ્ટ્રગત સંસ્કૃતિ-રક્ષા કરશે પણ આખા સમાજમાં પોતે સુસંસ્કૃત થઈને ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષાના સંસ્કારો ફેલાવી ધર્મ-સંસ્કૃતિની રક્ષા કરી શકે તો તે સાધુ-સંસ્થા જ છે.

પુરાણોમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે કે આ પૃથ્વી શેષનાગના ફણા ઉપર ટકી રહેલી છે. ન્યારે સમાજદ્રષ્ટા સ્મૃતિકારો કહે છે :—

સત્યેન ધાર્યતે પૃથ્વી, સત્યેન તપતે રવિ : ।

સત્યેન વાતિ વાયુશ્ચ, સર્વે સત્ય પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।।

આ પૃથ્વી સત્યે ધારણુ કરેલી છે; સૂર્ય સત્યના કારણે તપે છે, પવન પણ સત્યથી વાય છે—બધી વાતો સત્ય ઉપર અવલંબિત છે. જૈન શાસ્ત્રોએ પણ જગતને ટકાવી રાખવાના કારણોમાં સત્ય, અહિંસા સંયમ વ.ને ખતાવ્યાં છે. વેદોના ઋષિઓ પણ કહે છે :—

“ ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા ”

—‘આખા વિશ્વનો આધાર ધર્મ છે.’ ધર્મના આધારે જગત ટકી શકે છે. એટલે જગતની સ્થિરતા માટે સત્ય, અહિંસા વગેરેનો સમાવેશ ધર્મમાં થાય છે ત્યારે ન્યાય, નીતિ, સદાચાર વગેરે સંસ્કૃતિમાં આવી જાય છે. એટલે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની જોડણી વધારે રક્ષા થાય તેટલું જ જગત સુખી અને સ્વસ્થ. શાંતિ વાળું બની, ટકી ને જીવી શકે. આ કાર્ય કેનું ? તો એના સંદર્ભમાં અગાઉ વિચારાઈ ગયું છે કે ગૃહસ્થો કે લોકસેવકોની મર્યાદા હોઈ; તે કામ સાધુસંસ્થાને શીરે છે અને એ માટે જ તેની અનિવાર્ય—ઉપયોગિતા સ્વીકાર કરવામાં આવી છે.

મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે ધણા જૈનો તપ કરે છે; કેટલાક યોગીઓ પણ જાતજાતના તપ કરે છે પણ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષા નિમિત્તે ઉપવાસ—અનશન કરવાનો અવસર આવે ત્યારે ભાગ્યે જ તેઓ ટકી શકે છે. ત્યારે સાધુસંતોનો તો એ પરમધર્મ બને છે કે તેમણે ટકી રહેવું જોઈએ; અને તપ—ત્યાગ વડે ધર્મસંસ્કૃતિની રક્ષા કરવી. એટલે જ લોકો તેમને પૂજ્ય માને છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર જ્યારે જ્યારે આક્રોશ આવી છે ત્યારે સાધુ—સન્યાસીઓ પાસે વધારે આશ્વા રખાઈ છે. તે વખતે તેઓ સર્વસ્વને છોડી એના અર્થે હોમાવા તૈયાર થયા છે.

વિષ્ણુકુમાર મુનિનો દાખલો

વિષ્ણુકુમાર મુનિનો દાખલો શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર બન્ને ત્રયોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ચોમાસામાં જૈન સાધુઓને વિહાર કરવાનો કારણ વગર નિષેધ છે. પણ વિષ્ણુકુમાર મુનિને ખબર પડે છે કે હસ્તિનાપુરનો રાજા નમુચિ જૈન શ્રમણોને કષ્ટ પહોંચાડે છે ત્યારે સંસ્કૃતિ અને શ્રમણ સંઘની પ્રતિષ્ઠાને કાયમ રાખવા તેઓ ત્યાં પહોંચે છે.

નમુચિ રાજા કથા સાંભળી જે કંઈ માંગે તે આપવાનું વચન આપે છે. એટલે મુનિએ ત્રણ ડગલાં જમીન માંગી, વૈક્રિય શરીર ધારણ કરી બે ડગલાંમાં પૃથ્વી માપી લે છે અને ત્રીજું ડગલું ક્યાં મૂકવું તે

રાખતે પૂકે છે. રાખ ગભરાઈ ને મુન પાસે ક્ષમા માગે છે અને મુન શ્રમણસંસ્થાનું રાખએ અહિત ક્યું ને બદલ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપી માફ કરે છે.

આમ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવા પોતાનો પ્રાણ હોમવા માટે તૈયાર થાય તેવા મરજીવા સાધુ સન્યાસી—સંસ્થામાંથી મળી આવે છે. કોઈ કહેશે કે સંસ્કૃતિ અને ધર્મ માટે પ્રાણ આપનાર આજે સાધુ-સન્યાસ. કેટલા! પંજાબના વિભાજન વખતે પાકિસ્તાનમાં પોતાની એવી આધ્યાત્મિકતા અને બલિદાન આપવાનો પરિચય આપવાના બદલે સાધુઓ વિમાનમાં અહીં ચાલ્યા આવ્યા! પણ એવાં પણ સાધુરત્નો છે, જેઓ આવા તોફાન પ્રસંગે મક્કમ રીતે ટકી રહી અહિંસાને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે.

૧૯૪૬ માં અમદાવાદમાં હિંદુ મુસ્લીમ હુલ્લડ વખતે મુનિશ્રી સંતબાલજી મ. તોફાનીઓને લતે લતે ફરીને શાંતિ અને અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરી શક્યા હતા. પણ આવા વિરલ નમૂનાઓ બીજા માટે આદર્શ રૂપે બને અને તેમના સાથીઓ પણ એ રીતે સંસ્કૃતિની કે ધર્મની રક્ષા માટે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા છોડે એ પણ શક્ય છે.

એજ કારણ છે કે આજે વિદ્વાનો, સાહિત્યિકો તેમજ ગૃહસ્થ ત્યાગી પુષ્કળ હોવા છતાં ઉપદેશકોનો તોટો ન હોવા છતાં; સાધુ-જીવન પાછળ આજે જે કંઈ ખર્ચાય છે તેનું એકજ કારણ છે કે એકાદ વિરલ સાધુ આત્માની જ્યોતથી સંસ્કૃતિના દીવડાઓ ઝગમગી જાઉં છે.

સાધુઓને મહત્વનું કારણ ?

સાધુઓને આટલું મહત્વ આપવાનું કારણ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે; પણ લોકોની તેમના પ્રતિ કેવી શ્રદ્ધા અને અપેક્ષા છે તે જણાવવા માટે એક દાખલો આપું.

એક તદ્દન અજાણ્યા પ્રદેશમાં ત્રણ અકિતઓ જાય છે. એક શ્રમજીવી છે; બીજો યોજનાકાર છે અને ત્રીજો પુરુષ સાધુ છે. આ ત્રણે

પોતપોતાના કાર્ય માટે નિષ્ણાત હોય છે. સાધુપુરુષ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવા માટે તૈયાર હોય છે. યોજનાકાર યોજના ઘડી કૃષિ-વેપાર વગેરેની યોજના રચી શકે છે અને શ્રમજીવી તેને અમલી રૂપ આપી શકે છે. જો શ્રમજીવી ઉત્પન્ન ન કરે તો બધાનું પેટ ન ભરાય અને ખાલી પેટે સંસ્કૃતિની વાતો કે રક્ષા ક્યાંથી થાય? એવીજ રીતે યોજનાકાર જો વ્યવસ્થિત યોજના ન બતાવે તો શ્રમજીવીનો શ્રમ વ્યર્થ જાય. પણ એ બન્નેની બુદ્ધિ અને મહેનતના સમન્વયે જો ફળ પાકે ને સંસ્કૃતિની રક્ષા સાધુ ન કરે તો તો તે ક્યાંથી ટકી શકે?

હવે ત્રણેને ભૂખ લાગી છે. એટલે શ્રમજીવી પુરૂષાર્થ કરી ફળો તોડી લાવે છે. તે સૌથી પહેલાં સાધુને આમત્રે છે અને કહે છે કે “આપ પૂજ્ય છો. એટલે આપ સર્વ પ્રથમ ફળ ખાવો! કારણકે આપે સંસ્કૃતિની રક્ષા કરી જેથી મારો શ્રમ સફળ-સાર્થક થયો છે!”

ત્યારે સાધુ કહે છે: “હું તો તપ ત્યાગ વડે બે-ત્રણ દિવસ ચલાવી શકું છું. એટલે પહેલાં તું ખાઈ લે પછી વધે તેમાંથી હું પણ પેટ ભરી લઈશ.”

શ્રમજીવી હવે યોજનાકાર પાસે જાય છે. તેને કહે છે કે આપે યોજના બનાવી એટલે મારું કામ સફળ થયું છે. માટે તમે આહાર લ્યો!

યોજનાકાર કહે છે: “ભાઈ હું તો યોજના કરું છું પણ તું શ્રમ કરે છે. તારો હક્ક પહેલો છે. હું તો એકાદ દિવસ ખાધા-પીધા વગર પણ ચલાવી શકું છું.”

હવે પેલો શ્રમજીવી ખાવા બેસે છે ત્યારે તે વિચારે છે કે “હું એકલો પહેલો ખાઈ તે મારો હક્ક છે એમ બન્ને કહે છે. તે છતાં મને તેમ ખાતા સંકોચ થાય છે. તો હવે મારે મારા પુરતું જ ખાવું!”

તે ખાઈને સાધુ પાસે જાય છે. પણ, સાધુ યોજનાકારને ચીંધે છે. યોજનાકાર પણ સાધુએ કહ્યું છે માટે બીજો હક્ક પોતાનો માની પોતાની મર્યાદા જેટલું ખાય છે અને વધેલા માટે સાધુને પ્રાર્થના કરે

છે. તેથી ખચેલો થોડો ચક્ષુશિષ્ટ આહાર સાધુ કરે છે. આ રીતે ત્રણે સંતુષ્ટ ધર્મને પોતપોતાની જવાબદારી પાર પાડે છે.

અહીં તત્ત્વ એજ લેવાનું છે કે સાધુ પુરૂષ ઉપર જે પૂજ્ય ભાવ હતો તે એમના તપત્યાગને લઈને હતો. ધર્મ અને સંસ્કૃતિની કસોટી આશ્રિત અને લુપ્ત વખતે જ થાય છે. તે વખતે જ માણસની સાધના કેટલી છે તેનો ખરો ખ્યાલ આવી જાય છે.

જૈન કથાનકોમાં આવે છે કે બાર વર્ષનો મોટો દુકાળ પડ્યો. ત્યારે લોકો અન્ન માટે ટળવળતા હતા. શેર મોતીને બદલે શેર જીવાર મળતી મુશ્કેલ હતી. જૈન સાધુઓ પ્રતિ ગૃહસ્થોનો એટલો જ પૂજ્યભાવ હતો એટલે તેમને ભિક્ષા લેવા વિનંતિ કરતા. પણ જૈન સાધુઓએ જોયું કે લોકો દુષ્કાળના ભોગ બની રહ્યા છે ત્યારે અમે છકાયના નાથ અને પીઠર આહાર શી રીતે કરી શકીએ! એટલે સુવિહિત જૈન સાધુઓએ અનશન કરીને પોતાનો દેહ છોડ્યો અને બીજાને જીવાડીને જીવવાની અમર સંસ્કૃતિની રક્ષા કરી. આમ સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે જાતનો ઉત્સર્ગ કરી દેવો એ સાધુ સંસ્થામાં વણાયેલું તત્ત્વ છે.

સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોની પ્રસ્થાપના

ભારત વર્ષમાં ચાર વર્ણો હતા. એમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ણો ગુણના આધારે તેમજ વૈશ્ય અને શુદ્રો કર્મના આધારે રચાયા હતા. પ્રારંભમાં તો ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે જ એ રચાયા હતા. બ્રાહ્મણો સમાજના નૈતિક પ્રેરક હતા અને ક્ષત્રિયો એમના સહાયક હતા. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનું એ કર્તવ્ય હતું કે વૈશ્ય, શુદ્ર વર્ગમાં ધનલિપ્સા, પ્રતિજ્ઞા લિપ્સા વગેરે દુર્ગુણો ન વધે સંસ્કૃતિ અને સદ્ગુણોની દિશામાં સમાજ આગળ વધે તે જોવું જોઈતું હતું. એના બદલે ક્ષત્રિયોએ જાતે સત્તા અને સંપત્તિ વધારવા પ્રયત્ન કર્યો. સામાજિક મૂલ્યો સાચવવાની જવાબદારીને બદલે સામાજિક મૂલ્યો ખોવાવાં લાગ્યા. ક્ષત્રિયોએ મોટા મોટા યજ્ઞો શરૂ કર્યા અને તે બહાને ધનસંપત્તિ વધારવી શરૂ કરી. તેમણે

સમાજમાં સમરસતા, સ્નેહ, સેવાભાવ વગેરે સદ્ગુણો વધે તે તરફ દુર્લક્ષ સેવ્યું. બ્રાહ્મણોએ પણ એમ માન્યું કે આટલા બધા યજ્ઞો અમારા હાથે થશે એટલે અમારી પ્રતિષ્ઠા વધશે સમાજ ઉપર અમારું વર્યસ્વ વધશે યજ્ઞમાનો વધશે તેમજ અમે પણ દાન-દક્ષિણાથી સંપન્ન થશું. આમેય સ્વગુણો અને સ્વકર્મે વધવાના બદલે દરેક વર્ણના મનમાં વ્યક્તિગત માલિકી અને સ્થાપિત હિતનો ભાવ જાગ્યો. જ્યારે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો સામાજિક મૂલ્યો ચૂકતા હોય ત્યાં તેમને ચેતવે પણ કોણ? ભગવાન મહાવીર સ્વામીના યુગમાં એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ કે યજ્ઞ કરીને ક્ષત્રિયો ગમે તે ધર્તિંગ ચલાવે તેને બ્રાહ્મણો પુણ્ય ઠેરવતા. બ્રાહ્મણો સાચા યજ્ઞોના બદલે દાન-દક્ષિણા ચાલુ રહે તે માટે ખોટા યજ્ઞો પણ ચાલુ રાખતા અને કડકડાટ સંસ્કૃતના શબ્દો બોલી જવામાં બ્રાહ્મણુવ આવી ગયું; એમ માનતા. તેને ક્ષત્રિયોનું સંરક્ષણ હતું!

આવા યજ્ઞો પ્રાણીઓના બલિદાનો-સંસ્કૃતિની વિરૂદ્ધમાં હતા અને ધર્મના નામે કલંક રૂપે હતા. આ વાત ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોને ચેતવે કોણ? સામાન્ય માણસનું ગજૂંચ નથી હોતું કે એમની ભુલ કાઢે. આ કામ નિઃસ્પૃહી સાધુ સન્યાસીઓ જ કરી શકે. તેઓ જ આવે વખતે પ્રાણ્ય-પ્રતિષ્ઠાની પરવા કર્યા વગર એમને સાચું કહી શકે; સામાજિક મૂલ્યોની રક્ષા કરી શકે. હરિકેશી મુનિને થયું કે આ બ્રાહ્મણો-ક્ષત્રિયો સામાજિક મૂલ્યોને ચૂકે છે તો મારી ફરજ છે કે ગમે તે ભોગે હું એમને ચેતવું. આ વખતે મારે તેમને જઈ સત્ય વસ્તુ કહેવી પડશે. તેઓ એટલા માટે બિક્ષા નિમિત્તે બ્રાહ્મણુવાડામાં ગયા. તેમને બીજે ઠેકાણે બિક્ષા નહોતી મળતી, એમ ન નવું. પરંતું લોકસંપર્ક માટે બિક્ષાચરી. પાદ-વિહાર અને ઉપદેશ આપવો, એ પ્રકાર છે. હરિકેશી મુનિને જોતાં જ બ્રાહ્મણુ-કુમારો ચમક્યા. “આવો ખેડોળ, કુરૂપ અહીં શા માટે આવે છે?” તેઓ વાતો કરવા લાગ્યા. એ વખતે ક્ષત્રિય રાજ્યના ચડાવેલા બ્રાહ્મણો પોતાને જ ભગવાનને અવતાર માનતા હતા. એના કારણે પોતાની જાતિ શ્રેષ્ઠ અને બાકીના નીચા એમ પણ ગણાવતા.

બ્રાહ્મણ કુમારોએ તેમને ગાળો તો ભાંડી, એટલું જ નહીં તે વખતે શ્રમણો પ્રત્યે પણ દ્વેષ ખરો. એટલે કોઈકે કહ્યું; “અરે સાધુ બાવા આ બ્રાહ્મણ વાડો છે! અહીં શા માટે આવ્યા છો!”

“બિક્ષા માટે!”

“આ તો યજ્ઞ ક્ષેત્ર છે ક્યાંક ખીજે જવ...!”

“જો તમે યજ્ઞ કરતા હો તો એમાં સાધુનો ભાગ પહેલો હોય છે. તો એનો ભોગ આપો. મારી બિક્ષા પૂરી થશે!” ઋષિકેશીએ કહ્યું.

“તારા માટે નથી...!” કુમારોએ કહ્યું.

“તો તો આ યજ્ઞ નથી. પણ યજ્ઞનો ઢોંગ છે. તમે સાચો યજ્ઞ જાણતા લાગતા નથી...!” હરિકેશીએ કહ્યું.

“ઓહો....આ આવ્યો મોટો સાચનો પૂંછડો...અમને ઢોંગી કહે છે.....જીવ! એની ગરદન પકડીને બહાર ફેંકી આવો!” મુખ્ય યાત્રિકે આવી ચડતાં કહ્યું. પરંતુ મુનિ ત્યાંથી લાગ્યા નહિ, શાંત ભાવે એ અપમાનને સહન કર્યું; ગાળો સાંભળી ત્યાં ટકી રહ્યા. તે વખતે કોશલિક રાજની પુત્રી ભદ્રા પણ ત્યાં આવી તેણે પણ બ્રાહ્મણ પુત્રોને આમ કરતાં વાર્યા છતાં બ્રાહ્મણ કુમારો ન માન્યા. હવે કુમારો, જેવા સાધુને મારવા ગયા કે તરત જ યશે (દિવાશક્તિઓએ) આવીને કુમારોને મારવા લાગ્યા. હવે કુમારો ગભરાયા. તેમના મુખ્ય યાત્રિક પાસે ગયા. બધી વાત કરી અને યાત્રિક જાને માશી માંગવા ત્યાં આવ્યો. ત્યારે મુનિ કહે છે. “મને તો એની ખબર પણ નથી. હું તો કામોત્સર્ગમાં (દેહ બાન છોડીને) ખેરે ગયો હતો. કદાચ કોઈ દેવે કયું હશે તેને પાછું લઈ લેવા માટે કહીશ! મારી ઈચ્છા કોઈને લેશ પણ દુઃખ પહોંચાડવાની નથી. હું તો બિક્ષાને બહાને સામાજિક મૂલ્યોની, સંસ્કૃતિની રક્ષા અને યજ્ઞનો સાચો અર્થ સમજાવવા માટે મારી ફરજ સમજીને આવ્યો હતો. જ્યારે માણસ સિદ્ધાંત અને સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે અડગ રહે છે, ત્યારે કોઈને કોઈ અવ્યક્તશક્તિ તેની મદદે આવે જ છે.

પછી તો બ્રાહ્મણકુમારો તેમને બિક્ષા વહેરાવે છે અને હરિકેશી મુનિ તેમને સાચો યજ્ઞ એટલે સંયમ; યાજ્ઞિક એટલે આત્મા અને સમિધાઓ એટલે કે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વગેરે કષાયો અને વિકારોને બાળવાનું રહસ્ય બતાવે છે. બ્રાહ્મણોની જવાબદારી, સંસ્કૃતિ રક્ષા, પાપનિવારણ વગેરે અંગે તેમનું મન સમાધાન કરે છે અને હૃદય પરિવર્તન કરીને આવે છે. આમ સંસ્કૃતિના નામે ન્યારે છેડચોક આડંબર સેવાતો હોય સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો ખોવાતાં હોય ત્યારે સાધુસંસ્થા જ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોની પ્રસ્થાપના કરે છે.

એવી જ રીતે જ્યઘૌષ મુનિનો પ્રસંગ છે કે તેઓ માસ-ખમણના પારણે આહાર માટે વિન્યઘૌષ બ્રાહ્મણના યજ્ઞવાડામાં ગયા. યાજ્ઞિકે દૂરથી જ તેમને કહી દીધું કે “તમે બીજે ક્યાં તપાસો, હું બિક્ષા નહીં આપી શકું.”

મુનિએ કહ્યું કે “હું તો બિક્ષા લેવા આવ્યો છું.”

એ ઉપરથી કોણ બિક્ષાનેા અધિકારી એ વિષય ઉપર બંનેની વચ્ચે ચર્ચા થઈ. મુનિ તો વિન્યઘૌષને તેની સામાજિક મૂલ્યો સાચવવામાં ખૂબ થતી હતી તે સમજાવવા અને તેથી મુક્ત કરવા આવ્યા હતા. એટલે બ્રાહ્મણોએ વેદના મુખ, યજ્ઞ, યજ્ઞ-મુખ અને સ્વ—પરનો ઉદ્ધાર એ અંગે સમર્થ વ્યક્તિ અંગે પ્રશ્નો કર્યા. મુનિએ સાચો બ્રાહ્મણ તેની જવાબદારી, યજ્ઞની પાછળની પવિત્ર ભાવના વગેરે અંગે ખુલાસો કર્યો અને સાચા ધર્મની સમજણ પાડી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈક પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રતિષ્ઠા છોડી શકે છે; પરિગ્રહને તણ શકે છે; અને પ્રાણ પશુ છોડી શકે છે પણ નિઃસ્વાર્થ ભાવે અપમાન, ગાળો અને નિંદા સહેવી; માર સહન કરવો, પ્રાણ સુદ્ધાં પણ છોડવાની તૈયારી અને તે બધું કેવળ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે? એ તો કેવળ ધડાચેલી સાધુ સંસ્થા વડે જ થઈ શકે.

કેવળ નિઃસ્પૃહી શા માટે ?

દાંડતરવો, માથાભારે તરવો, સત્તાધારીઓ અને મોટા મૂડીદારોની સાથે પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાના ભોજે બાથ ભીડની એ ધણું કપરું કામ છે. આજે ન્યારે મોટાભાગના સાધુઓ કે લોકસેવકો પણ દાંડતરવો, અમલદારશાહી કે મૂડીવાદની આગળ માથું ઊંચકીને બોલવામાં પણ અચકાય છે ત્યારે એ કામ તો કોઈ ફના યનાર-જેને કોઈની પાસે કશી પણ આશા નથી એવો નિઃસ્પૃહી સાધુ જ કરી શકે. એનાં બી હજુ પણ એ સાધુસંસ્થામાં છે. કેવળ તેને અંકુરિત કરવાની જરૂર છે. આજે સત્તા અને સંપત્તિથી ઉપર ધર્મનું સ્થાન કરાવવું અને ટકાવી રાખવું એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. એ માટે લોકસેવકો અને સાધુઓએ તત્પર રહેવું પડશે. એમાં ધણા વિમ્બો છે-મુશીબતો છે પણ નિઃસ્પૃહી અને ધર્મસંસ્કૃતિની રક્ષા માટે જીવન અર્પણ કરનાર તેને ઝીલીને પણ આમળ વધશે. આવો નિઃસ્પૃહી કેવો હશે તે અંગે ભગવાન યુદ્ધના શિષ્ય પૂર્ણનો દાખલો વિચારવા જેવો છે.

ભગવાન યુદ્ધના શિષ્ય પૂર્ણ ન્યારે અનાયૈ દેશમાં જવા તૈયાર થયા ત્યારે ભગવાન યુદ્ધે પૂછ્યું: “અનાયૈ દેશના લોકો અસહ્ય છે. તે તમને ગાળો આપશે; નિંદા કરશે અને તિરસ્કાર કરશે !”

પૂર્ણે કહ્યું: “તેમણે પ્રહાર તો નથી કર્યો ને એમ માની તેમને ઉપકાર માનીશ.”

“તેઓ નિર્દયી છે. પ્રહાર પણ કરશે !”

“તેમણે શરીરમાં ધાવ તો નથી કર્યા, એમ સમજી તેમને સારા ગણીશ !”

“તેઓ અંગ-છેદ પણ કરશે !”

“તો પ્રભુ ! મારો પ્રાણ તો લીધો નથી ને એમ માનીશ !”

“તેઓ પ્રાણ લઈ લેશે !”

“પ્રભુ ! આપ જ કહો છો કે, આ અવતાર અનેક દુઃખનું કારણ છે. એમણે આ દેહનો નાશ કરીને મને મુક્ત કર્યો છે એમ માનીશ !”

આવા મરજીવા અને નિઃસ્પૃહી સાધુઓ જ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરી શકે. ભગવાન બુદ્ધે પૂર્ણને ધર્મપ્રચાર માટે અનાય દેશમાં મોકલ્યો અને ત્યાંના જીવનને સુસંસ્કૃત બનાવ્યું.

આજે એવા નિઃસ્પૃહી સાધુઓને વીણી-વીણીને ભોગા કરવા પડશે; અને તેમનામાં પ્રેરણા જગાડવી પડશે.

ગૃહસ્થોની મર્યાદા :-

આ અંગે ગૃહસ્થો એટલા નિઃસ્પૃહી ન બની શકે. તેમને કુટુંબ કપીલા વ. ની મર્યાદા હોય છે. ગૃહસ્થ સાધક પોતે વ્યક્તિગત સાધનામાં વધુમાં વધુ આગળ વધે તો પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા પરિગ્રહ છોડવા સુધી વધી શકે, પણ આખા સમાજને એ માર્ગે દોરવા અને સતત તે અભ્યાસમાં મંડી રહેવા માટે સાધુ સંસ્થાની જરૂર રહેવાની એટલે જ સાધુ સંસ્થાને ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. તેઓ પ્રાણુ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહના ભોગે પણ એ કામ પાર પાડે છે. દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ, વિવેકાનંદ આ બધા સંતો એજ કોટિના છે.

જૈનોના ઉપાસક દશાંગમાં દશ મુખ્ય શ્રાવકોનાં વર્ણન છે. કામદેવ, ચુલણી પિયાવ વધુ ધડાયેલા હોવા છતાં પૌષ્ઠ સમયે (૨૪ કલાકની સાધુ મર્યાદા) ડગી જાય છે. એક દેવતા (દિવ્યશક્તિ) તેની કસોટી કરવા આવે છે. તેમાં કંટલીય વાર સુધી તેઓ ટકી રહે છે પણ જ્યારે પોતાની માતા ઉપર તે દેવ દેવમાયાથી પ્રહાર કરતો તેમને નજરે આવે છે, ત્યારે તેઓ પોતાની સાધનાથી વિચલિત થઈ જાય છે. અહનંક જેવા શ્રાવકો કસોટી સમયે સ્થિર રહે છે અને બીજાને સ્થિર કરે છે. આટલું કામ કરવું તે પણ ૨૪ કલાકની મર્યાદામાં દુષ્કર કહ્યું છે તો આખું જીવન એની પાછળ આપી દેવું એ કામ મહત્ત્વપૂર્ણ છે તે બતાવે છે.

એટલે સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો ટકાવી રાખવા માટે; ધર્મની સ્થાપના અને પ્રથમ સ્થાન માટે પ્રારંભથી સાધુ સંસ્થાની અનિવાર્યતાને સ્વીકારવામાં આવી છે.

ચર્ચા-વિચારણા

સાધુઓનાં લક્ષણો :

શ્રી. માટલિયાએ વિશ્વદષ્ટિએ સાધુસંસ્થાને કેતાં કહ્યું :
 “ સાધુઓમાં પાયાના લક્ષણ તરીકે સત્તા, કામિની અને કંચનયા ત્રે
 મુક્ત હોવાની સાથે આ બાબતો પણ જોશે :—(૧) સાધુ-સાધ્વા
 દરેક વહીવટને લોકમાન્ય રીતે કરશે, (૨) તેમની પાસે જતાં દરેક
 સ્ત્રી પુરુષો શીલની નિશ્ચિંતતા અનુભવશે, અને (૩) એ કોઈપણ
 સત્તા ને પદે નહિ હોય. એમના પરિચયમાં આવનારની અપરિપકવતા કે
 શ્રદ્ધાનો એ ખોટો ઉપયોગ નહીં કરતો હોય; એટલે કે મૂંઝી નાખવાની
 લાલસાથી પર હશે.

આવા સાધુઓમાં પણ, ધર્મ દીઠ દરેકના કાર્યક્રમમાં ફેરફાર હોઈ
 શકે. ખ્રિસ્તી અને દર્શનામી સાધુઓ સેવા અને રહેમના લીધે રાહતનાં
 કામોમાં માનતા હશે. બૌદ્ધ ધર્મના સાધુઓનું પણ સેવા વગેરે કંઈક
 લક્ષ્ય હશે. અપવાદમાં રામકૃષ્ણ મિશનના સાધુઓને બાદ કરતાં બાકીના
 મોટા ભાગના સાધુઓ લૌકિક પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેવાની પરંપરાવાળા,
 તેમજ તપ-ત્યાગની વૃત્તિવાળા હશે. એટલે આ સાધુઓનું વર્ગીકરણ
 કેમ કરવું તે વિચારવું પડશે !

જૈન સાધુઓ

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ જૈનધર્મમાં અગાઉથી બે પ્રકારના સાધુઓ
 હતા. (૧) જિનદષ્ટી : એકાંતમાં રહીને સમાજને કે રાજ્યને પ્રેરણા
 આપે. અનાથી મુનિનું દષ્ટાંત આવે છે કે તેમણે ‘ત્રેણિક રાજ્યને
 થોડી વારમાં સમજાવી દીધું. (૨) સ્થવિર કલ્પી : તેઓ સમાજમાં
 રહીને દરેક ક્ષેત્રે દરેકને પ્રેરણા આપે છે, ઠાણાંગ સૂત્રમાં દશ પ્રકારનો
 ધર્મ કહ્યો છે. જેમ રીતે દરેક સૂત્રમાં ઝીણામાં ઝીણી બાબતો અંગે
 માર્ગદર્શન મળે છે. તેમજ ધારિણી માતાના ગર્ભમાં જન્મ આવે છે
 ત્યારથી મૃત્યુ લગી પોતાની શી જાત અને જગત પ્રત્યે શી શી ફરજો

છે તેનું વર્ણન મળે છે. એજ વિશાળ દૃષ્ટિએ આજના સાધુ સમાજે પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્ર કાળ પ્રમાણે સમાજને સ્વપર કદ્યાણુનો માર્ગ ખતાવવો જોઈએ.

એ પરંપરા સુધારવાની જરૂર છે !

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ જ્યાં રહીને રામ-લક્ષ્મણ બણ્યા; લવ-કુશને જ્ઞાન મળ્યું : બુદ્ધિ શક્તિ અને સંસ્કારની ત્રિવેણી મળી એ આશ્રમ પ્રણાલિકા અને ઋષિઓની પરંપરાજ ઐષ્ઠ હતી. પણ ધીમે ધીમે જ્ઞાનદાતા બ્રાહ્મણો અને સાધુઓ આજે બે ઘડી સાંભળવાનાં સાધનો બની ગયાં છે. તેમાં ધરમૂળથી સુધારો થવો જોઈએ. એટલે જ લોકોએ મંદિરો નગર બહાર બનાવી ત્યાં ધર્મપાન કરવાની પ્રણાલિકા ચાલુ કરી હશે. ત્યાંનો પૂજારી પહેલાં તો સાધુચરિત હશે, પણ ધીમે ધીમે તેમાં વિકૃતિ આવી હશે. પરિણામે ગામને ધર્મના માર્ગે લઈ જવા બદલે પ્રમાદ અને અજ્ઞાન તેણે વધાર્યાં હશે. ગમે તે હોય પણ આજે હિંદુ સાધુસમાજની જે દશા છે તેમાં સુધારો કરવાની સખત જરૂર છે એમાં બે મત નથી. આજે મારે બ્રહ્મચારીજી જોડે વાત થઈ કે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા અને અનિવાર્યતા અંગે બે મત નથી પણ તેમાંથી ઘઉં અને કાંકરા અલગ કરીએ તેમ તેજસ્વી સાધુ-સાધ્વી અલગ કરવા પડશે. ધર્મ સંસ્કૃતિની રક્ષા કરતા પહેલાં તેમણે જાતે સુસંસ્કૃત થવું પડશે.

નરકમાં જઈને પણ ભલું કરે — તે સાધુ

પૂ. શ્રી દાંડી સ્વામી : “ ભારતની સંસ્કૃતિને અત્યાર લગી સુરક્ષિત રાખનાર સાધુ સંસ્થા જ છે. એણે જ યુગાપુરુષ કાર્ય હાથ ધરવું પડશે અને ચારે વર્ણોની જે રાખ થઈ છે તેમાં પ્રાણ પુકવો પડશે. વેપારમાં અપ્રમાણિકતા; રક્ષણ બદલે ભક્ષણ; રાજ્યપ્રબંધના બદલે લાંચરસ્વત સફાઈ-સુધારાઈના બદલે કામચોરી તેમજ ચોમેર જે અવિશ્વાસ ફેલાયો છે તે દૂર કરવો જ પડશે. શ્રદ્ધાનંદ, વિવેકાનંદ, દયાનંદ વ. સાધુઓ જ આજના યુગના પ્રણેતા જ હતા ને ?

હું નાસિકના મેળામાં ગયેલો ત્યાં એક સાધુ મળેલા. તેમણે એક બહુ જ સુંદર વાક્ય કહેલું: “નરકમાં જવું પડે તોપણ ત્યાં જઈને જગતનું બલું કરવું!” આ સાદુ વાક્ય બહુ જ ગમ્યું અને સાધુના આદર્શને બિલકુલ અંધમેસતું છે.

ભગવાન કૃષ્ણે રાજ્યની ખટપટમાં પડીને પણ રાજાશાહીને ઠેકાણે આણી અને લોકોના કષ્ટો નિવાર્યા. ગાંધીજી વિશ્વમાન્ય મહાત્મા થયા તોપણ રાજકારણમાં પડ્યા. પછી સાધુ સંસ્થા જેવી જવાબદાર સંસ્થાએ તો આગેકૃત્ય કરવી જ રહી.

શ્રી. દેવજીભાઈ: “તેગબહાદુરના બલિદાનથી શીખોમાં નવું બળ પ્રેરાયું અને તેઓ સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે બલિદાનથી આપી તેને જળવતા શીખ્યા. એવી જ રીતે ચોમેર જાગૃતિ સીંચનાર વ્યક્તિ સાધુ સંસ્થામાંથી જ નીકળશે.

સાધુ સંસ્થાને તેના સ્થાને અને કામે લગાડો :

શ્રી. બળવંતભાઈ: “હવે સાધુ સંસ્થાએ ખાનપાન અને માનપાનની પરવા તજી દેશનિર્માણના ભગીરથ કાર્યમાં પડવું પડશે. બાકી સાધુ સંસ્થાની જરૂર અંગે શંકા સેવતા લોકો ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ્વલંત ઇતિહાસ જાણતા નથી. પણ ગામડામાં જેને સાધુ કહેવાય છે તે તો બામટા બિખારીઓની જમાત છે. જો કે એને વાળવામાં આવે તો એમાંથી પણ ઘણું તૈયાર થઈ શકે.

શ્રી. દેવજીભાઈ: “બલે સાધુસંસ્થામાં ગમે તેટલો સડો આવ્યો હોય પણ ગામડાંથી લઈને નગર સુધી એક યા બીજા બહાને એજ સંસ્થા પ્રત્યે સહુને શ્રદ્ધા છે.

ગાંધીજીએ આવીને રચનાત્મક કાર્યકરોને નવા આદર્શ રૂપે પ્રેર્યા પણ આજના યુગમાં લોકો તેમનો બોલો નહીં ઉપાડે. તે છતાં

અહિંસક નૈતિક આદર્શ સમાજની રચનામાં તેમને ટકાવી રાખવા તો પડશે. તે માટે સર્વપ્રથમ સાધુ સંસ્થાને પહેલું સ્થાન આપવું પડશે. પછી લોકસેવકોને તેમના આધારે ટકાવીને સમાજના શ્રદ્ધા પાત્ર બનાવવા પડશે જેથી તેમને સંયમ, બ્રહ્મચર્ય અને પાયાના સમાજ હિતમાં લગાડી શકાય.

શ્રી. માટલિયા : “ એ વાત તો સાચી છે કે ઓછું લઈને સમાજને વધુ નહીં આપી શકે તે સેવક પણ લોકશ્રદ્ધાને પાત્ર નહીં રહી શકે. બાકી જે લોકશ્રદ્ધાને પાત્ર હશે તે જરૂર આગળ ધપશે અને સમાજ જરૂર તેનો બોજ પ્રેમથી ઉપાડશે.

શ્રી. ચંચળબહેન : “ વૈદિક ધર્મમાં સન્યાસિનીઓની કક્ષા નથી. પણ બ્રહ્મચારિણી બહેનો પુરાણો-ધર્મોની સારી સારી વાતો કરીને બહેનોમાં નવું જોમ પ્રેરી સંસ્કૃતિને જીવંત રાખવા શક્ય તેટલું કાર્ય કરતાં હોય છે પણ આ કથાઓમાં ભૌતિક લાલચ, દા. ત. વાંઝિયાને પારણું બંધાય; સત્યનારાયણની કથા સાંભળી પૈસાદાર થવાય વિ. બાબતો વણી લેવાતી હોય છે. તેમાં સંશોધન થવું જરૂરી છે.

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “ સ્વપર કલ્યાણ સાધુસંસ્થાજ કરી શકશે. આજના યુગની જરૂર પ્રમાણે તેને વળાંક આપવાનું કાર્ય એ સંસ્થાની અમૂક વિભૂતિઓથી જ થશે એમ મને લાગે છે.

લોક-માર્ગ-દર્શન અને સાધુસંસ્થા

[૪]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૧૧-૮-૬૧]

ભારતની ત્રણ સાધુસંસ્થાઓ :

અત્યારસુધી સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાની વિવિધ બાબતો; દેશવિદેશની સાધુસંસ્થાઓની કામગીરી અને તેના કારણે તેમની અનિવાર્યતા ઉપર વિચાર થઈ ચૂક્યો છે.

આજે કેવી સાધુસંસ્થા વધારે ઉપયોગી થઈ શકે અને લોકોને માર્ગદર્શન આપી શકે તે અંગે વિચારવાનું છે. એ અગાઉ ભારતની સાધુસંસ્થાઓનો વિચાર કરવો પડશે. ભારતમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારની સાધુસંસ્થાઓ છે :—(૧) જૈન સાધુસંસ્થા (૨) બૌદ્ધ સાધુસંસ્થા (૩) વૈદિક સાધુસંસ્થા.

જૈનસાધુસંસ્થા : જૈન સાધુસંસ્થા સહુથી પ્રાચીન અને ધડાયેલી છે એનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળે છે. તેના આજના સંસ્થાપક ભગવાન મહાવીર પહેલાં પાર્શ્વનાથના સમયમાં એ હતી અને પાર્શ્વનાથનો સંધ “ચતુર્થામ સંવર” પંથ કહેવાતો. જેમાં ભગવાન બુદ્ધે દીક્ષા લીધી હતી. જૈન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ભગવાન ઋષભદેવથી માંડીને શ્રાતિનાથ, મસ્ત્રિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને છેક મહાવીર સુધી ૨૪ તીર્થંકરોના કાળમાં જૈન સાધુ સંસ્થા સર્જન રીતે રહી છે. જે સાધુસંસ્થા પ્રાચીન

હોય અને ધડાયેલી હોય એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે. એટલે વર્ષોના વહાણાં સાથે ક્યાંક દિલાશ આવી છતાં, આજે પાદવિહાર, ભિક્ષાચરી, કંચન-કામિનીનો ત્યાગ વગેરે સાધુતાના મૌલિક નિયમો સાચવી શકી છે. સાથે જ જૈન સાધુસંસ્થામાં સાધુસાધ્વીઓ સાથે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો પણ સતત અનુબંધ રહ્યો છે એટલે તેની શુદ્ધિ તેમજ પુષ્ટિ પણ રહી છે.

બૌદ્ધ સાધુસંસ્થા : ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભારતની આ સાધુ સંસ્થાનો ખીજો નંબર આવે છે. તે ભગવાન બુદ્ધના સમયથી શરૂ થઈ અને પ્રારંભમાં એ સાધુસંસ્થા ઉપર પાર્શ્વનાથ પ્રભુના ચતુર્થામ સંવર અને બુદ્ધના મધ્યમ માર્ગનો મોટો પ્રભાવ હતો, તેમાં અનેક રાજા મહારાજાઓએ દીક્ષા લીધી અને તેની સંખ્યા પણ વધતી ચાલી. ધીમે ધીમે બૌદ્ધ સાધુસંસ્થા વિદેશોમાં ફેલાતી ગઈ તેમ તેમ તેની સંખ્યા વધતી ગઈ પણ ગુણવત્તાનો ખ્યાલ ઓછો થતો ગયો. તેમાં પણ વિદેશોની બૌદ્ધ સંસ્થાઓમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ તો ઓછો થતાં થતાં તદ્દન રહ્યો નહીં. આ સાધુસંસ્થા ધડતર પામેલી ન હતી તેમજ પ્રાચીન પણ ન હતી એટલે જ્યાં જ્યાં બૌદ્ધ સાધુસંસ્થા ગઈ ત્યાં ત્યાં તે જુદી રીતે ખિલી. શ્રીલંકા, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાપાન, તિબેટ, ઈન્ડોચીના, વિગેરેમાં અલગ અલગ રીતે વિકસી. ધડતર ન હોવાના કારણે મૌલિક નિયમોનો પણ ત્યાગ થતો ગયો. માંસાહાર, પરિગ્રહવૃત્તિ અને સુખશીલતા વ. દુર્ગુણોનો તેમાં પ્રવેશ થયો. પરિવ્રાજકપણું-જેના કારણે ભગવાનબુદ્ધ લોકજાગૃતિ કરાવી શક્યા હતા-તે તદ્દન મૂકાઈ ગયું. આજે બૌદ્ધ સાધુઓ તીર્થયાત્રા નિમિત્તે ભારતમાં આવતા જેવામાં આવે છે પણ લોકજાગૃતિ માટે આવનાર ભાગ્યે જ જેવા મળે છે. સામાન્ય રીતે ભારતના લોકજીવન સાથે બૌદ્ધ સાધુસંસ્થાનો અનુબંધ નહિવત રહ્યો છે.

વૈદિક સન્યાસી સંસ્થા : વૈદિક સન્યાસીસંસ્થાને વ્યવસ્થિતરૂપે આપવાનું કાર્ય અને આજના સ્વરૂપે મૂકવાનું કામ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે કર્યું છે. એટલે તે જૈન અને બાદ પછી આધુનિક

સાધુસંસ્થા છે એમ કહી શકાય. એની અમાઉ સાધુ-સન્યાસીઓ નહોતા. ઋષિ અને મુનિઓ હતા. સન્યાસીઓ ઓછા હતા. કારણ કે અહ્યયર્ચ ગૃહસ્થ, અને વાનપ્રસ્થમાં જ કેવળ ૭૫ વર્ષ નીકળી જતાં ૭૫ પછીની ઉમ્મરના મોટા ભાગે સન્યાસીઓ રહેવા એ શક્ય ન હતું. સાધુ સન્યાસી એટલે તે અહ્યયર્ચવ્રત ધારી રહેવો જોઈએ એવી માન્યતાને શંકરાચાર્યે અહ્યચારી રહીને પુષ્ટિ આપી. તે પહેલાં ઋષિ-મુનિ જંગલમાં પોતાની પત્નીઓ બાળકો સાથે રહેતા, એટલું જ નહીં વૈદિક માન્યતા પ્રમાણે “નિઃસંતાનને મુક્તિ પણ નહતી.” એટલે સંસ્થાગત અહ્યયર્ચની પ્રતિષ્ઠા ઉપર જે વૈદિક સન્યાસી સંસ્થા ઊભી થઈ તે જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે જ ઊભી કરી હતી. એની અગાઉ એકલ - દોકલ સન્યાસીઓ ક્યાંક જંગલમાં હશે એવું માની શકાય છે.

વૈદિક સન્યાસી સંસ્થા નવી હોવાથી તેને જીવું ઘડતર મળ્યું નહીં. તેમાં પણ સાધુ સન્યાસીની સંખ્યા વધતી ગઈ. જે હિંદુ રાજાઓ આવતા ગયા તેમણે આ સંસ્થાને ઘણી સુખ સગવડો આપી. ધર્મ પ્રચારના લેખને લીધે તેઓ ધીમે ધીમે રાજ્યાશ્રિત બની ગયા. પોતાના મૌલિક નિયમો, પરિવાજકપણું, ભિક્ષાચારી અને દ્રવ્યત્યાગ વગેરે છોડી બેઠા ‘કરતલ ભિક્ષા તરુતલવાસઃ’ એ શંકરાચાર્યનો આદર્શ મૂકી દીધો. જેથી તેઓ ખરેખર રાજાઓને ન કહી શક્યા કે સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં હતાં ત્યારે રાજાઓને પ્રેરી ન શક્યા. આમ તેને જાતે ઘડાઈને જે કાર્ય કરવું જોઈતું હતું તે ન થયું.

એટલે આજે લોક-માર્ગદર્શન કરવાનું કાર્ય જવલે જ આ વૈદિક સન્યાસી સંસ્થા કરતી જોવામાં આવે છે.

જૈન સાધુઓ અને રાજ્ય સંસ્થા :

રાજા શ્રેણિકૃતી લઈને સમ્રાટ સંપ્રતિ, ચન્દ્રગુપ્ત અને ત્યારબાદ ઘણા રાજાઓ જૈન ધર્મને માનતા હતા. આચાર્ય હેમચંદ્ર, સિદ્ધસેન દિવાકર કે આચાર્ય સુહસ્તિમિરીને રાજાઓ માનતા હતા એટલે કદાચ

કોઈને એમ માય કે શું જૈનધર્મ ત્યારે રાજ્યાશ્રિત ન હતો ? તે આચાર્યોના જીવન પ્રસંગો જોતાં એમ જણાઈ આવશે કે તેઓ રાજ્યાશ્રિત ન હતા પણ ધર્માશ્રિત હતા.

કુમારપાળ અને હેમચંદ્રાચાર્ય :

કુમારપાળને ગાદી અપાવવામાં હેમચંદ્રાચાર્યનો મોટો ફાજો હતો. છતાં જ્યારે એને રાજ્ય મળ્યું ત્યારે તે આચાર્યને વિનંતિ કરે છે:-
“આપની કૃપાથી મને આ રાજ્ય મળ્યું છે. માટે આપ રાજ્ય સ્વીકારો અને હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીશ !”

ત્યારે આચાર્ય હેમચંદ્રે કહ્યું: “સાધુનો ધર્મ રાજ્ય કરવાનો નથી પણ રાજ્યમાં ધર્મનો પ્રવેશ કરાવી તેને શુદ્ધ રાખવાનો છે.” એટલે જ્યારે કુમારપાળ શ્રાવકના બાર વ્રત સ્વીકારે છે ત્યારે આચાર્ય ધારત તો તેના ઉપર દબાણ લાવી સમસ્ત પ્રજાને જૈન બનાવી શકત. પણ, એમણે એ વટાળ પ્રવૃત્તિ ન કરી અને કુમારપાળને પરમ માહેશ્વર રહેવા દીધા.

એવી જ રીતે હેમચંદ્રાચાર્ય પાટણમાં ખાદીનાં સાદાં કપડાં પહેરીને જાય છે ત્યારે બધા રાજાઓના કહેવાથી કુમારપાળ આચાર્યશ્રીને કહે છે: “આપ મારા ગુરુ થઈને આવાં સાદાં ખરબચડાં કપડાં પહેરો તે ઠીક ન કહેવાય.” ત્યારે હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે: “હું માત્ર રાજાઓનો નથી પણ બધાનો છું.”

એવું જ સિદ્ધસેન દિવાકરનું છે. તેઓ ઉજ્જૈનના રાજાને પ્રતિબોધ આપી સુમાર્ગે લાવે છે.

આચાર્ય સુહસ્તિગિરી અને સંપ્રતિ રાજા :

એવું જ સંપ્રતિરાજાનું છે. તે પૂર્વભવમાં ભિખારી હતો. તે આચાર્ય સુહસ્તિગિરી પાસે દીક્ષા લે છે અને કાળધર્મ પામી બીજા ભવમાં રાજા બને છે. જ્યારે તેને પૂર્વભવનું જ્ઞાન માય છે ત્યારે તે

આચાર્ય સુહસ્તિગિરીને કહે છે: “આપની કૃપાથી આ રાજ્ય મળ્યું છે. તેને ભેટ રૂપે સ્વીકારો.”

આચાર્ય કહે છે: “રાજન્! જે ધર્મની આરાધનાથી તને રાજ્ય મળ્યું છે તેની સારી પેઠે આરાધના કર અને રાજ્યમાં સત્ય-અહિંસાદિ ધર્મનો બોધ લોકોને મળે એવો પુરુષાર્થ કર!”

એટલે સંપ્રતિ રાજ્યએ પોતાના સુખોને સાધુઓનો વેશ આપી અનાયૈ દેશમાં મોકલ્યા જેથી ત્યાંના લોકો તેનાથી પરિચિત થાય. એ રીતે લોકો ટેવાઈ ગયા બાદ રાજાના કહેવાથી આચાર્યે પોતાના શિષ્યો ત્યાં મોકલ્યા. આચાર્ય ધારત તો ત્યાં બધી સગવડો ભિક્ષાચરી સ્થાન વ.ની રાજા પાસે કરાવત પણ તેમણે લોકમાર્ગદર્શનનું મુખ્ય લક્ષ્ય રાખીને ત્યાં જે મળે તેથી ચલાવવાનું રાખ્યું.

ભગવાન મહાવીર અને કોણિક :

ભગવાન મહાવીરના પણ ઘણા રાજ્યો અને સમ્રાટો ભક્ત હતા. પણ તેમણે સંખ્યાવૃદ્ધિના લોભમાં રાજ્યાશ્રિત બનવું પસંદ ન કર્યું. સમ્રાટ કોણિક મહાવીર પ્રભુનો અનન્ય ભક્ત; તેમના વિહારના રોજરોજના સમાચાર મેળવે અને રાજગૃહી પધારે ત્યારે દર્શન કર્યા વગર અન્નજળ મોંમાં ન નાખે.

એકવાર તેણે સભામાં ભગવાન મહાવીરને પૂછ્યું: “પ્રભુ! હું મરીને ક્યાં જઈશ!”

“તને ચાર ગતિના કારણો આપ્યા છે તે વિચારીને નક્કી કર કે તું કઈ ગતિનો અધિકારી છે?” ભગવાન મહાવીરે કહ્યું.

“હું આપના મોઢે સાંભળવા ઈચ્છું છું!” કોણિકે કહ્યું.

“તારા કર્મો જેતાં તું છઠ્ઠી નરકનો અધિકારી છે!” ભગવાનનો સ્પષ્ટ ઉત્તર સાંભળી કોણિક ને આઘાત થયો. પણ એટલા માટે ભગવાને એ ન બ્રેથું કે આ સમ્રાટ છે—મારો ભક્ત છે એટલે

થાખડ ભાણા કરું. જૈન સાધુસંસ્થાને એટલા માટેજ ધડાયેલી કહેવી જોઈએ કે તે અવસર આવે પોતાનું સત્ય નથી ચૂકતી, સંસ્કૃતિ નથી ચૂકતી અને સાધુતાના મૌલિક નિયમો સાચવીને દરેક વાત કરે છે. એટલેજ જૈન સાધુસંસ્થાના પ્રસંગો વધારે મૂકવામાં આવ્યા છે કારણ કે તે એકલ દોકલ સન્યાસીઓની સંસ્થા નથી પણ સામુદાયિક ધડાયેલી વિસ્તૃત સંખ્યા વાળી સાધુસંસ્થા છે. પ્રસંગોપાત ખીજી સાધુસંસ્થાના દાખલા પણ જોશું.

આજના યુગે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા :

એટલે આવી ધડાયેલી જૈન સાધુસંસ્થા કે એના જેવી ખીજી સાધુસંસ્થાની આજના યુગે ઉપયોગિતા કઈ રીતે છે તે વિચારવાનું છે. સર્વ પ્રથમ તો સાધુસંસ્થાએ સાધુતાના આ મૌલિક નિયમો માન્ય રાખવા પડશે :—(૧) પરિવ્રાજક પણું—એટલે પાદવિહાર અને લોકસંપર્ક (૨) ભિક્ષાચરી—ઘેર ઘેર ફરીને શુદ્ધ અહિંસક આહાર મેળવવો અને તેને બદલે વધારેમાં વધારે લોક ગ્રેય સાધવું (૩) બ્રહ્મચર્યની સાધના જેની પાસે જતાં દરેક સ્ત્રી પુરૂષોને શીલ સુરક્ષિત લાગે (૪) દ્રવ્યથી—(પૈસાથી) નિર્લેપ. આ નિયમો જેના હશે તે દરેક સાધુસંસ્થા લોકમાન્ય થશે એમાં શક નથી.

આજે મોટા ભાગે સાધુઓ ઉપદેશ આપે છે પણ અત્યાર સુધી આપણે વિચારી ગયા તે પ્રમાણે આજના યુગે તે વધુ ઉપયોગી અને સક્રિય બને એ માટે ચાર વાતો મૂકી શકાય :—(૧) ઉપદેશ (૨) પ્રેરણા (૩) આદેશ અને (૪) માર્ગદર્શન. જો કે લોકોને માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રે માર્ગદર્શન આપવું એ એક મુખ્ય બાબતમાં ચારેય તરવો આવી જાય છે છતાં તેનો અલગ અલગ રીતે વિચાર કરીએ.

ઉપદેશ : ઉપદેશમાં પ્રશ્ન એ આવે છે કે માત્ર અમૂક ધર્મશાસ્ત્રો, ગ્રંથો કે નિશ્ચિત પુસ્તકો વાંચી સંભળાવવાંથી કાચું થશે કે યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપવો જોઈએ ? આજે તો મોટા ભાગે જૈન સાધુ સાધ્વીઓના

ઉપદેશનું ચોક્કસ પ્રકારે વર્ગીકરણ થયું છે. જેમકે પયુંપણુ આવે તો કદપ સૂત્ર-વાંચવું જ. સવારે તો સૂત્ર-વાંચન કરવું; બપોરના તો ઢાળો વાંચવી અને રાતના કથાઓ કરવી. ઘણીવાર શ્રમણોપાસકો પણ અમૂક જ પ્રકારનાં ગ્રંથો સાંભળવાનો આગ્રહ રાખે છે. આવું જૈનોમાંજ નથી પણ હિંદુઓમાં શ્રાવણમાં અમૂક વાંચવું; અમૂક દહાડે અમૂક ગ્રંથ વાંચવો વગેરે આગ્રહો પણ જોવામાં આવે છે. આમ પ્રણાલિકા ગત શ્રુતશ્રવણ કોઈ ફાયદો કરતું નથી.

એટલે શાસ્ત્રકારો કહે છે કે :—“ ધમ્મો કહિઓ ” તે સમજવા જેવી છે. એટલે કે પાત્રને જોઈ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પ્રમાણે ધર્મ કહેવો જોઈએ. તેને પોતાનો ધર્મ સમજાવવો જોઈએ. એ રીતે જો પાત્ર કે કાળની અપેક્ષા રાખ્યા વગર બધાને એકજ લાકડીએ હાંકે તો કોઈ પણ ફાયદો ન થાય. એક વૈદ્ય બધા દરદીઓને કે સમાન રોગવાળા દરદીઓને પણ એક જ દવા નથી (અને તે પણ સમાનમાત્રામાં) આપતો; પરંતુ દરદીઓની પાત્રતા, પરિસ્થિતિ, દેશ, કાળ, રુચિ અને પ્રકૃતિ વ. જોઈને જુદી જુદી દવાઓ અથવા તો સમાન દવા પણ ઓછીવત્તી માત્રામાં આપતો હોય છે. તેમજ આજે પરિસ્થિતિ, દેશ, કાળ, પાત્ર જોઈને જ જો ઉપદેશ આપવામાં આવશે તો ફાયદો થશે. નહીંતર સમાજની ખરાબીઓ સુધરશે નહીં.

તે ઉપરાંત ઉપદેશ સાથે પાત્રનો પ્રશ્ન આવે છે ! શું પૈસાદારો, સવર્ણો કે અમૂકને જ ઉપદેશ આપવો કે બધાને ? આ અંગે જૈન ધર્મ સ્પષ્ટ કહે છે :—

જહા પુણ્ણસ્સ કત્થઈ, તહા તુચ્છસ્સ કત્થઈ ।

જહા તુચ્છસ્સ કત્થઈ તહા પુણ્ણસ્સ કત્થઈ ॥

—આચારાંગ સૂત્ર

તે પુણ્યવાન વર્ગને કહે તેમ તુચ્છ વર્ગને પણ કહે અને જેમ તુચ્છને ધર્મ પમાડે તેમ પુણ્યવાનને પણ પમાડે, એનો અર્થ એવો થયો કે પછાત અને અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોને પણ ઉપદેશ આપવો

જોઈએ. મુખ્યત્વે તો પાત્રતા જોવી જોઈએ કે તે તૈયાર છે કે નહીં ? પછી તે શાસનકર્તા, લોકો, લોકસેવકો, ઉચ્ચવર્ગ કે નીચ વર્ગ ભલે ગમે તે કાં ન હોય ! તેણે દરેકને સુધારવા તેમની કક્ષાએ ઉપદેશ આપવો જોઈએ.

પ્રેરણા :

ઉપદેશ આપ્યા બાદ બીજો જે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તે એ કે ઉપદેશ આપીને જ સાધુએ બેસી જવું જોઈએ ? સમાજમાં ખરૂં ખોટું ચાલતું હોય, અનિષ્ટો ચાલતા હોય કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક કોઈ પણ ક્ષેત્રે કોઈપણ પ્રકારની ગૂંચ આવી હોય તો શું તેણે તેના ઉકેલ માટે પ્રેરણા આપવી કે નહીં ? ભગવાન મહાવીરથી લઈને ધણા જૈન મુનિઓના દાખલા આપી શકાય કે તેમણે લોકજીવનને શાંત બનાવવા ધણીવાર પ્રેરણા આપી છે. પણ આજે અમૂક અંશે જૂની પરિપાટી તેમજ અમૂક પૈસાદાર વર્ગોની પકડના કારણે જૈન સાધુઓએ પ્રેરણા આપવાનું લગભગ નહીંવત રાખ્યું છે. કોઈક પ્રેરણા આપવા તૈયાર થાય તો મોટાભાગે સત્તાધિકારીઓ કે પૈસાદારો પોતાનું વર્ચસ્વ છૂટી ન જાય તે માટે તેને બેસાડી દે છે તે ખોટું છે.

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાના કાર્યોમાં પ્રેરણા મુખ્ય કાર્ય છે. જે કે પ્રેરણા આપતાં પહેલાં એ પ્રશ્નનો, ક્ષેત્રનો અને વ્યક્તિનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ કરવો આવશ્યક છે, ‘પણ, અમને શું ?’ એમ કહીને સાધુઓએ હાથ જોડીને બેસી તો નજ રહેવું જોઈએ.

આ અંગે આપણે ભગવાન મહાવીરના જીવનનો એક પ્રસંગ લઈએ. મહારાજા શ્રેણિકની પટરાણી ચેલણા એક તપસ્વી સાધુને જુવે છે. શરદીની કકડતી રાતમાં ચેલણાને હાથ ખુલ્લો થતાં પોતે થરથરી ઊઠે છે ત્યારે તેને વિચાર આવે છે કે એ તપસ્વી કેમ હશે, તેના મોંમાંથી નીંદરમાંજ શબ્દો નીકળી પડે છે: “ એ કેમ હશે ? ”

રાજા શ્રેણિક સાંભળે છે અને તે વહેમાય છે. સવારે ઊઠીને રાણીને મારી નાખવા માટે અંતઃપુરને બાળી નાખવાનો આદેશ મંત્રી અભયકુમારને આપીને ભગવાન મહાવીરના દર્શન કરવા જાય છે. ભગવાને જ્ઞાનથી જાણીને વિચાર્યું કે શ્રેણિક મગધદેશનો સમ્રાટ છે, તે જો નિર્દોષ ચેલણારાણી પ્રત્યે અન્યાય કરશે તો પ્રજા પણ તેમ કરતી થઈ જશે. એ અનિષ્ટથી કૌટુંબિક કલેશ તો થશે જ બીજું પણ ભયંકર પરિણામ આવશે. એટલે જો શ્રેણિકને હું અત્યારે નહીં પ્રેરું તો મહાન અનર્થ થશે. એટલે તેઓ કહે છે કે “ચેલણા પતિવ્રતા અને શીલવતી નારી છે. એના ઉપર શંકા ન કરો, તમારી ભૂલ થાય છે એને સુધારો.” એમ કહી બધો પ્રસંગ કહી બતાવે છે. શ્રેણિક જો કે નિરાશામાં પાછો ફરે છે પણ અભયકુમારે અંતઃપુર બાળ્યો નથી જાણીને આનંદ પામે છે. તેમજ ચેલણા પાસેથી ખરો ખુલાસો મેળવીને સંતોષ પામે છે.

બીજો પ્રસંગ પણ ખૂબજ ભવ્ય છે. આવસ્તી નગરીના શંખ આવકે બીજા આવકો સાથે એવો વિચાર કર્યો કે પાખીના દિવસે આપણે વિપુલ અશનાદિ બનાવી આહારસહિત પોષધ કરવો. બધાએ સંમતિ આપી, પણ, પછીથી શંખને થયું કે પૂણું પોષધ કરવો એ સાઈ છે. તે પ્રમાણે તે પોતાની પત્ની ઉત્પલા આવિકાને કહી પોતાની પોષધશાળામાં જાય છે.

આ તરફ શંખ ન આવતા બાકીના આવકો પોખલી આવકને તપાસ કરવા મોકલે છે. શંખ પાસેથી બધી વાત સાંભળી પોખલી આવક પાછા આવીને બીજાને વાત કરે છે. બધા દેશાવકાસિક પોષધ કરે છે. શંખ ભગવાન મહાવીર સ્વામી પાસે પોષધ પાળવો એવા વિચારે સવારે દર્શન કરવા જાય છે. બીજા આવકો પણ આવે છે. દર્શન કરી બધા શંખને કહે છે : “તમે પોષધમાં બેસી ગયા અને અમને રખડતા રાખ્યા. અમારી લોકો ઠેકડીજ કરે ને !” આ રીતે બધા શ્રમણોપાસકો શંખજી ઉપર દયાથી લાવતા હતા.

ભગવાન મહાવીરના ધ્યાનમાં એ વાત આવી. આમાં કેવળ શંખે ખુલાસો ન કર્યો એ સિવાય કોઈ દોષ નહતો; અને ધર્મ માર્ગે પ્રબળ ભાવનાને ન રોકવી જોઈએ, તે વિચારે તેમણે બધા શ્રાવકોને કહ્યું :
 “ માળં અજ્જો ! તુજ્જે સંરવં સમણોવાસ હીલહ, નિંદહ, રિપંસહ, ગરહહ અવમન્નહ । સંલેણં સમણોવાસહ પિયધમ્મે, ચેવ, દદ્ધધમ્મે, ચેવ સુદકરુ જાગરિચં જાગરિણં । (મગવતી સૂત્ર ૧૨૨. - ૧૩.)

આર્યો ! તમે શ્રમણોપાસક શંખની અવહેલના, નિંદા, મસ્કરી કે ધૂણા ન કરશો. શંખ શ્રમણોપાસક પ્રિયધર્મી છે. દદ્ધધર્મી છે, સુદક્ષ છે અને આત્મ જાગરણથી જાગૃત છે. આમ ભગવાન મહાવીરે ખીજને પ્રેરણા આપી કે ધર્મની નિંદા—અવહેલના ન થવી જોઈએ.

ભગવાન મહાવીર પ્રેરણા કેવળ પાસે જનારને જ આપતા હતા એમ નહિ, પણ દૂર રહેનારને પણ આપતા. ઉપાસક દશાંગમાં ખતાવ્યું છે કે મહાશતકજી પૌષધ કરીને બેસે છે. ત્યારે તેમની ધર્મપત્ની રેવતીની ભોગ-વિલાસની ઈચ્છા પૂરી ન થતાં તે બેકામ બને છે. તે વખતે આવેશમાં આવી પોતાના વિશિષ્ટ જ્ઞાન વડે જાણી મહાશતકજી તેને કહી બેસે છે કે “ તું સાતમે દિવસે મરીને પહેલી નરકમાં જઈશ ! ” તેથી રેવતી ડરી, ઉદ્વિગ્ન થઈ, ચિંતાસાગરમાં ડૂબી ગઈ.

ભગવાન મહાવીરને આ વાતની જ્ઞાનથી ખજર પડતાં તેઓ ગૌતમ પ્રભુને મોકલે છે અને મહાશતકજીને આતું પ્રાયશ્ચિત લઈ શૂદ્ધ થવાની પ્રેરણા આપે છે. આમ ઉપદેશની સાથે પ્રેરણા આપવી પણ જરૂરી છે.

આદેશ : ઉપદેશ, પ્રેરણા અને તેના અનુક્રમે આદેશ આવે છે. સામાજિક મૂલ્યો બગડતાં હોય, સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો નષ્ટ થતાં હોય, તે વખતે તરત ને તરત સાધુ આદેશ આપે એ વાત ધણાને વધારે પડતી લાગશે. પણ તેમ થવું જરૂરી છે. એવા ધણા ઉદાહરણો સૂત્રોમાં જોવા મળે છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સંયતિ રાગનું વર્ણન આવે છે કે તે વનમાં

શિકાર કરવા જાય છે. તે એક હરિણને મારે છે. તે જઈને મુનિ ગર્દાભિલ્લના પગમાં પડે છે. આ હરિણ મુનિનું છે એમ માની રાજાને પશ્ચાતાપ થાય છે. મુનિ ધ્યાનમાં હોય છે અને રાજા ગભરાતો ઊભો છે.

ધ્યાન પૂરું થતાં મુનિ આંખો ખોલે છે ત્યારે રાજા ક્ષમા માગે છે. ત્યારે મુનિ કહે છે: “અમઓ પત્યિવા તૂજ્ઞ, અમયદાયા મર્વોહિય” હે રાજા! તને અભયદાન આપું છું પણ ત્યારે જ, જ્યારે તું બધા પ્રાણીઓને અભયદાન આપે!”

અહીં મુનિ રાજાને સીધો આદેશ આપે છે કારણ કે શિકારના નાદમાં તે પ્રાણીરક્ષાનો ધર્મ ચૂક્યો હતો.

એવો જ પ્રસંગ ચિત્તમુનિ અને બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીના છે. બન્ને પાંચ જન્મ સુધી ભાઈઓ હતા. છેવટે માળી પાસે ગાથા સાંભળી પૂરું જન્મ યાદ આવતાં તે ચિત્તમુનિ માટે તપાસ આદરે છે. ગયા જન્મનો શ્લોક ચિત્તમુનિ પૂરો કરે છે એથી રાજા તેમને મહેલમાં ખેલાવે છે. રાજા તેને ભોગવિલાસમાં ખેંચવા માગે છે ત્યારે ચિત્તમુનિ એને સાધુતામાં. રાજા માનતો નથી એટલે ચિત્તમુનિ તેને આર્યકર્મ-પ્રજ્ઞ-રક્ષણ, ન્યાય નીતિથી પ્રજ્ઞપાલન કરવાનું કહે છે. જહ હંસિ મોગે ચ્હડં અસત્તો, અજ્ઞાઈં કમ્માઈં કરેહ રાય!’ એટલે કે હે રાજા! જો તું ભોગોને છોડવામાં અશક્ત છે તો (કમમાં કમ) આર્ય કર્મતો કર.

આમ સાધુઓએ ક્યારેક આદેશ પણ ધર્મ માર્ગે જવાનો કરવો પડે છે.

માર્ગદર્શન :

જો કે ઉપદેશ પ્રેરણા, આદેશ પાછળ જે મુખ્ય ધ્યેય હોય છે તે લોકોને નૈતિક-ધાર્મિક માર્ગદર્શન આપવાનું. સાચા સાધુએ તો ખરેખર લોકોને માર્ગદર્શન આપતાં જ ફરતા રહેવાનું છે. સાધુઓના માર્ગદર્શનના અનેક દાખલાઓ ત્રણે ધર્મમાંથી મળી આવશે.

માર્ગદર્શનનો સારો એવો દાખલો ભગવાન યુધ્ધના જીવનમાં મળી આવે છે. યુધ્ધ એકવાર જ્યાં વિરાજત હોય છે ત્યાં એક સ્ત્રી ગૌતમીના બાળકને નાગ કરડે છે અને તે મરી જાય છે. વૈદ્ય તેને મરેલો જાહેર કરે છે અને જ્યોતિષી પણ ! પણ, ગૌતમીનું મન માનતું નથી. અંતે તે સાંભળે છે કે યુધ્ધ એનું દુઃખ દુર કરી શકશે. તે યુધ્ધ પાસે જાય છે. ત્યાં બધી પરિષદ વચ્ચે ભગવાન યુધ્ધ તેને બોલાવે છે. ગૌતમી તેમના ચરણોમાં બાળક નાખીને કહે છે કે બધા એને મરેલો કહે છે, પણ તેને તમે જીવાડી શકો છો; માટે એને જીવાડો ! ”

ભગવાન યુધ્ધ કહે છે “ભલે ! એને જીવાડું” પણ તારે મારી એક શરત માનવી પડશે. તે એ કે જે ધરમાં કોઈ ન મર્યું હોય ત્યાંથી એક મુઠ્ઠીભર સરસવના દાણા લાવવા પડશે !”

ગૌતમીને થાય છે કે એમાં શું છે. તે દોડતી દોડતી નગરમાં જાય છે. સરસવના દાણા માંગે છે, બધા આપે છે પણ મરણની વાત પૂછે છે ત્યારે બધા કહે છે કે અમારું અમુક સગું મરી ગયું છે. ગૌતમી થાકીને ભગવાન યુધ્ધ પાસે આવે છે. યુધ્ધ સરસવના દાણા માંગે છે. તે ઉપરથી યુધ્ધ એને મૃત્યુ વિજય માટે માર્ગદર્શન આપે છે અને તે બૌદ્ધ ભિક્ષુણી બની જાય છે. આમ સાધુઓએ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે.

પણ, એ માટે સાધુ સન્યાસીઓએ આજના પ્રશ્નોનો જાંઝાણથી વિચાર કરવો પડશે અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવ પ્રમાણે તેમાં માર્ગદર્શન આપવું પડશે. એ અંગે અનુભવ હોવો પણ જરૂરી છે. હેમચંદ્રાચાર્યમાં પૂર્વભવના પ્રબળ સંસ્કારો હતા. શંકરાચાર્યે મંડનમિશ્રની પત્ની પાસે જ્ઞાનાનુભવ મેળવ્યો અને પરકામ પ્રવેશ કરીને પણ જ્ઞાન મેળવી લોકોને માર્ગદર્શન આપ્યું. લોકાનુભવ મેળવવા માટે જ સાધુતાની સાથે પરિવ્રાજકપણું જોડવામાં આવ્યું છે. વ્યાપક અનુભવ પછી જ ખરું માર્ગદર્શન આપી શકાય.

આ ઉપરથી આપણે એવા નિયોડ ઉપર આવીએ છીએ કે કેવળ ઉપદેશ નહીં પણ પ્રેરણા, આદેશ એને માર્ગદર્શન પણ સાધુઓએ

આપતાં રહેવું જોઈએ. લોહું ગરમ હોય ત્યારે જ ટીપી શકાય. એવી જ રીતે જે વખતે સમાજમાં કોઈ અનિષ્ટ ચાલતું હોય, પ્રશ્ન ગુંચવાતો હોય, તે વખતે ઉપદેશ, પ્રેરણા, આદેશ કે માર્ગદર્શન નહીં આપીને ચુપચાપ બેસી રહેવું એ યોગ્ય નથી. એટલે તે વખતે સમાજનું વાતાવરણ પેદા કરી તેને યથાયોગ્ય માર્ગદર્શન આપીને વાળવો જોઈએ. આને કેવળ ઉપદેશથી નહીં પણ માર્ગદર્શનના ચારે પ્રકારથી સાધુ-સાધ્વી-ઓએ લોકમાર્ગદર્શન કરવાનું રહે છે.

ચર્યા - વિચારણા

દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન:

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચર્યાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ સહુથી મોટો પ્રશ્ન એ છે કે આદેશ, પ્રેરણા, ઉપદેશ કે માર્ગદર્શન માટે ક્યાં અને કઈ રીતે કામ કરવું ? સાધુઓને ભેગા થવા માટે પ્રતો, લિંગો અને કર્મકાંડોના ભેદમાં પડ્યા વગર અભેદ તો કાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓએ સાધવો જ, સાથે તે અંગે કોઈક માપદંડ વિચારવો પડશે. પાંચે ધન્ધિયોના (વષયોમાં તેની અનાસક્તિ કેટલી વધી છે ? પાંચ પ્રમાદ (મેદ, વિષય, કપાય, નિંદા અને વિકથા) માં તે લુપ્ત થો નથી થતો ને ? દરેક પ્રશ્નોમાં તે તદ્દાકાર રહેવા છતાં તટસ્થ અને અનાસક્ત કેટલો છે ? આ માપદંડથી મપાઈને તેવાં સાધુસાધ્વીઓનું સંકલન થવું જોઈએ. વળી તેવાં તૈયાર થયેલાં સાધુસાધ્વીઓએ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ચકાસી-ચકાસીને જગત સાથે, સમાજ સાથે વર્તવું જોઈએ.

(૧) દ્રવ્યથી હું પુદ્ગલ, પરમાણુ અને શક્તિને લઉં છું. પ્રથમ તો સાધુ સાધ્વીએ જાતે ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતોથી ચલાવી લેવું જોઈએ. સાથે જ ઓછામાં ઓછા પુદ્ગલોના વ્યયે સારામાં સારું કામ સમાજ લે તે રસ્તે સમાજને દોરવો જોઈએ. વિજ્ઞાનની પ્રાદુર્ભૂત શક્તિનો દુરુપયોગ શોષણમાં, હિંસામાં, લોભમાં, માનમાં, સત્તામાં કે ચાર કપાયો વધારવામાં થતો હોય તો તેને રોકી સાધુપુરુષોએ સદુપયોગને

માર્ગે વાળવો જોઈએ. જેમ બાલનજાંઠા પ્રયોગમાં પૂ. મુનિશ્રી સંતખાલજીએ લોકોને કર્તાવ્ય માર્ગે પ્રેર્યા અને ન છૂટકે થનારા યંત્રનો ઉપયોગ સહકારી માર્ગે વાળ્યો. દ્રવ્ય આજે ગમે તે માર્ગે વેડફાઈ જાય છે એમ નહીં થવું જોઈએ. કારણ કે તેથી ઓછી વસ્તુ પેદા થતાં મન ટૂંકું થઈ કલેશવાળું બની જાય. ખેતી, ગોપાલન, વ. ભૌતિક ચીજોનો લોકો સાચો અને સારો ઉપયોગ શી રીતે કરે? નિરર્થક વેડફાટી સંપત્તિને રોકી કરુણાભાવે તેનો ઉપયોગ સમાજ કરી શકે તેવું નીતિયુક્ત લોકશિક્ષણ મળે.

(૨) કાળની દૃષ્ટિએ તે જુદા જુદા કાળનું ક્રાંતસ્વરૂપ ઓળખીને પરિણામ તપાસે રૂઢિચરતતાને પાનખર ઋતુની જેમ ખેરવી નાખે. એમાં તે જરાયે અનિયમિત ન બને. કારણ કે લોહું તપે ત્યારે જ ધા થવો જોઈએ, નહિ તો સમાજનો સંહાર નીપજી જાય. વિવાદ તોડી સાધુ પુરુષ સંવાદ જગવે છે.

૧૯૫૬ ના મહાચુજરાતના હુલ્લડ વખતે જે કહેવાની જરૂર હતી તે મુનિશ્રી સંતખાલજીએ તે જ વખતે કહ્યું. બલે સમાજને ગળે તે વખતે ન ઉતર્યું. વિનોખાજીએ એ જ વાત બે ત્રણ વર્ષ બાદ કરી.

(૩) એજ રીતે ક્ષેત્રની કઈ અવસ્થા છે-પરંપરા કઈ છે? તે પણ જોશે, આવો ક્ષેત્રપરીક્ષક ચીન, ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, રશિયા વગેરેમાંથી સારું જરૂર ખેંચશે, પણ આંધળું પ્રશંસાત્મક અનુકરણ નહીં કરે.

(૪) ભાવથી સમાજ મૂઢ હશે, ભાવાવેશવાળો હશે, પૂર્વગ્રહ-વાળો હશે કે રાગદ્વેષ ભાવવાળો હશે તો ત્યાં સહિયારી શુદ્ધિનું કામ તે કરશે. પોતાના સમાજને સાચે માર્ગે દોરવશે, માર્ગ અવરોધનારની સામે થશે તેમજ પ્રસંગોપાત સામુદાયિક આંદોલન પણ ઉપાડશે. પ્રશ્ન ગમે ત્યાંના હોય, પંજાબનો કે આસામનો, દેશનો કે વિદેશનો! જ્યાં જાય. લાલચ જેવા દોષો હશે ત્યાં સંશુદ્ધિનું કામ પણ સાધુ કરશે.

આમ બધા પ્રશ્નોમાં, બધા સમૂહોમાં રહેવા છતાં લેપાશે નહીં. “આપણું બધું સાઈ” એમ આંધળાપણે માનશે નહીં. પોતાના કે.

ખીજના દોષો તરફ જરાપણુ આંખ મીંચશે નહીં. છતાં સામુદાયિક ભાવનાના ઉદય પ્રમાણે એ વિચારશે વાતાવરણને વશ નહીં થાય પણ વાતાવરણને દ્વેરવશે. અશુભને સામુદાયિક રીતે રોકી શુભનો સામુદાયિક ઉદય કરશે કરાવશે. પ્રયોગ કરશે અને કરાવશે. ગુણવિકાસથી સમાજની સમયસર સુધારણા કરશે ભારતની સંસ્કૃતિને દીપાવશે. પરદેશમાં આધ્યાત્મિક શક્તિને સંયોજશે. ભાવાત્મક ઐક્ય જગતમાં ઊભું કરશે અને તટસ્થતા જાળવશે.

મતલબ કે આજનો યુગ સામુદાયિક યુગ છે-સંગઠન યુગ છે તો તે પ્રમાણે સમુદાયનાં સુખ, શાંતિ, ગુણવિકાસ વ. વધારીને, તે નિમિત્તે લોકોને માર્ગદર્શન આપીને આ યુગમાં પોતાની યોજના સિદ્ધ કરશે.

જરાક વ્યાપક થાય તો !

શ્રી. દેવજીભાઈએ જૈન સાધુસંસ્થાના ધડતરને અંજલિ આપીને કહ્યું. “ જૈન સાધુસાધ્વીઓમાં આટલી આકરી તપસ્યા હોવા છતાં સંકુચિતતા અને ખગાડ પણ છે. એક જૈન સાધુનો દાખલો આપુ. ૮૨ વર્ષના થવા આવ્યા છે. ડોલી વાપરતા નથી. ૮-૧૦ વર્ષતપ કર્યા છે અને દશ-બાર ઉપવાસો અત્યારે પણ માસમાં કરે છે. વાંચન ઊંડું પણ બહારના વાતાવરણથી અજાણ રહેતાં સંકુચિતતા આવી ગઈ છે. આવાં તો અનેક નેતા પડ્યાં છે. જો જરાક વ્યાપક થાય તો જગતમાં ચારિત્ર્યનાં આશ્ચર્યજનક પરિણામો આવી શકે. તેઓ જાને વ્યાપક અને તેમ સમાજ પણ એમને વ્યાપક માર્ગે પ્રેરે ”

ત્યારબાદ તેમણે સર્વોદય સંમેલનમાં જઈ આવેલા વેદાંતી મિત્રે લાટીવાળો પાસે એ રસીદો લખાવી પણ દીકરાના કહેવાથી એનો લાભ લેવો જતો કર્યો અને લાટીવાળો ઓછું આપતો તેને ઉધાડો પાડવો પડ્યો તે અંગે વાત કહી. તેમણે કહ્યું. “ જો સમજાવવાથી કુટુંબ સુધરે તો સાફ નહોતર, તેની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા તોડીને પણ સુધારવો જોઈએ.

આ અંગે લોકોને સંગઠિત કરવા માટે સાધુસંસ્થાનું માર્ગદર્શન ધણું જરૂરી છે.”

ભજનિકોને પણ આ માર્ગે પ્રેરવા :

શ્રી. પૂંજભાઈ : “મને સાધુસંસ્થાની ધડ નહોતી ખેસતી તે હવે ખેસી ગઈ છે. પણ હમણાં અર્ધસાધુ જેવા ભજનિકો વધી રહ્યા છે. તેમના તરફ પણ ધણાં લોકો ખેંચાય છે. જો તેઓ પણ આ માર્ગે પ્રેરાય તો ધણું સારું થાય.

એક ભજનિકના સહેવાસમાં હું આવેલો. તેમનો ખંગલો વૈભવ જોઈ મને થયું કે સમાજ તેમને કેટલું બધું આપી દે છે ?” એકવાર તેમના દર્શને ગયેલો ત્યારે તેમને મૌન હતું પણ પાને રમતા હતા. મેં પૂછ્યું કે ‘શું કરો છો ?’ તો કહે કે “મૌન છે એટલે મઝા કરીએ છીએ.”

આવા ભજનિકો વાકપટુતા અને લોકમનોરંજના કારણે ધણાને આકર્ષે છે પણ જો તેમાં જીવન-શુદ્ધિ અને લોકકલ્યાણની માર્ગદર્શક ભાવના ભરવામાં આવે તો ધણું સારું કામ થઈ શકે.

મોટી મૂડી !

શ્રી. બળવંતભાઈ એ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા અંગે ધણું વિચારવા અંગે કહીને કહ્યું : “સાધુસંસ્થા નહીં ચેતે તો તેનાથી વિમુખ થઈ ગયેલા લોકો વધતા જશે પરિણામે સાધુ સંસ્થાનું ભવિષ્ય સમયસર ન ચેતતાં સારું નહીં રહે ! મને તો એની હાલની સ્થિતિ જોતાં ઉપયોગિતામાં શંકા જ રહે છે !”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “મને તો એ દેશની મોટી મૂડી લાગે છે. તપ-ત્યાગ સંસ્કારોમાં ધણું છે તેમજ મોટા સાધુ-સાધ્વીઓ વિચારતાં થયા છે એ શુભચિન્હ છે. જ્યારે તેઓ ખરેખર માર્ગદર્શનના કાર્યક્રમ ઉપર આવશે ત્યારે બહુ જલદી રાષ્ટ્રની કાયાપલટ થઈ જશે.

શ્રી. માટલિયા : “મા-બાપ, ગુરુ, નિર્મળ સંત અને જ્ઞાનીહંસ આ ચાર પાત્રો પરમ પૂજ્ય છે. તેમાં નિર્મળસંતની નિર્મળતાનું એ પરિણામ છે કે કાયદા વગર પણ સમાજ ઠીક રહે છે. એ સાધુસંસ્થામાં સડો પેઠો તો તેને દૂર કરવો જોઈએ પણ હોજરી બગડે તો જીલાબ લેવાય, આપઘાત ન થાય.”

હારમતી બેન : માટીને પણ લીલ વળે છે તેમ સાધુ સંસ્થા પણ સડાથી બકાત રહી શકી નથી. તો તેને દૂર કરવો રહ્યો.

સવિતા બેન : એક સાધુના કાર્યની દવા વિ.ની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું: “આટલાથી કાંઈ કાર્ય ન થાય. ક્રાંતિનું પાયાનું કામ થવું જોઈએ. નહીં તો અધશ્રદ્ધાથી લોકજાગૃતિનું કામ થાય નહીં. સાંઈબાબા ગયા પણ આજે તેમના ભક્તો ઘણા છે. કેટલાક અડધો પગાર આપી દે છે પણ એની પાછળ નિઃસ્વાર્થપણું તેમજ સાચી સમજ કેટલી !”

પૂ. નેમિષુનિ : “પરિસ્થિતિ પરિવર્તન અને સમાજ પરિવર્તન બન્ને બાજુથી કામ લેવું પડશે. આજે સાધુઓનો ઉપયોગ દર્શન અને પ્રવચન માટે રહ્યો છે. તે પરિસ્થિતિ અને સમાજ માનસનું પરિવર્તન કરવું પડશે.

પૂ. દાંડીસ્વામી : “કાટ લાગ્યો છે તે કાઢવો પડશે.

પૂ. નેમિષુનિ : “પણ તેમ કરવા જતાં નવો વાડો ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવું પડશે.

ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ (પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ)

[૫]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૧૮-૮-૬૧]

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં ચોક્કસ અને ઘડાયેલી જૂની સાધુસંસ્થાની દૃષ્ટિએ લોક-માર્ગદર્શન અને તેના અન્વયે, ઉપદેશ, પ્રેરણા, આદેશ અને માર્ગદર્શન એ સારી રીતે વિચારાર્થ ગયું છે. હવે સ્પષ્ટ રૂપે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ એ અંગે વિચારવાનું છે. કારણ કે જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો માર્ગ સ્પષ્ટ ન થાય, ત્યાં સુધી સાધુસંસ્થા પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ ક્યાં અને કેવી રીતે કરી શકે ? એટલે આ આખો પ્રશ્ન જૂની અને ઘડતર પામેલી ચોક્કસ સાધુસંસ્થાની દૃષ્ટિએ વિચારવાનો છે. કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિ, સંત, સાધુજાતિ કે ભક્તની દૃષ્ટિએ નહીં.

સાધુસંસ્થાની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ અંગે અત્યારે ચાર વિચાર પ્રવાહો આપણી નજર સામે છે. (૧) એકાંત પ્રવૃત્તિવાદી (૨) એકાંત નિવૃત્તિવાદી (૩) મધ્યમમાર્ગ (૪) સ્પષ્ટ માર્ગ. એમાંથી પ્રારંભના એ પ્રવાહો ઉપર વિચાર કરીએ.

એકાંત પ્રવૃત્તિવાદી : એમનું કહેવું છે કે સાધુસંસ્થાએ દરેક પ્રવૃત્તિ કરતી જોઈએ. ભારતમાં આજે ૭૦ લાખ સાધુઓ છે તે પૈકીના ઘણાખરા સમાજોપયોગી કાર્ય કરતા નથી. એવા નકામા સાધુઓ સમાજ

ઉપર ભાર રૂપ છે. જે સારા સાધુઓ છે તેઓએ પણ ઉત્પાદક શ્રમ કરવો જોઈએ. માત્ર જ્ઞાનની વાતો સામાજિક જીવનને પલટી શકતી નથી. તેમણે કોઈને કોઈ પ્રકારનો ઉત્પાદક શ્રમ, કાંતણુ, વણાટ, આમોઘોગ વ. માંથી ગમે તે કરવો જોઈએ. દલીલ એ કરવામાં આવે છે કે જે તેઓ ઉત્પાદક શ્રમ નહીં કરે તો તેમના બદલે ખીજા કોઈએ ઉત્પાદક શ્રમ કરવો પડશે. આમ અન્ય વ્યક્તિ ઉપર તેનો ભાર પડશે. જેથી એનું શોષણ થશે.

ખાસ કરીને ઉત્પાદક શ્રમની વિચારધારા મહાત્મા ગાંધીજીથી અને ત્યારબાદ વિનોબાજીના સમયથી ચાલુ છે. પણ મહાત્માગાંધીજી ચોક્કસ ધડાયેલી સાધુસંસ્થા માટે ઉત્પાદક શ્રમનો આગ્રહ નહોતા રાખતા. એક વખતે દેશની દરિદ્રતા અને બેકારી તેમજ લોકોની આજીવિકાના કારણે એમ કહેવાયું કે જે ઉત્પાદક શ્રમ કરે તેજ જીવનનો હકદાર છે. એના કારણે લોકો અવશ્ય સ્વાવલંબી બનવા લાગ્યા. પણ લોકો અને સાધુસમાજને એક તોલે તોળવામાં મોટી ભૂલ થઈ હતી. એ જરૂર હતું કે તે વખતે કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ માટે રાજનૈતિક આંદોલન સિવાય કંઈ પણ વ્યવસ્થિત ન હોઈને, દરેકે દરજિયાત કાંતવું એ ઉચિત ગણાયું પણ આજે મોટાભાગના કોંગ્રેસી કાર્યકર્તાઓમાં અપવાદ સિવાય એણે સક્રિય રૂપ લીધું નથી.

તે છતાં આજના સર્વોદય વિચારવાળા એ અગે ઘણા બધા કદર છે. એક અંશે હું મારું ઉત્પાદન જાતે કરું કે મારો શ્રમ પણ લોકોના ઉત્પાદન કાર્યમાં ઉપયોગી નીવડે તે પણ વ્યાજબી છે. પણ જે કદરતા એ લોકો દાખવે છે તે વિચારણીય છે. સર્વોદય કેન્દ્ર-ખીચેલમાં અમારું ચોમાસું હતું ત્યારે સર્વોદયના પ્રસિદ્ધ વિચારક ધીરેન્દ્રભાઈ મજુમદાર ત્યાં આવ્યા હતા. તેમણે એ મતલબનું કહેલું કે : “આજે સાધુ-સન્યાસી-બ્રાહ્મણ ખીજના શ્રમ ઉપર નભે છે. સૈનિક કે ક્ષત્રિય વર્ગ પણ ઉત્પાદક શ્રમ કરતો નથી. વહીવટ કે વેપાર કરનાર વર્ગ પણ કંઈ ઉત્પાદક-શ્રમ કરતો નથી. આમ કમંડલ છાપ, બંદૂક છાપ અને પાધડી છાપ એ ખીજના શ્રમ ઉપર નભે છે. એટલે એ શોષણ કરે છે.

શ્રમિક વર્ગ ઉપર એનો બધો બોલો પડે છે. એટલે વર્ગભેદ જિભે થાય છે.”

મેં તેમને પૂછ્યું : “ ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ પણ ઉત્પાદક શ્રમ કરતા ન હતા. તે અંગે આપ શું ધારો છો ? ”

તેમણે કહ્યું : “ તેમને પણ હું શોષણકર્તાજ ગણું છું. ભલે તે વખતની સમાજ વ્યવસ્થા બીજી હોય ! ”

અંતે મેં તેમને પૂછ્યું : “ આપ આ ત્રિકાળની દૃષ્ટિએ કહો છો કે આજના યુગની દૃષ્ટિએ ! ”

તેમણે સ્વીકાર્યું : “ હું આ યુગ દૃષ્ટિએજ કહું છું. ” મને લાગે છે કે આજના યુગમાં એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટેજ દલીલ ખાતર તેમણે એમ કહ્યું હશે. તેમના મનમાં એવું કંઈ પણ નહીં હોય.

બીજી દલીલ એ કરવામાં આવે છે કે સાધુ જો નિર્લેપ રહીને ઉત્પાદક શ્રમના કાર્યો જાતે નહીં કરે તો નિર્લેપતાનો માર્ગ વિશુદ્ધ ક્યાંથી થશે તેમજ તેઓ ખેતી વગેરે કાર્યોમાં જાડા નહિ ઉતરે તો અહિંસા, સત્ય, ન્યાય, નીતિ આદિનું વિશેષ પાલન ગૃહસ્થોને કંઈ રીતે શીખવશે ?

ત્રીજી દલીલ એ કરવામાં આવે છે કે સમાજને માર્ગદર્શન આપવા માટે પણ પ્રતીક રૂપે કંઈક કરીને બતાવવું જોઈએ. નહીંતર સમાજ સેવકો કે સમાજ તેમની જેમ ઉપદેશ કરવા માંડશે. હાથેથી કાંઈ કરેશે નહીં. એટલે સમાજ તેમને અનુસરે એ દૃષ્ટિએ તેમણે કંઈક પ્રત્યક્ષ કરીને બતાવવું જોઈએ. એ સિવાય માર્ગદર્શન માટે પણ તેમણે ખાદી ગ્રામોદ્યોગનો જાત અનુભવ મેળવવો પડશે. આના દૃષ્ટાંત રૂપે તેઓ સંત વિનોબાજી અને કબીરજીનો દાખલો આપે છે.

એકાંત નિવૃત્તિ વાદી : હવે આ પક્ષની દલીલો સાંભળીએ. પહેલી દલીલ તો એ છે કે સાધુસંસ્થા નિવૃત્તિ માટે જ છે. “ પ્રવૃત્તિરેષા ભૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલ ” એટલે કે પ્રવૃત્તિ તો આખું જગત કરે છે પણ નિવૃત્તિ એ જ મહાફળ છે.

ખીજ દલીલ એ છે કે સાધુસંસ્થા જો પ્રવૃત્તિ કરવાં માંડશે તો ગૃહસ્થ વર્ગ અને સાધુ વર્ગમાં ફરક શું રહેશે? લોકો સાધુને પૂજ્ય એટલા માટે માને છે કે તેમણે જગતની પ્રપંચભરી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કર્યો છે. ગૃહસ્થ વર્ગ કરતાં તેમનામાં વિશેષતા એકાંત નિવૃત્તિ જ છે. તેથી જ સાધુસંસ્થા નિર્દોષ રહી શકશે.

ત્રીજી દલીલ એ છે કે પ્રવૃત્તિમાં પડશે તો અનેક દોષો ચોંટી જશે. અને સાધુત્વ નષ્ટ થઈ જશે. આંખની પાપણુ હાથે તેવી શારિરીક પ્રવૃત્તિને પણ તેણે લાચારી પૂર્વક અને દોષ માનીને કરવી જોઈએ. તેણે તો પૂર્ણ નિવૃત્તિનાં પ્રતીકસભી શૈલેશી અવસ્થા તરફ દોટ મૂકવી જોઈએ.

બન્ને વાતો એ ધ્રુવના છેડાં જેવી :

આમ જોવા જઈએ તો એ વિચારધારાના એ છેડા ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલા અંતરના છે. આમાં વચમાંનો એક મધ્યમવર્ગ છે તે ચોક્કસ સિદ્ધાંત ઉપર નથી. તે થાપડ બાણુ જેવો છે. ત્યારે એથી સ્પષ્ટ માર્ગ સાધુસંસ્થાની મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરેલો છે. અત્યારે તો એકાંત પ્રવૃત્તિ અને એકાંત નિવૃત્તિ એ બન્ને માર્ગ ઉપર વધારે વિચાર કરવાનો છે. બાકીના એ માર્ગો ઉપર ત્યારબાદ વિચાર કરશું.

એકાંત પ્રવૃત્તિ માર્ગની દલીલોની છણાવટ :

એકાંત પ્રવૃત્તિમાર્ગની પહેલી દલીલ ઉત્પાદક શ્રમ અંગે વિચારીએ. આ દલીલ સાવ તરછોડવા જેવી તો નથી જ. સમાજ સેવકો કે કંઈપણ સિદ્ધાંત વગર કેવળ બગવા ધારણ કરીને, રાખ ચોપડીને ફરતા સાધુસમાજ સુધી એ ઠીક છે. પણ, આપણે ચોક્કસ અને ઘડાયેલી સાધુસંસ્થા અંગે જ્યારે વિચારીએ છીએ. તે પ્રમાણે તેના સિદ્ધાંત, ભૂમિકા અને મર્યાદાનું જ્ઞાન તો હોવું જોઈએ. તે જાણ્યા વગર ગોળ અને ખોળને સરખા ધણી કંઈપણ કહેવું એ ન્યાયપુરઃસર નહીં ગણાય.

તે ઉપરાંત મોટામાં મોટું બ્રામક તત્ત્વ એ છે કે બધાય લોકો શ્રમ

કરતાં થાય તો શોષણ અટકી પડશે. રશિયા તેમજ અન્ય સામ્યવાદી દેશોમાં એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છતાં ત્યાં રાજ્યદ્વારા શોષણ ચાલુજ છે. એટલું જ નહીં કરોડોના ધુમાડે બિનજરૂરી મેગાટો બોમ્બના પ્રયોગો એ નામે થઈ રહ્યા છે. ઉલટું રાજ્ય વડે જ્યારે શોષણ ચાલુ થાય ત્યારે માનવના મૂળભૂત ગુણો વાતસલ્ય, ઉદારતા, ક્ષમા, દયાનું શોષણ થતું જાય છે. મોટી સખ્યામાં વિપક્ષીને મારી નાખવા; તેમને જાહેરમાં નાચે પાડવા કે ગૃહયુધ્ધોમાં ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે લડાઈએ પેદા કરવી એ આજે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ.

એટલે શોષણ કેવળ શ્રમથી અટકતું નથી; પણ ઉત્પાદક શ્રમના પરિણામે જે ઉત્પાદન થાય તેના સમ વિતરણથી અટકે છે; જરૂર પ્રમાણે સહુને મળે અને સહુ રાખે એવી ભાવનાથી તે અટકે છે. ઉત્પાદન વૃદ્ધિની સાથે શોષણ ન થાય એ માટે પણ સાધુ સમાજની એ અગેની નૈતિક ચોકી, ધર્મપ્રેરણ અને માર્ગદર્શન જરૂરી છે. દરેકે ઉત્પાદક શ્રમ કરવો જોઈએ એના કરતાં એમ કહેવું જોઈએ કે દરેકે સમાજોપયોગી શ્રમ અલગ અલગ-પ્રકારે કરવો જોઈએ.

ભારતીય સાધુસંસ્થા તપ-ત્યાગ વડે ધ્રુવેલી છે. તેણે પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ છોડ્યા છે એટલે જ તેને માર્ગદર્શન આપવાની અધિકારી માનવામાં આવેલ છે. આવી સંસ્થા પાસે ઉત્પાદક શ્રમની આશા રાખવી વધારે પડતી છે; તેમજ તપ-ત્યાગના બદલે ધરગથ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરવા જતાં તે મર્યાદા ચૂકે અને નુકશાનકર્તા થાય એવી વધારે શક્યતા છે.

એ ઉપરાંત ઉત્પાદક શ્રમ એટલે શું કરવું? તેની ચોક્કસ વ્યાખ્યા વગર કેવળ કાંતણુ-વણાટથી પણ દેશનું કે લોકોનું કલ્યાણ થશે એમ માનવું વધારે પડતું છે. બધા ચરખા ચલાવતા રહે તો કેવળ સુતર વણાય. પછી તેને વણે કોણ? વણ્યા પછી તેને વહેંચે કોણ? અને કેવળ વણવાથી જ બધો ઉત્પાદક શ્રમ થઈ ન જાય! એટલે શ્રમ કોને કહેવો? તેની વ્યાખ્યા અને વર્ગ કરવાથી જ એ દિશામાં સામાન્ય લોકોની કક્ષાએ કંઈક વ્યવસ્થા આવશે. નહીંતર એ ઉત્પાદક શ્રમ વ્યર્થ

જશે. લોકોની દક્ષાએ આ વાત છે ત્યારે સાધુસંસ્થા માટે તો એ પ્રશ્ન આવતો જ નથી; કારણ કે ભારતીય જીવન સંસ્કૃતિનું પરમ ધ્યેય ત્યાગમય સન્યાસ માનવામાં આવેલ છે અને તેની સાધના રૂપે આત્મ સાધનાને સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

શ્રી રામનો દાખલો

ભગવાન શ્રી રામ ગૃહસ્થ હતા. અયોધ્યામાં તેમણે ખેતી કરી છે કે નહીં તેનું કોઈ પણ અવતરણ મળતું નથી. તાપસ વેશે ન્યારે વનમાં તેઓ જાય છે ત્યારે રસ્તામાં ઘણી જગ્યાએ રહે છે. ગૃહથી માંડીને સુગ્રીવના મહેમાન બને છે પણ ક્યાંયે ઉત્પાદક શ્રમ કર્યો હોય એવું લાગતું નથી. પોતે પણ જ્યાં વનવાસ કર્યો તે પંચવટીમાં એવું કંઈ કર્યાનું લખાણ મળતું નથી. તે છતાં સહુ સાથે ઋષિ-મુનિ, વનવાસી, વાનર, રાક્ષસ, બધા સાથે અનુબંધ જોડી સત્ય, પ્રેમ અને ન્યાયની રક્ષા માટે મહાન શ્રમ કરે છે, એટલું જ નહીં શોષણ અટકાવે છે અને સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો સાચવે છે.

શ્રી કૃષ્ણનો દાખલો :

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો દાખલો લઈએ, તેઓ ક્રાંતિકારી હતા. અય-પણમાં ગાયો ચરાવવા સિવાય તેમણે આજનો કહેવાતો ઉત્પાદક શ્રમ કર્યો હોય તેમ જણાતું નથી, પણ મહાભારતના યુદ્ધ પછી તેઓ ક્ષત્રિય હોવા છતાં કાલક્રમે શસ્ત્રત્યાગ અને યુધ્ધત્યાગ કરે છે. પણ સમાજને ન્યાય, સત્ય વ. માં રાખવાનું અને ન્યાય નીતિયુક્ત કાર્યમાં પ્રેરવાનું મોટું કામ કરે છે.

એક યજ્ઞની વાત છે કે ત્યાં શ્રી કૃષ્ણ જાય છે. બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણી યજ્ઞ કરતાં હોય છે. શ્રી કૃષ્ણ યજ્ઞ ભાગ માંગે છે. બ્રાહ્મણ ના પાડે છે પણ બ્રાહ્મણી સમજી જાય છે. બ્રામણ એમ પૂછે છે કે: “તમે શ્રમ નથી કર્યો પછી યજ્ઞ-ભાગ કઈ રીતે માગો છો !”

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે: “યજ્ઞ તમે કરો છો પણ બધાની પાસેથી ભેગું કરીને... એટલે એમાં બધાનો ભાગ છે. એના બદલે તમે જ એકલા અધિકારી બનીને બેસી જવ તે ઠીક નથી.”

કહેવાનો અર્થ એ છે કે શ્રી કૃષ્ણે યજ્ઞ-ભાગ માગી સમાજમાં અમુક લોકોની જે સંગ્રહવૃત્તિ હતી તે દૂર કરવા સમવિતરણની પ્રેરણા આપી હતી. તેનું મૂલ્ય ઉત્પાદક શ્રમ કરતાં વધારે હતું.

નિર્લેપ-ઉત્પાદક શ્રમ :

હવે નિર્લેપ રહીને ઉત્પાદક શ્રમની ખીજ દલીલ જોઈએ. નિર્લેપતાનો આધાર આંતરિક ત્યાગની સાથે, પ્રતીકરૂપે બાહ્ય વસ્તુ ત્યાગ પણ છે. ભગવાન બુદ્ધ અને ભ. મહાવીર, ધરમાં રહી, રાજ્ય ચલાવી, બ્રહ્મચર્ય પાળીને નિર્લેપ રહી શક્તા હોત તો તેઓ શા માટે બધું મૂકીને પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરત ? પણ તેમણે આંતરિક ત્યાગ સાથે બાહ્ય ત્યાગને મહત્વ આપ્યું કારણકે સંપૂર્ણ ત્યાગ વગર સામાન્ય લોકોને તો ખ્યાલ પણ ન આવે કે અમુક વ્યક્તિ ગૃહસ્થવાસી છે કે સાધુ છે ? સંપૂર્ણ ત્યાગ ન કરે, ત્યાંસુધી તેઓ તો તેને ગૃહસ્થજીવન માટે જ જવાબદાર ગણે. એટલે સામાન્ય લોકોની કક્ષાએથી પણ જીવનની જરૂરતો ઘટાડી નાખવા સિવાય તેઓ જે વ્યાપક અનુભવ કરવા માગતા હતા, તે ન થાત. તેમણે લોકોના માર્ગદર્શક બનવા માટે ત્રણ વસ્તુઓ વિચારી (૧) સામાજિક (ગૂંચવાયેલા) પ્રશ્નોની વિચારણા-ચિંતન માટે સમય (૨) ગૃહસ્થધર્મ, કમાવા કે પકાવવાની જવાબદારીથી નિશ્ચિતતા (૩) નિષ્પક્ષતા. જો આ ત્રણ વસ્તુઓ હોય તોજ સાધુ તટસ્થ અને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપી શકે. એટલે તેમણે ધર સંસાર, રાજપાટ બધું મૂક્યું. વિશ્વકુટુંબી બન્યા અને નિર્લેપ રહી લોકોને માર્ગદર્શન આપ્યું; અને શેષ સમસ્ત જીવન સંઘરચના કરી, અનુબંધ માટે લોકકલ્યાણકારી કઠોર શ્રમ કર્યો. ભગવાન મહાવીરના જીવનમાં અનાયૈ પ્રદેશ ગમન, ચંડકોશિકને પ્રિતબોધ, ચંદનબાળા નિમિત્તે નારી તેમજ દાસ જાતિનો ઉદ્ધાર વગેરે ઘણા કઠોર આનુબંધિક શ્રમ રહેલો છે.

ઉત્પાદક શ્રમ કરવા જતાં જે મોટો ભય છે તે એ કે સાધુનું પરિવારજનકપણું અટકી જશે અને તેણે એક સ્થળે સ્થિર થવું પડશે. તેના કારણે સમાજ-ચિંતન છૂટી જશે. એક સ્થાને પડ્યા રહેવાથી સંકીર્ણતા

વધશે અને ઉત્પાદનનો મોહ વધતાં આસક્તિ પણ વધશે. સાધુ જીવનના મુખ્ય ધ્યેય કે જવાબદારી પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય અને પ્રમાદ વધશે. એટલે તેની નિર્લેપતા ખતમ થઈ જશે. સમય કે નિશ્ચિતતા ન હોવાના કારણે નિષ્પક્ષ માર્ગદર્શન પણ આપી શકાશે નહીં.

એની સાથે ઉત્પાદક શ્રમ કરતો હોઈને તેને ભિક્ષાનો અધિકાર રહેતો નથી. એથી કરીને એને પોતાની આજીવિકાની; પ્રતિષ્ઠા ટકાવી રાખવાની ચિંતા થશે. એટલે સમાજશુદ્ધિ માટેનું ચિંતન ધીરે-ધીરે છૂટી જશે અને એકાંત, પોતાને ટકાવી રાખવાની વૃત્તિ જાગશે.

તે ઉપરાંત સાધુએ નૈતિક-ધાર્મિક દૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન આપવાનું છે; ભૌતિક દૃષ્ટિએ નહીં, જેથી તેને એ બધા ભૌતિક વિષયોનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી નથી. નીતિ અને ધર્મની પ્રેરણા તો તે પોતાનાં તપ-ત્યાગ-જ્ઞાન વડે આપી શકે છે. એના માટે ઉત્પાદક શ્રમ જરૂરી નથી.

સારી નહારી પ્રવૃત્તિ અંગે ભાન કરાવવું જરૂરી છે.

આજે તો જે લોકો ગળાબૂડ અને આંધળી પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલા છે તેમને ભાન કરાવવાની જરૂર છે કે કયું પ્રવૃત્તિ સારી છે અને કયું નહારી છે ? તે પ્રવૃત્તિ મહારંભી મહાપરિગ્રહી છે કે અદ્યપારંભી અદ્ય પરિગ્રહી છે એ માટે એમ કહેવું કે તેમનાં મશીનો કે કારખાનાંના એક એક યંત્રો કેવા છે તેનું ઊંડું જ્ઞાન હોવું જોઈએ તે યોગ્ય નથી. એના માટે તો સાધુસંસ્થાએ તાદાત્મ્ય-તટસ્થતા, અનાયાસ-આયાસ, નીતિધર્મ વના જ્ઞાનની જરૂર છે.

એ માટે ભગવાન મહાવીરે ગૃહસ્થ સાધકો માટે રોજ ત્રણ મનોરથ ચિંતવવાનું કહ્યું છે :-ક્યારે એવો દિવસ આવે કે, (૧) હું આરંભ (ઉત્પાદક શ્રમ)થી નિવૃત્ત થાઉં (૨) સર્વથા પરિગ્રહ (અદ્ય મોહ)થી નિવૃત્ત બની નિર્ગ્રંથ બનું; અને (૩) ક્યારે હું પંડિત મરણ પામું. આ માર્ગે ભગવાન મહાવીરે જાતે ખેડીને બતાવ્યો.

ભૌતિક ઉત્પાદક શ્રમ તરફ સમાજને ધસડવાથી સમાજનાં નૈતિક મૂલ્યો ખોવાઈ જાય છે અને જગૃતિ રહેતી નથી. ઝોટલે ભગવાન મહાવીરે તેને સાધુ-સંસ્થા માટે આવશ્યક ન ગણીને, અને ગૃહસ્થો માટે પણ આધ્યાત્મિકતાનું લક્ષ્ય રાખીને કરવાની વાત કરી છે.

ભગવાન યુદ્ધ અને ખેડૂત :

ભગવાન યુદ્ધ જ્યારે ધર છોડીને નીકળ્યા ત્યારે અજાણ પ્રદેશના લોકો તેમની ટીકા કરતા. એકવાર એક ખેડૂતને ત્યાં તેઓ ભિક્ષા માટે જઈ પહોંચ્યા. ખેડૂતે પૂછ્યું : “ તમે તો દુષ્ટ-પુષ્ટ છો. તમારું શરીર સારું છે; છતાં તમે ખેતી કેમ નથી કરતા ? અને ભિક્ષા માંગો છો ! ”

યુદ્ધ કહે : “ હું પણ ખેતી કરું છું. ”

પેસો ખેડૂત કહે : “ તમારા બળદો ક્યાં છે ? હળ ક્યાં છે ? ખી ક્યાં છે ? ખેતર ક્યાં છે ? અને કંઈ રીતે નિદામણ કરો છો ? ”

યુદ્ધ કહે : “ મારી પાસે સંયમ રૂપ એ બળદો છે. વિવેક રૂપી હળ છે. સમાજનું હૃદય એ ભૂમિ (ખેતર) છે. તેમાં વિશ્વવાત્સલ્ય ભાવ (અધ્યાત્મ ભાવ) રૂપ ખીજ વાવું છું અને તૃષ્ણા, વાસના રૂપ કાંટા-કાંકરા હોય તેને તપ-ત્યાગ રૂપી નિદામણોથી દૂર કરું છું. એનાથી સફળશો રૂપી પાક ઉતરે છે. જેને હું સહુને વેચું છું. એ આધ્યાત્મ ખેતીનો હું રખેવાળ છું. એવી આધ્યાત્મિક ખેતી મને અને જગતને આનંદ આપનારી હોય છે. ”

ખેડૂત ખૂબ રાજી થયો અને યુદ્ધ પાસે સાચું જ્ઞાન પામી તેણે એમને ભિક્ષા આપી. સાધુસંસ્થા માટે પણ આવી આધ્યાત્મ ખેતી ઉપયોગી છે. ભૌતિક ઉત્પાદક શ્રમ નહીં.

એકલ દોકલ કે વ્યક્તિગત ઉદ્ધાર નહીં પણ સામાજિક ઉદ્ધાર :

જનકજી અને ભરતજી વગેરે રાજ્ય કરવા છતાં, ગૃહસ્થ કર્મ કરવા છતાં નિર્લેપ રહી શક્યા તેમ સાધુઓ ન રહી શકે ? એમ ધણા કહેશે.

પણ, તેમણે તો વ્યક્તિગત નિર્દેષતા સાધી હતી આખા સમાજના માર્ગદર્શક તેઓ નહોતા બન્યા. એવીજ રીતે એકલ દોકલ સંત, કબીરજી કે સંત વિનોબાજી થવાથી સમસ્ત સાધુસંસ્થાનો વિચાર ન થઈ શકે. આખા સમાજના માર્ગદર્શક બનવા માટે તો ભૌતિક પ્રવૃત્તિનો સદંતર ત્યાગજ, સમાજચિંતન, નિશ્ચિંતતા અને એકાગ્રતા આપી શકશે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં નમિ-રાજર્ષિ. જેમનું ખીજું નામ જનક હતું; દીક્ષા લેવા જાય છે; ત્યારનો એક ઉદ્દેશ્ય મળે છે. ઇંદ્ર તેમને આવીને પૂછે છે: “તમે ક્ષત્રિય છો! પ્રજના’ રક્ષણ માટે કોટ-કિલ્લા તેમજ અન્ય બંદોબસ્ત કરીને જાવ અને સન્યાસ ગ્રહણ કરો એ ઠીક ગણાય!”

નમિ રાજર્ષિ કહે છે: “બાહ્ય ક્ષત્રિયત્વ કરતાં આધ્યાત્મિક ક્ષત્રિયત્વ એજ ઉત્તમ છે. એને સાધવા હું મુનિ દીક્ષા લઉં છું. તેમજ લોકોના મોટા શત્રુ જરા-જન્મ-મરણથી તેમનું રક્ષણ થાય તે માટે માર્ગ શોધવા જાઉં છું. હું કર્તાવ્ય છોડીને ભાગતો નથી, પણ વિશાળ કર્તાવ્ય સ્વીકારી આખા વિશ્વનો કુટુંબી બનીને સત્યશ્રદ્ધા, સંવર, ક્ષમા, ગુપ્તિ, ધૈર્ય, તપ અને ત્યાગમાં પુરુષાર્થ દ્વારા અનુબંધ જોડીને અધ્યાત્મશ્રમ કરવા જાઉં છું. આ દાખલા ઉપરથી ઉત્પાદક શ્રમના પ્રતીક રૂપે પણ કંઈક કરવું જોઈએ એ દલીલ ઊડી જાય છે. ખરેખર તો સાધુને એવું કંઈ આવશ્યક નથી. કોઈપણ પ્રકારની ગ્રંથિ માર્ગદર્શનના કાર્યને અટકાવનાર છે. એટલે નિર્ગ્રંથ બનીને, પ્રવૃત્તિ વાળાઓને માર્ગદર્શન આપી, સામાજિક ગૂંચો તેઓ ઉકેલી શકે છે.

એકાંત નિવૃત્તિવાદની દલીલોની છણાવટ :

એકાંત નિવૃત્તિ વાદીઓનું કહેવું છે કે શરીર છે ત્યાં સુધી દરેક પ્રાણી, માણસ કે સાધુ સુધાંને કાંઈને કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરવી જ પડે છે. એટલે આટલી શારિરીક અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત ખીજી પ્રવૃત્તિ કરવાની શું જરૂર છે? આમ કહેવામાં તેઓ ભીંત બૂલે છે.

ભગવાન મહાવીરે જો માત્ર શરીર પ્રવૃત્તિ જ કરી હોત તો સંધરચના, સાધુઓને વિહારની વાત, ધર્મપ્રચાર, અનાયર્થ પ્રદેશગમન વગેરે ક્યાંથી થાત? તે ઉપરાંત સાધુસંસ્થાનું લક્ષ્ય પણ એકાંત નિવૃત્તિનું તો નથી જ. સ્થવિર કદપી સાધુ પણ સંધ સાથે બંધાયેલો છે. એટલે તે પોતાની સાધનાસાથે; સમાજને પણ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે જ સાધુ સાથે જાતે તરનાર અને બીજાને તારનાર, જ્ઞાન પામનાર અને પમાડનાર, મુક્ત થનાર અને મુક્ત કરાવનાર વિશેષણો લાગે છે.

ત્યારેજ ભગવાન મહાવીર ગૌતમસ્વામીને કહે છે:—સમયં ગાયમં મા પમાયએ! (હે ગૌતમ! સમય માત્રનો પ્રમાદ ન કર!) જો એકાંત નિવૃત્તિવાદ હોય તો તેમણે કહેવું જોઈએ કે કંઈપણ ન કર! તેઓ એમને પુરૂષાર્થ કરવા પ્રેરે છે એટલુંજ નહીં પ્રસંગોપાત ધર્મ-પ્રવૃત્તિ કરવા માટે-અન્યના ઉદ્ધાર માટે મોકલે પણ છે.

દશવૈકાલિક સૂત્રમાં યતના વિવેકપૂર્વક કરવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિમાં પાપકર્મનું બંધન પડતું નથી, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે:—

જયં ચરે, જયં ચિદ્દે, જયમાસેં જયંસણ ।

જયં મુંજેંતો માસંતો પાવકમ્મં ન બંધઈ ॥

જે સાધક યતનાથી ચાલે છે-(ચર્ચા કરે છે), જીટે છે, ખેસે છે, સુવે છે, આહાર પાણી લે છે, ખોલે છે તે પાપકર્મથી બંધાતો નથી.

એકાંતનિવૃત્તિના સિદ્ધાંતની કસોટી

એક સાધુ વણઝાર સાથે વિહાર કરીને જાય છે. રસ્તામાં એ બિક્ષા લેવા જાય છે. ત્યાં કોઈ એકલી બાઈ ઉપર કોઈ દુષ્ટ હુમલો કરે છે? આવા વખતે સાધુનું શું કર્તવ્ય છે? શું તેણે વચમાં પડ્યા વગર-બાઈને લૂંટાવા દઈને-બિક્ષા લઈ આવવી કે પ્રવૃત્ત થઈ પેલા દુષ્ટને સમજાવી બાઈનું રક્ષણ કરી-પછી બિક્ષા માટે આગળ જવું! બીજી વાત જ સાધુજીને વધારે પ્રશ્નસા અપાવે એવી છે. ખરેખર તે વખતે આ કહેવાતા સિદ્ધાંતની કસોટી થઈ જાય છે. એટલું જ નહીં આવા

પ્રસંગોમાં તો વ્યક્તિની હાજરી અને તેમાં પણ સાધુ જેવી વ્યક્તિની હાજરી જ કામ કરી જાય છે. તેના બદલે પોતાને એકાંત નિવૃત્તવાદી માની, સમાજ કે ચાલી આવતી પ્રણાલિકાનો ખ્યાલ કરી તે ત્યાંથી પલાયનવાદી બની જાય તો લોકો તેના તરફ ધૃષ્ટા કરશે અને તે પોતાના દંબને પોપશો-જે સાધુતાથી વિપરીત છે.

સાધુની ઉચ્ચતા કઈ રીતે ?

હવે ખીજી દલીલ. સાધુ ગૃહસ્થથી ઉચ્ચ રહે તેને આગળ કરીને નિવૃત્તિવાદનો આશ્રય લેનાર માટે જૈનસૂત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:— “સાધુ થયા પછી વ્યક્તિ ચારિત્ર્યથી પૂજ્ય છે ન કે તેના નિવૃત્તિપણાથી, અકર્મણ્યપણાથી, આળસથી કે બિનજવાબદારીથી” ચારિત્ર્યનું લક્ષણ વર્ણવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:—અસુહાયો વિણિવિત્તી, સુહે પવિત્તી યજ્ઞાણ ચારિત્તં” એટલે કે અશુભથી નિવૃત્ત અને શુભમાં પ્રવૃત્તિ એ જ ચારિત્ર્ય છે. એટલે અશુભથી નિવૃત્ત થવું એ તો ચારિત્ર્યનું એક અંગ થયું ત્યારે શુભપ્રવૃત્તિ આદરવી એમાં સંપૂર્ણ ચારિત્ર્ય છે—તે પૂજ્ય છે. આમ એકાંત નિવૃત્તિ ચારિત્ર્યનું અંગ નથી. ગૃહસ્થથી અતડા રહીને, જુદા રહીને ઉચ્ચપણું કે પૂજ્યતા આવતી નથી—તેમના હિત માટે આધ્યાત્મ માર્ગે તેમને લઈ જવામાં છે.

પ્રવૃત્તિ કરવામાં દોષ ત્યારે જ ગણાય જ્યારે વિવેક ન હોય, તેમજ તે ભૌતિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરાવવા નિમિત્તે થતી હોય. પણ, જીવનમાં તપ-ત્યાગ વડે સમાજનાં અનિષ્ટોને દૂર કરવા, સમાજને ચેતવવો, સામાજિક મૂલ્યોને સાચવવાં એવી સત્ય-અહિંસા પ્રધાન પ્રવૃત્તિ હોય તો તે ઉચ્ચ ગણાય છે.

એકાંત નિવૃત્તિવાદનું લાયસ્થાન :

આજે એકાંત નિવૃત્તિવાદ એવી રીતે સાધુસંસ્થામાં વહી રહ્યો છે કે ગૃહસ્થ વર્ગ પણ તેની અંદર દેખાદેખી ઢસડાઈ રહ્યો છે. સાધુઓ આહાર વિહારમાં સંયમને લીધે દાતણ-સ્નાન નથી કરતાં એટલે ગૃહસ્થો

પણ એવા પ્રત્યાખ્યાનો લે છે. ધણીવાર તો સાધુઓ ગૃહસ્થોને કર્તવ્ય વિમુખ પણ કરી દે છે.

દેવજીભાઈએ પેલો દાખલો આપ્યો હતો, તેમ સાધુએ વિધવા માના દીકરાને નિવૃત્તિવાદી બનાવવા જતાં, તેને સર્વ પ્રથમ માતાની સેવાશુશ્રૂષાથી જ વિમુખ કરી મૂક્યો. આમ નિવૃત્તિવાદનું મોટું ભયસ્થાન એ ઊભું થયું છે કે આવી એક નકામી ફેાજ ઊભી થાય છે. તેને લઈને સમસ્ત સાધુસમાજ ઉપર ભય તોળાય છે—સાથે જ જગતમાં બિનજવાબદારી, દંભ અને અકર્મણ્યતાનો વધારો થાય છે. એટલું જ નહીં આવી જમાત સાચા પ્રવૃત્તિકાર અને નિવૃત્તિકાર, વિવેકી સાધુઓને વગોવવામાં પણ બાકી રાખતી નથી.

એટલે આવી અધાધૂંધીને વહેલી તકે દૂર કરવી જોઈએ અને વહેલી તકે સમાજને આ મૂઢતાથી જાગૃત કરવો જોઈએ. એકાંત જીવાદક શ્રમ અંગે સંત વિનોબાજીનો સ્વર પણ ઓછો થયો છે અને શાંતિ સૈનિકો વધારવાનો નાદ તેઓ કરી રહ્યા છે. માટે બંને છેડામાંથી સ્પષ્ટ માર્ગ નક્કી કરવો રહ્યો.

ચર્ચા - વિચારણા

સંયમલક્ષી પ્રવૃત્તિ

શ્રી. દેવજીભાઈએ ચર્ચા શરૂ કરતાં કહ્યું: “સાધુસંસ્થા માટે તો નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિ કે સંયમલક્ષી પ્રવૃત્તિ એજ મુખ્યપણે છે એકાંતપ્રવૃત્તિની વાત કરનાર કેવળ ભૌતિક માર્ગને જોતાં જણાય છે. રામકૃષ્ણ, બુદ્ધ કે મહાવીર આ બધામાંથી કોઈ ભૌતિક પ્રવૃત્તિમાં પાવરધા નહીં હોય, એટલે જ સાધુસંસ્થાનો પાયો આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ છે.

એકાંત નિવૃત્તિની વાત પણ હાસ્યાર્પદ લાગે છે. તેના બે એક દાખલા આપું :-

એક સાધુજીએ એક વિધવા બહેનને સુવાવડ કરવાની બાધા આપી દીધી. યોગાનુયોગે તે બહેનની બાબીને જ સુવાવડ આવી. બાબીએ

કહ્યું: “આવા વખતે અંગત જોવા આપ મદદ ન કરો તો કામ કઈ રીતે ચાલે ?”

નંશુદે રડતી બાબીને કહ્યું: “પણ બાબી ! મારે તો ખાધા છે. હવે શું કરું ?”

મૂળે તો માનવી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળે તેમાં પ્રેરણા ખાતર આ ખાધા હોય છે પણ જો તે સેવાથી પણ માનવને વેગળી રાખતી હોય તો ક્યાંક પાયાની ભૂલ થતી હોય એવું મને લાગે છે.

એકેન્દ્રિયના ભોગે પંચેન્દ્રિયને થતું નુકશાન

એવો જ એક બીજો દાખલો છે જેમાં આયંબિલની ઓળી ઉપર સાધુઓએ એવો આગ્રહ પકડ્યો કે “જ્યાં સુધી કપાસનાં કાલાં સકાલિયાં ફાકાશે ત્યાં સુધી તેઓ ત્યાંથી ગોચરી નહીં લે !”

એ ગામમાં એક આખું કુટુંબ કેવળ કાલાં ફાલવાં ઉપર નભતું અને પરિસ્થિતિ એટલી ખરાબ કે કાલાં ન ફાલે તો ખાવાતું પેટ ભેગું ન થાય. તે ઘરના ડોશીમાએ મહારાજને ઘણા વિનવ્યા કે મહારાજ પચ્છખાણુ ન અપાવો પણ સાધુઓએ કદાગ્રહ ન છોડ્યો. અતે એ કુટુંબને નમતું પડ્યું. પણ એના કારણે એ કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ કેવી થઈ હશે તે અંગે ન તો મુનિ મહારાજે ચિંતા કરી કે ન ગામમાંથી કોઈએ કરી !

આમ એકેન્દ્રિયના રક્ષણ માટે માનવને શોધવું પડે છે. આજના જમાનામાં તો એકવાર બાઈ માટલિયાએ ધ્યાન દોગેલું તેમ પંદર કર્મદાનમાં નિષેધ કરાયેલાં કારખાનાંઓ બંધ કરાવી આમોઘોગ વિકસે તે માટે આગ્રહ થવો જોઈએ. પર્યુષણ કે આયંબિલની ઓળીમાં પણ ઓઢામાં ઓઢો એનો આગ્રહ રહે, તે પણ થતું નથી. ઊલટું એવા મહારંબી યત્રોના માલિકોને આગળની હરોળમાં કેટલાક લોકો બેસાડે છે એ દુઃખની બીના છે. ત્યારે ઉપર ખતાવેલ કુટુંબીઓને પેટ ઉપર

પાટો ખંધાવવા જેવા પચ્છખાણુ અપાવવા એની પાછળ મને તો એકાંત નિવૃત્તિવાદ જ રહેલો જણાય છે.

એનો પ્રચાર કરનાર સાધુજનોને પૂછવામાં આવે, શાસ્ત્રોના આધાર ટાંકીને કહેવામાં આવે તો કેટલાક મૌન થઈ જાય છે. કેટલાક તો એને ધર્મનો ધંધો માને છે પણ આજે તેમાં ઊંડા ઊતરીને વિવેક બુદ્ધિએ વિચારવાની જરૂર છે. પણ તેમને કહે કોણુ ? મોટા ભાગના બાઇબલનો સાધુઓ સમક્ષ મૌન સેવવું પસંદ કરે છે પણ પાછળથી ધણુ ટીકા કરે છે, તેના બદલે મોંઢે વિનયભાવે જિજ્ઞાસુભાવે કહેવામાં આવે તો સાધુસમાજ ૩૬ માન્યતાથી પાછો ફરે એવી સુંદર ભૂમિકા તૈયાર થઈ ગઈ છે.

ઉપયોગિતાનો વિવેક

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ સાધુ સંસ્થાએ ભૂતકાળમાં ઘણી સેવા આપી હશે પણ આજે તેની ઉપયોગિતાનો વિવેક જોવાની જરૂર છે, આજે એ સંસ્થા મોટું સંશોધન માંગે છે; નહીંતર તેની ઉપયોગિતા કદાચ ન પણ રહે. ”

સાધુઓમાં આજે ચાર પ્રકારના સાધુઓ મુખ્યત્વે દેખાય છે :—

(૧) અવધૂત જેમને ઉપદેશ પ્રેરણા વ.ની કંઈ પડી નથી. ચમત્કારોથી એ વીંટાયેલા છે અને લોકો એમ માનીને આવે છે કે બાપજીની કૃપાથી લીલા લહેર થઈ જશે.

(૨) વિદ્વાન અને તેજસ્વી-જેઓ પોતાની પાછળ ખરડા ન કરાવે તો ઉપયોગી ખરા. બીજો ઉત્પાદક શ્રમ છે ન કરે પણ, સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે આવા ઉપદેશક વર્ગની જરૂર છે. વૈજ્ઞાનિક યુગ પ્રમાણે તાલ મેળવે તો આવા અલ્પચર્ચ તેજવાળા સાધુઓ આજના જગતને ખૂબ ઉપયોગી છે.

(૩) સામાન્ય ભણેલા પણ તપ કરનાર, અને કર્મકાંડો કરાવનાર; સામાન્ય ઉપદેશ આપી શકે. આવાની પણ વિશાળ જગતમાં જરૂર છે.

(૪) વેશ ધારણ કરીને ફરનાર, જેઓ અલણ, અણસમજ, આજ્ઞા અને ક્યારેક એક પ્રાંતમાં ગુનો કરી બીજા પ્રાંતમાં ચોગા ધારણ કરી લેનાર. જેથી સાધુના સ્વાંગમાં ગુજરો થઈ શકે. તેઓ વ્યસની પણ હોય છે, ધરખાર પણ કરી લેનારા હોય છે, જુગાર પણ રમનાર હોય છે. લોટ માગે, ખાધા જોયું રાખીને બાકીનો વેચી પૈસા પેદા કરે! આવા લોકો શીયરનો નંબર આપે, દોરા-ધાગા કરે અને લોક મૂઢતાને કારણે ટકી રહે.

કેવા સાધુ જોઈએ ?

આ ચાર પૈકી છેલ્લા વર્ગના સાધુઓ તો તદ્દન બિનજરૂરી છે. ત્યારે પહેલા વર્ગના અવધૂતો પાછળ લોકોએ પડવું ન જોઈએ તેમજ એમણે લોકોપયોગી થવા કાંઈ કરવું જોઈએ. નહીંતર એક ડોકાણે મેં જોયું કે એક પાંચસો માણસની કતાર, બિસ્કીટના ટીન, હાર, મિઠાઈ વગેરે લઈને એક બાપજીની આગળ ઉભેલી—આમાં સમાજના દ્રવ્યનો અને શક્તિનો કેટલો દુરપયોગ. આવા અવધૂત બાવા બોલે નહીં અને બોલે તો એવું કે સાધુતાને શરમાવે તેવું—એક ધાના બે ટુકડા જેવું—આવી અવધૂત દશા પણ ન જોઈએ.

શ્રી. બળવંતલાલ : “ તો પહેલાં અને ચોથા વર્ગના ઉત્પાદક શ્રમ કરેતો ? કારણ કે દુરસદ હશે તો પાછા દોરા-ધાગા કરવા મંડી પડશે. ખાલી બાવા તો હવે કામના રહ્યા નથી. એક પ્રતિષ્ઠા પાત્ર ખાલી બાવાને, એક સાધુને ઠોંસા મારતા જોઈને મને થયું કે અરર...આ તો કેવા સાધુ ? એવી જ રીતે જૂનાગઢમાં મેળામાં એક ડોકાણે થોડા પૈસા ચરણે મૂકતાં સાધુબાવા ગુસ્સે થઈને અપમાન કરવા લાગ્યા.

પ્ર. ગોસ્વામીજી : “ તમારી વાત તો સાચી છે પણ કરવું શું ?

પૂ. દંડીસ્વામી : “બળવંતભાઈનું કહેવું એમ છે કે સાધુઓએ પ્રગતિને ટેકો આપવો જોઈએ; રૂઢીચૂંક ન જોઈએ. આ પવિત્ર સાધુ શિબિરના કાર્યમાં આપણે બેજ આવીએ. ખરી રીતે તો વધુમાં વધુ આકર્ષણ આ કાળે આ બાજુ સાધુઓનું થવું જોઈએ.

પૂ. નેમિભુનિ : “બળવંતભાઈ ! આપણે ધડાયેલી સાધુસંસ્થાની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ. બધાજ સાધુ-બાવાઓનો આમ અલગ-અલગ વિચાર કરવા જશું તો નિરાશા સાંપડશે. ધડાયેલી સાધુસંસ્થાના સભ્યો જગશે તો જનતા એ બનાવટી કે નિષ્ક્રિય સાધુઓનો નિકાલ આપોઆપ કરી નાખશે.

પૂ. દંડીસ્વામી : “એક સાધુજી ભાગવત વાંચતા હતા કે એક કથાકારને અદેખાઈ આવી. તેણે જ્ઞાતિના આગેવાનને ચઢાવ્યા અને તેમણે પૂછ્યું.” મહારાજ ! સાધુનો ધર્મ શું ?” સાધુ પણ પાકા હતા. તેમણે સામેથી પૂછ્યું : “શું ગૃહસ્થો પોતાનો ધર્મ પાળે છે ?” આમ સાધુ-ગૃહસ્થો (સેવકો) વચ્ચે ધર્મનું ચાલે છે. વાંક બધાનો છે.

બળવંતભાઈ : “સાધુઓ પૂજનીય છે એટલે તેમનો વાંક વધારે નહીં ?”

પૂ. દંડીસ્વામી : “એ રીતે બરાબર છે.

દેવજીભાઈ : “દરેક ધર્મમાં સન્યાસીઓ વ્યક્તિ તરીકે સારા હશે પણ ધડતર પામેલી સાધુસંસ્થા તરીકે જૈન સાધુઓ પાસે વધારે અપેક્ષા રખાય છે. એટલે જ સર્વપ્રથમ એમને કહેવામાં આવે તો સાહે.

ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ—

મધ્યમ માર્ગ

[૬]

૨૫-૮-૬૧]

[મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

ધડાયેલી સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાનાં સંદર્ભમાં તેનાં વિવિધ પાસાંઓ ઉપર વિચાર કરતાં એકાંત પ્રવૃત્તિમાર્ગ તેમજ એકાંત નિવૃત્તિમાર્ગ કઈ રીતે ઉપયોગી નથી તેનો વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. કેટલાક વિચારકો આ એ છેડામાંથી મધ્યમમાર્ગ—વચ્ચેનો માર્ગ વિચારે છે. તેમનું કહેવું છે કે હિંસા, અસત્ય, અન્યાય, પરિગ્રહ કુશીલ, ચોરી વગેરે દૂષણો પ્રવેશે તેવી સાવધ પ્રવૃત્તિ સાધુઓએ ન કરવી જોઈએ પણ સમાજમાં જ્ઞાન, વ્યવસ્થા અને સુખાકારી પ્રવર્તે એવી નિરવધ, નિર્દોષ, શિક્ષણ, ન્યાય અને આરોગ્યની લોકહિતકારી પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં એમને હરકત ન હોવી જોઈએ. ઊદ્દું, એમના સ્પર્શથી એ ક્ષેત્રનાં અનિષ્ટો પણ દૂર થશે અને સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા પણ સિદ્ધ થશે.

હવે આ મુદ્દાના પ્રતિપાદનને વધારે ઉંડાણથી વિચારીએ.

સાધુસંસ્થાના મૂળભૂત ગુણો :

અહીં ચોક્કસ ધડાયેલી એવી જૈન સાધુસંસ્થાને લક્ષમાં રાખીને ખીજી બધી સાધુ-સંન્યાસી સંસ્થાની ઉપયોગિતાનો વિચાર થઈ રહ્યો છે. તે માટે સાધુસંસ્થાના મૂળભૂત ગુણો અંગે વિચાર કરીએ. આ

ગુણો ત્રણ છે :—(૧) નિઃસ્પૃહતા. એટલે કે નિર્બંધનતા. બીજા શબ્દોમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના કોઈ પણ પ્રતિબંધ વગર વિચરવું.

—શ્રીમદ્ભગ્વે નેમ કહ્યું છે :—

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ પ્રતિબંધ વિન,
વિચરવું ઉદયાધીનપણે વીતલોભ જો... !

—કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થ વગર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના પ્રતિબંધ વગર, માત્ર ઉદયાધીનપણે વિચરવું, એજ સાચી નિઃસ્પૃહતા—નિર્ગ્રંથતા છે.

(૨) સાર્વાત્રિક ઊંડાણપૂર્વક વિચારણા એટલે કે માનવજીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાંથી કોઈમાં પણ અનિષ્ટો ચાલતાં હોય, સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં હોય, અનુબંધો બગડ્યા હોય, તૂટ્યાં હોય તો તેનો સતત વિચાર કરવો જોઈએ. તેને સુધારવા સાંધવા કે અનિષ્ટોને દૂર કરવા માટે તેણે ઉપાયો ધર્મદૃષ્ટિએ વિચારવા જોઈએ, અને તે પહેલાં તો નૈતિક ચોકી કરવી જોઈએ તેમજ પછી ધાર્મિક નૈતિક પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

(૩) તેમણે યોગ્ય વ્યક્તિ અને સુસંસ્થાઓ સાથે સુસંપર્ક અને ઊંડાણથી અનુબંધ રાખવો જોઈએ.

ભિક્ષાચરી અને પાદવિહાર :

આ મૂળભૂત ગુણો સાધવા માટે સાધુસંસ્થાના મૌલિક નિયમોમાં બે વસ્તુ ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તે છે—ભિક્ષાચરી અને પાદવિહાર. પાદવિહારમાં જૈન સાધુઓ માટે અપ્રતિબંધ-વિહાર સૂચવવામાં આવ્યો છે તેમ સન્યાસીઓ માટે પણ સર્વબંધનો રહિત પરિવાળકપણું બતાવવામાં આવ્યું છે કે :—

“ પરિત્યજ્ય સર્વ-બંધનં વ્રજતીતિ પરિવાજકસ્તસ્ય માવઃ પરિવાજકતા ”

ભિક્ષાચરી સન્યાસીઓ માટે પણ બતાવવામાં આવેલી છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે જીવનની ઓછામાં ઓછી જરૂરતો, ભોજન વગર

કે પાત્ર તથા અન્ય વસ્તુઓ સન્યાસી અટન કરીને લે. જૈનોમાં એને જોયરી તેમજ વૈદિકોમાં માધુકરી કહેવામાં આવી છે. ગાય જેમ ઉપર-ઉપરથી ઘાસ ખાય પણ મૂળિયાંને ઈર્ષ્ય ન પહોંચાડે એમ સાધુ વર્ગ પણ મૂળ સિદ્ધાંતને નુકશાન પહોંચાડ્યા વગર થોડું-થોડું લે. એ સાથે જ ગાય ઘાસ ખાઈને દૂધ આપે તેમ સાધુ પણ વાત્સલ્યભાવ રેડતો જાય. જોયરીના બદલે માધુકરી શબ્દ પણ પ્રચલિત છે. તેનો અર્થ છે :—

‘મધુગારસમા બુદ્ધા જે ભવંતિ અણિસ્સિયા,
નાણાપિંડરયા દંતા તળ નુચ્ચંતિ સાહૂળો ॥’

—દર્શનકાલિક સૂત્રની આ ગાથા પ્રમાણે મધુકર-બ્રમર એકના આધારે ન ખેસીને અનેક પુષ્પોમાંથી ઈર્ષ્ય પહોંચાડ્યા વગર રસ લે છે એવી રીતે સાધુ પણ દરેક ઘરમાંથી કોઈ ખાસ સત્તાધારી કે ધનિકના આશ્રયે રહ્યા વગર તેમજ બીજાને ઈર્ષ્ય પહોંચાડ્યા વગર આહાર પાણી વ. લે. બ્રમર સુગંધી ફૂલો ઉપર જ જાય છે તેમ સાધુ પણ જે સંસ્થા કે વ્યક્તિઓમાં અનિષ્ટો હોય ત્યાં ન જઈ સારી સંસ્થા કે વ્યક્તિઓ સાથે અનુબંધ રાખે. વગર ધડાયેલી અયોક્તસ હિંસાવાદી કે કોમવાદી સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓને પ્રતિષ્ઠા ન આપે.

મધ્યમ માર્ગની પ્રવૃત્તિઓની છણાવટ :

હવે ત્રણ પ્રવૃત્તિઓને શિક્ષણ, ન્યાય અને આરોગ્યને ઉપલી કક્ષા-ટીએ કસીને જોઈએ. ઉપરના ત્રણ નિયમો ન સચવાય તો સાધુસંસ્થા માટે તે નિરવધ હોવા છતાં ઉપયોગી નથી એમ માનવું રહ્યું.

(૧) શિક્ષણ :—શિક્ષણનો પ્રશ્ન જોવો સાધુવર્ગ લેશે કે તરત તેના કારણે દરેક સ્થળે સ્થિર થવાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહેશે. તેનાથી પાદ-વિહાર અટકી જશે. કારણ કે તે વિચરણ કરતો હશે તો શિક્ષણ કે શિક્ષણ સંસ્થાનું કામ નહિ કરી શકે. સાથે જ શિક્ષણનું કાર્ય કરવા જતાં હવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ ચારેયના પ્રતિબંધ આવી જશે.

(૧) દ્રવ્યનો પ્રતિબંધ એ આવશે કે તેને શિક્ષણથી લોકો તેમજ શિક્ષણ સંસ્થાના લોકો સાથે બંધાવું પડશે. (૨) ક્ષેત્રનો પ્રતિબંધ એને માત્ર શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અગર તો બીજાં શિક્ષણ સંસ્થા હશે ત્યાંજ રોકાઈ જવું પડશે; એ રીતે આવશે. (૩) સંસ્થાના સમયચક્ર પ્રમાણે બંધાવું કે એના નિમિત્તે બધો સમય આપવો એ કાળનો પ્રતિબંધ આવશે. (૪) ભાવનો પ્રતિબંધ એ આવશે કે સરકાર આશ્રિત સંસ્થા હોઈને શિક્ષણમાં સ્વતંત્ર વિચારો મૂકી શકશે નહીં. અથવા ખાનગી શાળા હશે તો તે સંપ્રદાયના શિક્ષણ-વિચાર સાથે બંધાવું પડશે; કે સરકારી શાળા હશે તો ધાર્મિક શિક્ષણ પણ નહીં આપી શકે. આમ શિક્ષણ પ્રવૃત્તિમાં પડતાં સાધુઓ માટે નિર્બંધનતા રહી શકશે નહીં. તેમજ કેવળ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પડવાથી બીજાં ક્ષેત્રો સાથે અનુબંધ સંપર્ક કે ઊડી વિચારણા પણ અટકી પડશે. એથી બીજાં ક્ષેત્રોને તે ન્યાય આપી શકશે નહિ. બીજાં ક્ષેત્રોમાં અનિષ્ટો ચાલતાં હશે, સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં હશે ત્યારે ઊંડાણથી વિચારી કે ઉકેલી શકશે નહિ. પાદવિહાર અટકી પડતાં તે બીજા ક્ષેત્રનાં લોકોને ગુચવાતા પ્રશ્નોમાં નૈતિક માર્ગદર્શન પણ આપી શકશે નહીં.

તે ઉપરાંત શિક્ષણ કયું આપવું? એ પણ પ્રશ્ન છે? સરકારી શિક્ષણ આપે તો તેના ધોરણો પ્રમાણે યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ, એટલું જ નહીં એ શિક્ષણને સામાજિક મૂલ્યો તરીકે બદલાવી શકે એમ પણ થવું જોઈએ. આજના શિક્ષણક્રમને એ રીતે બદલવા માટે પ્રારંભથી જ-પાયાથી જ ફેરબદલીની જરૂર છે અને તે સરકાર હસ્તક હોઈને જલ્દી થવું શકારૂપ છે. એટલે શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ આ રીતે સાધુ સંસ્થા સાથે બંધ બેસતી નથી.

(૨) ન્યાય : એક કાળે પાદરીઓ, કાજી મુલ્લાઓ, ઋષિ-બ્રાહ્મણો ધર્મગ્રંથોના આધારે ફેસફા આપતા પણ આજે આખા વિશ્વમાં ન્યાય સરકારના હાથમાં ચાલ્યો ગયો છે. સરકાર કાયદા-કાનૂન પાસ કરે અને ન્યાયાધીશો, પંચો, વકીલો તેને ચલાવે છે. એ બણી કરીને ડીગ્રી મેળવેલ

વકીલો કે ન્યાયાધીશો કે લોકપ્રિયતાના આધારે પંચ અનેલા લોકો પાસેથી એ કાર્ય છોડાવીને સાધુ સંસ્થા એ કાર્ય કરી શકે કે મેળવી શકે એ જરા વધારે પડતું લાગે છે. તે ઉપરાંત એ કાર્ય કરવા જતાં કાયદા-કાનૂન સરકારથી બંધાયેલા હોય કાં તો સરકારને આધીન થવું પડે, કાં બાંધ-છોડ કરવી પડે, નહીંતર સરકારના કાયદાનો ભંગ કરવા જતાં તકસીરવાર ઠરવું પડે. તે ઉપરાંત સાધુસંસ્થા કોઈને શારીરિક દંડ, પ્રાણુવધ—ફાંસી વગેરે સજાઓ કેવી રીતે આપી શકે ? આ ઉપરાંત આજે ફરતા ફરતા ન્યાય ન આપી શકાય; તેમજ લોકો પણ સાધુને ન્યાય અપાવવા માટેની યોગ્ય વ્યક્તિ રૂપે માન્યતા ન આપે. આમાં પણ દરેક પ્રકારનો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળનો પ્રતિબંધ આવી જાય છે. પોતાને કોઈ વાત સાચી લાગતી હોય અને કાનૂન બીજી જ વાત કહેતો હોય કે સાક્ષીઓ-પુરાવાઓથી બીજી જ વસ્તુ સિદ્ધ થતી હોય તો એને પોતાના સત્યને ગુંગળાવવું પડે, તેમજ એક ક્ષેત્ર પકડવા જતાં સર્વ ક્ષેત્રોના સંપર્ક—અનુબંધ તૂટી જાય છે એટલે આ પ્રવૃત્તિ પણ ઉપયુક્ત નથી.

(૩) આરોગ્ય : આ ક્ષેત્ર પણ સરકારી અભ્યાસ અને લાયસન્સ નીચે છે. એટલે તે ક્ષેત્રમાં જવા માટે સાધુઓએ ખાસ અભ્યાસ કરી લાયસન્સ મેળવવું પડશે. તેમ ન થાય તો તે ગુનેગાર હરે. -

કદાચ જાતે વૈદ્ય-ડોક્ટર ન બને તો ઔષધાલય ખનાવી તેનો ફંડકાળો કે સહાયતા માગવા જતાં લોકો કે સરકારની શેઠમાં એને તણાવું પડે. તેમજ શિક્ષણ અને ન્યાયની જેમ આ ક્ષેત્રમાં પડવાથી ક્ષેત્રનું પ્રતિબંધ આવે જ છે. આમ આ પ્રવૃત્તિમાં પડવાથી પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનો પ્રતિબંધ આવે છે. સાથે જ જાંડાણથી સાર્વત્રિક વિચાર અને સર્વક્ષેત્રીય માર્ગદર્શન માટે જે નિશ્ચિતતા તેમજ નિષ્પક્ષતા જોઈએ તે ન રહે. તેમજ માર્ગદર્શન, ચોકી કે પ્રેરણા છુટી જાય. સર્વક્ષેત્રનો અને લોકોનો અનુબંધ કે સંપર્ક ન રહેતાં તે એકાંકી પ્રવૃત્તિ બની જાય છે. એથી એ પણ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા માટે બંધ બેસતી નથી.

ધણા લોકોનું એમ કહેવું છે કે આજનો યુગ ઝડપી વાહનનો યુગ છે. જુના કાળમાં જે પંથ કાપતા લાંબો સમય લાગતો. બળદગાદી કે ઘોડાગાદી વ. પશુ વાહનોનો ઉપયોગ થતો તેના બદલે નિર્જીવ ઝડપી યંત્રો સાધુ વાપરે તો તે ઉપરની ત્રણમાંથી કોઈ એક પ્રવૃત્તિ આદરવા છતાં વિશાળ જનસંપર્ક સાધી શકે અને પોતાની ઊંડી વિચારણા વડે દરેક ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શન આપી શકે.

વાહનના ઉપયોગ પાછળ એકેન્દ્રિય કે જળસ્થળના જીવોની હિંસા કરતાં પણ જે મોટી વાત છે તે એ કે એનાથી મોટા-મોટા શહેરો કે કસ્ટોમરોનું સ્પર્શી શકાશે. નાના ગામો કે નગરોનો સંપર્ક છૂટી જશે. એટલું જ નહીં પાદવિહારમાં તો કોઈની પાસે પૈસાની ગરજ કરવાની નથી. જ્યારે વાહનમાં બેસવાની આદત પડતાં પૈસાવાળાની કે સત્તાવાળાની શેઠમાં આવવું પડશે. આમ પરાશ્રિતતા આવી જશે; વ્યક્તિની શેઠમાં તણાવું પડશે અને પછી ઊંડાણથી સાર્વત્રિક અનુબંધો લોકસંપર્ક કે કૂટતાથી અનુબંધો બગડતા હશે, સામાજિક મૂલ્યો ખોવાતાં હશે, ત્યાં પણ એણે શરમમાં તણાવું પડશે. એ ઉપરાંત પાદવિહારનો મૌલિક નિયમ વિસરાતો જશે. એ દષ્ટિએ પણ વાહન ઉપયોગી નથી.

શિક્ષણ-આરોગ્ય-ન્યાયનું કાર્ય લેનાર સંસ્થાઓની દશા :

આજે સર્વત્ર આ મધ્યમ માર્ગને બિન્ન બિન્ન સાધુસંસ્થાઓએ એક યા બીજી રીતે અપનાવેલ છે. પણ તેના કારણે એક વસ્તુ તો સાફ છે કે તેઓ લોકોનું નૈતિક જીવન જાંચું આણી શક્યા નથી; તેમજ ન તો તેમને ભૌતિક સુખોથી પાછા વાળી શક્યા છે. એટલે કેટલીક સાધુસંસ્થાઓનું મૂલ્યાંકન ઘટી ગયું છે; કેટલીક પડી ભાંગી છે તેમજ કેટલીક કોઈના આધારે ચાલી રહી છે. આ પ્રવૃત્તિઓમાં પડતા સર્વપ્રથમ સાધુઓએ એક ઠેકાણે સ્થિર થવું પડ્યું. પરિણામે મઠો, આશ્રમો, મંદિરો, ચર્ચો સાથે દવાખાનાંઓ, શિક્ષણસંસ્થાઓ બાંધીને તેમને ત્યાં રહેવું પડ્યું. પરિણામે આસક્તિ આવી; અને

સ્થાપિત હિતોની ભાવનાનું જોર ધર્મમાં પણ આવ્યું. એટલે સાધુની તેજસ્વિતા, નિષ્પક્ષતા, નિઃસ્પૃહતા ચાલી ગઈ.

સર્વપ્રથમ જૈન યતિ સંસ્થાને કે ભટ્ટારકોને લઈએ. તપ-ત્યાગ એકાદ ધર્મ જતાં તેમણે પોતાની ઉપયોગિતા મિદ્ધ કરવા દેવા, શિક્ષણ અને જ્યોતિષનું કામ હાથમાં લીધું. રાજ્યઓનો આશ્રય સાધ્યો અને ધીમે ધીમે પૈસાના પ્રપંચમાં પડવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે કંચન સાથે કામિનીના પ્રપંચમાં પણ પડ્યા અને પોતાનું મુખ્ય ધ્યેય તેમણે વિસરાવી દીધું.

ત્યારે રામકૃષ્ણ મિશન, વૈદિક મિશન કે ઈસાઈ ધર્મ મિશનના સાધુઓની દશાનો પણ વિચાર કરીએ. તેમને સંસ્થા ચલાવવા માટે ધનિકો પાસે ફંડ ફાળો કરવો પડ્યો કે રાજ્યની મદદ લેવી પડી. પરિણામે સરકાર કે ધનિકો કંઈપણ ઓટું કરે તો પણ તેમની સામે તેઓ બોલી શકતા નથી. એટલું જ નહીં શિક્ષણ, આરોગ્ય કે રાહતનાં કાર્યોને ધાર્મિક પૂટ પણ આપી શકતા નથી.

એવું જ બૌદ્ધ બિક્ષુઓનું થયું. શિક્ષણનું ક્ષેત્ર લઈને બેસતા પરિવ્રાજકપણું ચાલ્યું ગયું. આસક્તિ વધી તેમ જ લોકોને પણ નૈતિક દોરવણી આપી શક્યા નહીં. પરિણામે સાધુસંસ્થા હોવા છતાં, બૌદ્ધોમાં માંસાહાર, સગવડો વગેરે તરફ વૃત્તિ વધતી ગઈ છે. પરિણામે સાધુસંસ્થાનું મૂલ્યાંકન ઘટી ગયું છે.

બૌદ્ધ બિક્ષુઓનો એક બીજો વર્ગ તિબેટના લામાઓનો પણ પ્રારંભમાં આવી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો. ધીમે ધીમે તેમણે એ પ્રવૃત્તિ પણ છોડી અને ચમત્કારો તેમજ વિકૃત ભયોનો આધાર લીધો.

આ લૌકિક રાહત-પ્રવૃત્તિઓમાં રહેલો ભય :

આવી લૌકિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોટામાં મોટો ભય એ છે કે કાંતો એમાં પડનારે અનળ એવું એવું જ્ઞાન મેળવેલું હોવું જોઈએ એટલું જ નહીં તે પરંપરા પ્રમાણે ટકી રહેવું જોઈએ. જ્યારે એ ટકતું નથી

ત્યારે તેમને એ કાર્ય કરતાં ગૃહસ્થાની હરિક્ષામાં જિભા રહેવું પડે છે અને જ્યારે પ્રતિષ્ઠા તૂટવાનો ભય, બિન આવડત કે અનબ્યાસના કારણે આવીને જામે છે ત્યારે તેઓ ભય, ચમત્કાર, લોકમૂઢતા વગેરેનો આશ્રય લે છે. અને આવી જમાત સાધુસંસ્થામાં દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. અને તે નિરૂપયોગી જ છે એટલું જ નહીં પણ રાષ્ટ્ર—સમાજને નુકશાનકર્તા છે એવી લોક-ધારણા ખોટી નથી.

હિંદુ સાધુઓ, (જેઓ ‘સાધ’ કહેવાય છે,) બ્રાહ્મણો, લામાઓ કે યતિઓનો વર્ગ, જેમણે ચારિત્ર્ય તરફ ઓછું ધ્યાન આપ્યું તેમણે પરંપરાગત જ્ઞાન, આરોગ્ય કે રાહતના કાર્યોની શ્રેષ્ઠતા ન જાળવી. પરિણામે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા યંત્ર-મંત્ર-તંત્ર જાદુ-ટોણા-દોરા-ધાગા જ્યોતિષ, ગ્રહશાંતિ, પૂજા, જપ-પાઠ વગેરે કાર્ય અપનાવ્યું અને લોકોને દૈવી અધશ્રદ્ધા તરફ વાળ્યા. એના કારણે તેમણે સાચા ધર્મની શ્રદ્ધા-પ્રરૂપણાનું મહત્વ ઘટાડી મૂક્યું !

તો પછી અપેક્ષા એ મધ્યમ માર્ગ યોગ્ય નથી !

એટલે જ ચમત્કારો કે મંત્ર તંત્રને વખોડી કાઢનાર આજનો શિક્ષિત વર્ગ એમ કહે છે કે એવા સાધુઓને લક્ષ્મીમાં ભરતી કરી દેવા જોઈએ, જેથી તેમની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય ! અને ખરેખર, જૂના કાળમાં નાગાખાવા સંપ્રદાયના લોકોને રક્ષણ કરવાનું—ફોજમાં રહીને હથિયારબંધ રહીને લડવાનું કામ સોંપાયું હતું એટલું જ નહીં તેઓ એને ધર્મની રક્ષા માનતા હતા.

આજે આજસુ, ગાંજો-અશીલુ-તંબાકુ પીનારો, સાધુઓનો કહેવાતો વર્ગ મોટો છે. તેમને જોઈને ઘણા એમ કહે છે કે એમનાં કરતાં તો શિક્ષણ, રાહત અને આરોગ્યનું કામ કરતા સાધુઓનો મધ્ય-માર્ગ શું ખોટો છે ! પણ આપણે તો ધડાચેલી સાધુ-સંસ્થાના સંદર્ભમાં ભ્રમ્ય કાટિના સાધુત્વની વાત કરીએ છીએ. એ કક્ષાએ આવા વેશધારી લોકો સાધુ ઠરતા નથી. પછી તેઓ, નિષ્ક્રિય બેઠા રહેવા કરતાં, ગમે તે લોકોપયોગી જનહિતકારી કાર્ય કરે તે ખોટું નથી,

પણ, ધડાયેલી સાધુસંસ્થાની પાસે. જે વ્યાપક સાચા ધર્મનો માનવજીવનના બધા ક્ષેત્રોમાં સ્પર્શ કે પ્રવેશ કરાવવાની આશા રખાય છે અને નૈતિક-ધાર્મિક પ્રેરણા કે ચોકીના કાર્યની અપેક્ષા રખાય છે કે સામાજિક મૂલ્યો સુધારવાની શ્રદ્ધા રખાય છે એ દૃષ્ટિએ આ શિક્ષણ, ન્યાય કે આરોગ્યનાં કામો રાહતનાં છે-પુણ્યનાં છે. તેવાં પુણ્યકામમાં પડ્યા પછી પ્રસિદ્ધિ જલદી મળે છે; પ્રતિષ્ઠા પણ ખૂબ મળે છે-પણ તેનાથી વ્યાપક સાચા ધર્મ (અહિંસા, સત્ય-ન્યાય-બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ) નું કાર્ય છૂટી જાય છે.

ઇતિહાસથી બોધપાઠ લઈએ :

એટલું જ નહીં, જેમ ચમત્કારો કે આંધળી શ્રદ્ધાના કારણે પણ લોકશ્રદ્ધા ઘટે છે, ધર્મક્રાંતિનાં કાર્યો અટકે છે તેમજ આ કાર્યોમાં પડતાં, ફક્કાળો કરતાં, ખોટી શહેમાં આવીને દબાઈ જતાં-સાધુસંસ્થાનું પણ તેજ કે મહત્વ પણ ઓછું થાય છે.

એનાં પરિણામ રૂપે ઇતિહાસના પાનાં ઉપર વીસમી સદીના બે દાખલાઓ નોંધાયા છે તેનાથી બોધપાઠ લેવાનો છે. રશિયામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સંસ્થાનો જગ્ગર પ્રભાવ હોવા છતાં, તે રાજ્યાશ્રિત હોઈને, ઝારશાહી, જમીનદારી અત્યાચારો સામે ન બોલી શકી. પરિણામે સામ્યવાદ આવ્યો અને રશિયા સહિતના યુરેશિયાની લગભગ વીશ કરોડ જનતા સામ્યવાદી થઈ ગઈ; એટલું જ નહીં એનો ચેપ હંગરી વિ. દેશોને પણ લાગ્યો છે.

ખીજે દાખલો ખીજ વિશ્વયુદ્ધ પછી, વિસ્તૃત બૌદ્ધ સાધુસંસ્થા હોવા છતાં ચીનની ૪૫ કરોડની જનતા સામ્યવાદી બની ગઈ. એટલું જ નહીં, ચમત્કારિક ગણાતા લામાઓની જે ભયંકર દુર્દેશ લોકોએ કરી તેનો જોટો નહીં જડે. દલાર્થ લામાને હિંદ બાગવું પશું અને પંચનલામાને શું કરવું પડ્યું તે તો લવિષ્યમાં જ ખખર પડશે.

આ બહુ જ સ્પષ્ટ ચેતવણી; ચમત્કારો વડે અંધશ્રદ્ધા ફેલાવનાર નામની સાધુસંસ્થા માટે છે. તેમજ મધ્યમ માર્ગ રૂપે એકાદ ક્ષેત્રમાં

સાધુસંસ્થાની વિશાળ શક્તિને રોકી રાખતી પ્રવૃત્તિઓ કરતી સાધુસંસ્થાઓ માટે છે. અને આમ થવાનું કારણ એક જ છે કે કાં તો દરેક સાધુસંસ્થા પાસે તેના માટે આવશ્યક ગુણો હોવા જોઈએ અને તે માટે તેના મૌલિક નિયમો સાથે જરાપણ બાંધછોડ ન કરવી જોઈએ.

સાધુસંસ્થાનું કાર્ય :

સાધુસંસ્થાનું સાચું અને મુખ્ય કાર્ય વ્યાપક નીતિ અને ધર્મને માનવજીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરાવવાનો છે. એને માટે જુદીજુદી જાતની તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે, કષ્ટો વેઠવાં પડે છે, જામેલી પ્રતિષ્ઠા જતી કરવી પડે છે, પરિગ્રહો-જરૂરની સાધન-સામગ્રીને પણ કેટલીક વાર છોડવી પડે છે. પ્રાણુ હોમવા સુધીની તૈયારી રાખવી પડે છે. જ્યારે એ કાર્ય મૂકાઈ જાય છે પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા કે પરિગ્રહના મોહને કારણે એની સાથે બાંધછોડ કરવામાં આવે છે ત્યારે અનુબંધ તૂટે છે. પ્રાણુના ભોગે પણ વ્યાપક અહિંસાદિ ધર્મના પ્રચારથી પાછા વળવું ન જોઈએ. એમ થશે તોજ તે સુસંસ્થાઓ સાથે અનુબંધ જોડી સાચા ધર્મને ફેલાવી અને સમાજમાં આચરી આચરાવી શકશે. તોફાનો, લડાઈઓ વ. ચાલતાં હોય ત્યાં તેમણે ફના થઈ અહિંસા-સત્યની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની છે. એટલે જ ઊંડો લોક-સંપર્ક સાધવા માટે પાદ-વિહાર અને ભિક્ષાચરીને આવશ્યક મનાયા છે. તેથી તે તટસ્થ રહી જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શન આપી શકે.

વળી આરોગ્ય, ન્યાય, શિક્ષણ વગેરે રાહતનાં-પુણ્યનાં કાર્યો માટે તે તટસ્થ રહી લોકો અને લોકસેવકોને માર્ગદર્શન કે પ્રેરણા આપી શકે. એમાં કોઈ ગૂંચવાતા પ્રશ્નો હોય તો ઉકેલી શકે. પણ તેવાં કાર્યો તો લોકસંગઠનો કે લોકસેવક સંગઠનો જ ચલાવે તે જ ઇચ્છનીય છે. પોતે જાતે એવાં રાહત કાર્યોમાં પ્રત્યક્ષ ન પડે. નહિંતર બધા ક્ષેત્રોનું જાંડું અને વ્યાપક ચિંતન છૂટી જશે. એમરે સર્વાંગી અને સુસંસ્થાઓ સાથે ધર્મનુબંધનું જે પ્રયત્ન કાર્ય પશ્ચું છે તે ખોરબે પડશે. એજ કારણ છે કે આજે સાધુસંસ્થાએ પોતાની ગંજલતને કારણે પોતાનું પ્રથમ

સ્થાન ગુમાવ્યું છે અને રાજ્યસંસ્થા જેનું છેલ્લું સ્થાન રહેવું જોઈએ તેણે પહેલું સ્થાન મેળવ્યું છે. પ્રજના રાજ્યમાં, પ્રજનો રાજ્ય ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ. અને આવી તૈયાર પ્રજ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે સાધુસંસ્થા એમની અંદર ધર્મ-નીતિનાં સામાજિક મૂલ્યોને ફરી સમજાવે. નહીંતર આજે લોકો જ નહીં લોકસેવકો અને સાધુસંસ્થાનો પણ મોટો ભાગ રાજ્યની શેઠમાં દબાઈ ગયો છે. વિચારક સાધુઓએ પ્રજને-લોકોને તેમજ લોકસેવકોને તૈયાર કરી રાજ્ય ઉપર અંકુશ આણવા માટે, રાજ્યસંસ્થાની શુદ્ધિપુષ્ટિ માટે કામ કરાવવું પડશે. તોજ તે પોતાનું મોખરાનું સ્થાન જાળવી શકશે. અને લોકસેવકોનું અને લોકોનું ખીજા અને ત્રીજા નંબરમાં ક્રમશઃ સ્થાન અપાવી શકશે. એટલું જ નહિ ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસીઓએ લોકસેવકો ક્યાંય ભૂલ કરતા હોય, રાજ્ય સંસ્થાના શેઠમાં, કામ વધારે થશે એ લોભમાં પ્રતિષ્ઠા કે આજીવિકા વૃદ્ધિના મોહમાં તણાતા હોય તો તરત તેમને પ્રેરવા પડશે, અને લોકસેવકો દ્વારા લોકસંગઠનોનાં પ્રત્યક્ષ ધડતરનું અને લોકો ભૂલતા હોય તો તેમને જાગૃત કરવાનું કામ કરાવવું પડશે. આમ થાય તો જ ચારે સંસ્થાઓ યથાસ્થાને ગોઠવાય. નહિંતર રાજ્યસંસ્થા દાંડતરત્ત્વે ને અનિષ્ટકારીઓના હાથમાં રમી જશે. પછી સાધુઓનો ઉપદેશ અસરકારક નહીં રહે.

પુણ્ય કાર્યોથી અનિષ્ટો ટળશે ?

ધડાયેલી સાધુસંસ્થાનું ઉપયુક્ત મુખ્ય કાર્ય હોવું જોઈએ—પણ મુખ્યમ માર્ગાંય પ્રવૃત્તિઓ કે રાહતકાર્યો—પુણ્યકાર્યોમાં જાતે પડવા જતાં અનિષ્ટો ટળતાં નથી એ એક કડવું સત્ય છે. તેમજ પ્રજ તૈયાર થતી નથી. એવું પણ જોવામાં આવે છે કે આવાં રાહતકાર્યોમાં પણ પછી પ્રજને સાચી રીતે ધડવાનું કાર્ય પણ ખોરબે પડે છે. ચીનના બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ, તિબેટના લામાઓ, યુરોપના પાદરીઓ વ.ના દાખલાઓ તો વીસમી સદીના છે કે તેમણે કઈ રીતે ખીજા પ્રવૃત્તિઓમાં પડવાથી લોકશ્રદ્ધાનું

પૂજનીય પદ ખોયું એટલું જ નહીં તેમને પ્રાણ અચાવવા ભાગી નીકળવું પડ્યું!

રાહતનાં (પુણ્યના) કાર્યોમાં પડવાથી જાતેજ સાધુસમાજ ધનિક કે રાજસત્તાની શેઠમાં આવતા લોકોની અહિંસક પ્રતીકાર શક્તિને જગાડી શકતા નથી. તેથી સત્તાનું જોર વધે છે અને સાથે સાથે વૈભવ-વિલાસ વધે છે. અને તેનું પરિણામ વર્ગ-વિગ્રહમાં આવે છે.

એવું નથી કે કેવળ ખીજ સાધુઓ એવું કરે છે, પણ, ઘડાયેલી અને જેને સ્પષ્ટ માર્ગ મળ્યો છે તે જૈન સાધુસંસ્થાના મોટા ભાગના સાધુઓ પણ એ માર્ગને ભૂલી જઈને, સાંપ્રદાયિકતા ને અપનાવી, સંકુચિત બની એ માર્ગે જઈ રહ્યા છે. સાંપ્રદાયિકતાના કારણે તેમણે સાંકડું વર્તુળ બનાવ્યું પણ જગતના જ્ઞાન-વિજ્ઞાન માટે મગજના ખારણાં બંધ કરી દીધાં છે. પરિણામે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના બંધન વગર જે નિઃસ્પૃહાથી કાર્ય થવું જોઈતું હતું—પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહના ભોગે મહાવીર ભગવાન, વિશાળ લોકસમુદાય માટેજ નહીં સમષ્ટિના સમસ્ત જીવો માટે જે કરી ગયા તેને ત્યાંજ અટકાવી દેવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. કેટલાક જૈન સાધુઓ તો એમ સ્પષ્ટપણે કહે છે:—“ એ કામ પ્રભુત્વ હતું. અમે ક્યાંથી કરી શકીએ ! ” આમ નિસ્તેજ થવાનું કોઈ કારણ નથી. જરા શાંતિથી અને ઊંડાણથી વિચારતાં લાગશે કે ભગવાન મહાવીરે બહુ સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવ્યો છે. ખરેખર તો તેમણે બધા ક્ષેત્રોને સ્પર્શતો, વ્યાપક ધર્મ ફેલાવતો, સામાજિક મૂલ્યો સ્થાપતો માર્ગ બતાવ્યો છે. આજે જરૂર છે જૈન સાધુઓએ પોતે છે ત્યાંથી આગળ વધવાની; અને એ માર્ગે જઈને બમડેલો અનુબંધ સુધારવાની. કંચન-કામિની-સંસાર છોડીને ચાલનારને વળી સંપ્રદાય, ધનિક સમાજ કે સત્તાના બંધનો શા માટે સ્વીકારવાં જોઈએ? એ તો નિર્ગ્રંથ છે. તેણે નિર્બંધ ચર્ચને વ્યાપક ધર્મનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. જ્યાંસુધી ઘડાયેલી જૈન સાધુસંસ્થાની ઉત્પત્તિના મૂળ ઉદ્દેશ્ય અને ગુણ તેમજ એને અનુલક્ષીને તેની ઉપયોગિતાનો વિચાર નહી

કરવામાં આવે તો સાધુસમાજની સાચી ઉપયોગિતા સિદ્ધ નહીં થાય. કેટલાક એમ કહે છે કે અમે-જૈનસાધુઓ તો દીક્ષા એટલા માટે લઈએ છીએ કે કેવળ ઉપદેશ આપીએ અને ફરીએ. જો એજ લક્ષ્ય હોય-અને સ્વ-પર કલ્યાણની સર્વાંગી ભાવના સાથેની ઉપયોગિતાનો તેઓ અસ્વીકાર કરતા હોય તો કેવળ ઉપદેશ વગેરે તો ગૃહસ્થાવસ્થામાં પણ આપી શકાય છે-ત્યાં પણ ન્યાય-નીતિથી પ્રમાણિક જીવનવ્યવહાર ચલાવત તો ઉપયોગિતા હતી જતે ! અથવા સમાજસેવક (રચનાત્મક કાર્યકર) થઈને રહેત તો ત્યાં પણ સારી ઉપયોગિતા હતી. ક. પણ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાનું એક પાસું છે-સ્પષ્ટ માર્ગ જેના ઉપર હવે પછી વિચાર થશે-એજ માર્ગ એમને જવાનું છે. એટલું જ નહીં વ્યાપક ધર્મના બદલે સાંપ્રદાયિક ક્રિયાકાંડો કે તેમની સંપ્રદાય વડે સંચાલિત શિક્ષણ-સંસ્થાઓ ચલાવવાં પણ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા નથી.

સાધુઓ જો મધ્યમમાર્ગમાં પડશે તો તેઓ સિદ્ધાંત, સત્ય અને લોકશ્રદ્ધા ખોઈ બેસશે એવું મને તો સ્પષ્ટ લાગે છે. જેમણે સ્પષ્ટમાર્ગને સમજ્યો નથી પણ એકાંત પ્રવૃત્તિવાદ કે એકાંત નિવૃત્તિવાદથી કંટાળીને આ મધ્યમ માર્ગમાં ઝંપલાવ્યું છે તેમની સ્થિતિ સારી રહી નથી. કેટલાક બૂદ્ધાનમાં ગયા, કેટલાક શિક્ષણ-આરોગ્ય તેમજ આમોઘોગમાં પડ્યા તો કેટલાક પાછા ગૃહસ્થ બની ગયા. દેરવાસી, સ્થાનકવાસી તેરાપંથી જૈનસંપ્રદાયોમાંથી હમણાંના વર્ષોમાં શ્રી ચૈતન્યજી, કલ્યાણજીમાપા (સોનગઢ) પ્રકાશવિજયજી, સાધકજી, સતીશજી વગેરે નીકળીને આ મધ્યમાર્ગ તરફ ગયા. પણ તેનું પરિણામ જોઈ શકીએ છીએ કે જે તેજસ્વિતા સર્વક્ષેત્રને અજવાળતી તે એક જ ક્ષેત્રમાં કુદિત થઈ ગઈ અને પરિણામે પોતાના સમાજમાં સ્થાન ખોવાતી સાથે-ખીજ સમાજમાં પણ તેમનું સ્થાન ખોવાઈ ગયું છે.

તો શું મધ્યમ માર્ગ ઉપયોગી નથી ?

તો હવે એ પણ વિચારવાનું રહે છે કે શું આ મધ્યમ માર્ગ ઉપયોગી નથી. ધડાયેલી સાધુસંસ્થાની દૃષ્ટિએ તેમજ વ્યાપક ધર્મ પ્રચારની દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા સંદિગ્ધ જ છે. એટલું ખરું કે વેશધારી, અસ્પષ્ટ દૃષ્ટિવાળા, સંપ્રદાયમેહી, અકર્મણ્ય નામના સાધુઓની કંઈ પણ પ્રવૃત્તિના અભાવમાં એ એક રીતે ઠીક છે.

એટલું જ નહીં સાધુઓને સર્વક્ષેત્રમાં ધર્મ-પ્રચાર કરવો હોઇને તે ક્ષેત્રોમાં પ્રેરણા તો આપવી જ પડશે. પણ તેને રચનાત્મક રૂપ આપવાનું તો તે તે ક્ષેત્રોમાં-આરોગ્ય, ન્યાય અને શિક્ષણમાં જે સાધકો (લોકસેવકો) તેને અપનાવે અને તેમના માટે એ ક્ષેત્ર મૂકવામાં આવે તો વધુ હિતાવહી થશે. તેઓ ગૃહસ્થ કે વાનપ્રસ્થી હોઇને એકજ સ્થળે અમૂક પ્રતિબંધોથી રહીને કાર્ય કરી શકશે તેમજ સાધુસંસ્થાનું માર્ગદર્શન મેળવી તેઓ એ ક્ષેત્રને વધારે સારી રીતે સંભાળી શકશે.

પણ, સાધુસંસ્થાની દૃષ્ટિ, કક્ષા અને મર્યાદા જુદી છે. તેઓ મધ્યમ માર્ગમાં પડશે તો ધીમે ધીમે તેઓ મૂળ મર્યાદાઓ ચૂકતા જશે. પરિણામે ન તો તેઓ જુની સાધુસંસ્થામાં રહીને સ્પષ્ટ માર્ગ તરફ તરફ કૂચ કરી શકે છે કે ન તો તેઓ લોકસેવક સંસ્થામાં બંધબેસતા આવી શકે છે. એટલે જ સાધુસંસ્થા માટે બધી દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટમાર્ગ જ ઉપાદેય લાગે છે.

ચર્ચા-વિચારણા

એને ઉપયોગી બનાવો !

પૂ. દંડીસ્વામીએ ચર્ચા ઉપડતાં કહ્યું: “ સન્યાસ આશ્રમની કલ્પના જોતાં, હિંદની સાધુસંસ્થા સનાતન જણાય છે. જો એ સંસ્થા પોતાના પાંચ મહાવ્રતના યોગ્ય માર્ગે હોય તો તે લોકસેવક સંસ્થા અને રાજ્યસંસ્થા ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે. સન્યાસ આશ્રમનું

મહત્વ યુદ્ધ અને મહાવીર પહેલાં રહ્યું પણ કંચન - કામિની અને રાજ્યાશ્રયની પાછળ જતાં તેણે મહત્વ ખોયું. ચડતી પડતી દરેકની થાય જ છે. હવે તેને પુનઃ પ્રતિષ્ઠાપન કરી ઉપયોગી બનાવવી જોઈએ. એ માટે અનુબંધ વિચારધારાનો જે ભગીરથ પ્રયત્ન આપણા બધા વડે થયો છે તે પાર પડો !”

વિશ્વની સાધુ-સંસ્થાઓ

શ્રી. માર્કલિયાએ કહ્યું: “વિશ્વની (વ્યક્તિ, સંસ્થા, સમાજ અને સમષ્ટિના વિકાસની) દૃષ્ટિએ વિચારીએ છીએ ત્યારે ખ્રિસ્તી, જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક વગેરે સાધુ પરંપરામાંથી એ પરંપરા લેવી પડશે. (૧) એક ક્ષાલને તૈયાર કરી શકે તેવો વર્ગ જે એક પ્રદેશમાં રહે, ત્યાં સંગઠનો ઊભાં કરે તેમજ ત્યાંના બધા ક્ષેત્રો લોકન્યાય, લોકશિક્ષણ, લોકઆરોગ્યના ક્ષેત્રોને વ્યવસ્થિત કરે. (૨) ત્યારે બીજો વર્ગ પરિવ્રાજક સંઘ તૈયાર થાય જે ક્ષેત્ર બદલાવતો જ રહે. નહીંતર તેમને મમત્વનો પાસ લાગશે. પહેલું કામ સેવાવૃત્તિ વિશેષ હશે તેમને ફાવશે. પણ જ્ઞાની અને સાર ખેંચનારને આ કામ નહીં ફાવે, તેઓ ફરતા રહેશે. તેમને એક સ્થળે બેસાડશે તો એ તેઓ ફરશે એમને બીજી શ્રેણિમાં રાખવા પડશે.

આ બંનેની સાથે ‘ઓધુ’ લઈ વધુ આપવાની ભાવનાવાળા ગૃહસ્થ વર્ગને પણ સાંકળવો પડશે. આ માટે ઘડાયેલ સાધુ સંસ્થાનાં ન હોય તેવાં ઘણાં સાધુઓમાં સંશોધન કરવું પડશે. રામાનંદી સાધુઓ આકાશીવૃત્તિથી જીવતા અને રામાયણ દ્વારા પ્રજામાં સંસ્કાર સંચીન કરતા હતા. કબીરપંથીઓ પણ કરતા હતા. તેઓ પરિશ્રમી અને બકિતવાળા ખૂબ; પણ ચોકીના અભાવે તેમનામાં વિકૃતિ આવી ગઈ. જે તેનું સંશોધન થાય તો તેઓ પણ ઉપયોગી થઈ શકે. એજ સ્થિતિ શિવાનંદ મિશન, યતિઓ, બૌદ્ધ સાધુ સંસ્થાઓની છે-જે સંશોધન માગે છે. ગૃહસ્થાશ્રમી સાધુઓમાં સ્વાર્થ વધ્યો અને વિકૃતિ આવી તેમ પરિવ્રાજકોમાં પણ ક્ષેત્રમત્વ, શિષ્યમત્વ વ્યક્તિમત્વ, સંસ્થામત્વ

વગેરે પેસશે. તેવુંજ પરતસ્ત્વમાં રાચતા નિવૃત્તિવાદી પરિવ્રાજકોને લઈને જીવન અને વહેવાર વચ્ચેનો ભેદ ઊભો કરવાથી સમાજમાં વિરોધભાસ ઊભો થશે; તાર્કિક સંતોષના સાધનો થશે, પરિણામે સમાજમાં નાસ્તિકતા વધશે.

એટલે સૌને સૌનાં સ્થાને રાખીને, ખ્રિસ્તી, રામાનંદી, કબીરપંથી વ. ગૃહસ્થાશ્રમી સાધુઓને તેમનાં સ્થાને રાખીને; સ્થાયી રહીને સેવા કરતા પરિવ્રાજક-સેવકોને નવાયુગના વાનપ્રસ્થીઓના સ્થાને રાખીને, અને પરિવ્રાજકો (ફરતા) ને પરમહંસના સ્થાને રાખીને ત્રણેય વર્ગોનું સંશોધન કરવું પડશે. આમાં એકેય વર્ગને છોડે ચાલશે નહીં. આ રીતે વિશ્વ સાધુ-સંસ્થાનું પ્રતીક ભારતમાં ઊભું કરવું સહેલું થઈ પડશે.

સ્પષ્ટ માર્ગ જ સારો

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ જુની ઘડાયેલી સાધુસંસ્થા તરીકે જૈન સાધુ સંસ્થા છે. પણ આજે તેમાંના કેટલાક એકાંત પ્રવૃત્તિની કે એકાંત નિવૃત્તિની વાતો કરે છે. તેમાંથી ધણા સ્પષ્ટ માર્ગને છોડીને મધ્યમ માર્ગ તરફ ગયા છે. તેથી ધણાનું મન તે તરફ ડોળાય છે. પણ સ્થા. સમાજમાંથી એ માર્ગે જનારા કલ્યાણજીઆપા તેમજ ચૈતન્યજીએ કોઈ એવો પ્રયત્ન આદર્શ મૂક્યો નથી કે ખીજા એ તરફ જઈ શકે. શ્વે. મુર્તિપૂજક સમાજનો તાજો દાખલો શુભવિજયજીનો છે અને જુનો દાખલો જિનવિજયજીનો છે. સહુ કંઈક કરે છે પણ તે ઘડાયેલી સંસ્થા માટે અનુકરણીય છે, એમ ન કહી શકાય.

હમણાં ‘કાનજી’સ્વામીએ જે માર્ગ લીધો છે તેમાં માટલિયાજી કહે છે તેમ નવા સમાજની નાસ્તિકતા ઊભી થવાનો ભય છે. એ સિવાય તેમણે સાધુજીવનનાં મૌલિક નિયમો બિક્ષાચરી, પાદવિહાર વ. પણ મૂકી દીધા છે. એટલે સ્પષ્ટ માર્ગ એજ ભલે કંઈક વિચિત્ર લાગે પણ તેનેજ અપનાવવા જેવો છે. આજે અનુબંધ વિચાર-ધારા તરફ ધણા યુનંદા સાધુ-સાધ્વીઓ મીંટ માંડી રહ્યા છે. કેટલાક એ માર્ગે માનસિક

રીતે બદલાઈ ગયા છે. આ ભાગે નિર્ભયતાથી આગળ વધતાં પ્રયોગ સફળ થતાં જેઓ દૂરથી રસ લે છે તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે સક્રિય રસ લેશે.”

એક એકમ માનીને ચાલીએ :

શ્રી. પૂંજભાઈ કહે : “ સર્વધર્મ સમન્વયમાં માનનારાં સાધુઓની આવી અનેક શિબિરો યોજવી પડશે. સાધુસાધ્વીઓ ધણા આગળ આવશે પણ તેમાંથી વીણવા પડશે. આ કઠણ ભાગે ગૃહસ્થો તો નહીં જઈ શકે. જે કે આજે સાધુસંસ્થામાં ધણા નીચલી કોટિના છે પણ તેમને સુધારવા પડશે. એમને જ સમાજની નૈતિક ચોકીનું કામ સોંપવું પડશે, પચીસ, પચાસ કે સો ગામડાંના એમ એકમો કરી તેમને સોંપવા પડશે. તેમની જરૂરતો ઓછી હશે. તે ગમે ત્યાં સંતોષાઈ શકશે. વ્યક્તિઓ પાસે ઓછું લે તો સારું. અને એમને સોંપેલાં એકમોમાં, બાલીઓ, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો વ. સૈનો તેઓ સંપર્ક સાધશે. ડોક્ટરોને પણ મળશે અને ન્યાયપંચોને પણ અને દરેક ક્ષેત્રમાં શુદ્ધિ લાવશે. પ્રારંભમાં આવા સંશોધક ત્યાગી ને ૩૬ જનતાની ઉપેક્ષા જોવી પડશે પણ પ્રેમ અને વર્તન દ્વારા, લોકશ્વેદ્ય પ્રગટશે.

ભલાનળ કાંઠા પ્રયોગક્ષેત્ર એ માટે નમૂનો છે. હજારો માણસોએ મુનિશ્રીની વાતો એ રીતે સ્વીકારી લીધી છે. આમ લોક જગૃતિ આવવાથી દોરા-ધાગા, વાડાબંધી, ખેઠાકુપણું, અતડાપણું અને બહુ પરિગ્રહ રાખનારા વેશધારીઓને આપોઆપ સુધરવું પડશે. સર્વભાઈ આવે ત્યાં ફાનસ ઝાખું પડે જ છે. જગૃત સમાજ સ્વચ્છંદતાને ધડીભર પણ નહીં ટકવા દે ! ”

ધર્મની ખેતી :

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ ધર્મ ખેતી છે અને સાધુ-સાધ્વીઓએ એ ખેતી કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. એટલે તેમણે શ્લેષ્ઠચિત્તતા અને સંપ્રદાયવાદના જાળાં ઝાખરાં કાઢી નાખી, જૂનાં અને ખોટાં મૂલ્યોનાં પોપડાં કાઢી નાખી, ક્ષમા અને સમન્વયનો વરસાદ વરસાવી ઉત્તમ ખેડ કરવી પડશે.

લોકસંપર્કે તો જરૂરી છે જ. ભલે હિમાલયમાં જઈને તપ કરે પણ તેમને પાછા તો લોકો વચ્ચે આવવાનું જ છે. ખેડૂત ગમે તેમ વાવે તો ખી નકામાં જાય તેમ અનિષ્ટોને રોક્યા વગર સાધુ ઉપદેશ આપે તો તેનાથી કામ ન થાય ! આજે તો યોગી, પાખંડી વગેરે સાધુવેશે ફરનારા ઘણા છે તેથી સાચા સાધુઓને સહન કરવું પડે છે. જો એ સાધુઓ જાગૃત થાય તો જરૂર નકામો-કચરો સાધુ સંસ્થામાંથી નીકળી જશે.

સ્પષ્ટ માર્ગ તરફ જ... !

પૂ. સંતબાલજીએ કહ્યું : “ હવે આપણે સાધુ-સાધ્વીઓ વિષેના સ્પષ્ટ માર્ગ તરફ વિચારણા વધારી રહ્યા છીએ એટલે જરૂર તેનો ધાટ ધડાશે. શુદ્ધ સાધ્ય માટે સાધુ સાધ્વીઓએ શુદ્ધ માર્ગ જ લેવો જોઈએ. અશુદ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ ન થવો જોઈએ. ધીરે ધીરે સહચિંતનથી આ વાત સમજાશે ! ”

શ્રી. શ્રોફ : “ સરકાર અને મૂડીવાદના આશ્રયે સાધુસંસ્થા ન પડે, તેમ જ નવી પેઢીને મૂડીવાદથી દૂર રાખી તૈયાર કરવાનું કાર્ય સાધુસંસ્થાએ જલદી કરવું પડશે.

ગોસ્વામી : “ દરેક ક્ષેત્રમાં કડવા મીઠા અનુભવ થાય ! તેમ સાધુસંસ્થા અંગે પણ છે. તે છતાં શ્રદ્ધાથી મીઠાને સંકલિત કરતાં કડવાશ આપોઆપ દૂર થશે.

ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓ -

સ્પષ્ટ માર્ગ

[૭]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૧-૯-૬૧]

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાનાં પાસાંઓની વિચારણાના સંદર્ભમાં અત્યાર સુધી (૧) નિવૃત્તિવાદ, (૨) પ્રવૃત્તિવાદ, તેમજ (૩) મધ્યમ માર્ગ - એના ઉપર વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. અહીં ચોથું પાસું તપાસવાનું છે અને તે છે (પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ વિષે) સ્પષ્ટ-માર્ગ. એકાંત નિવૃત્તિ માર્ગે જનારા પણ ઉપદેશ, પ્રેરણા, ક્રિયાકાંડનો આદેશ વગેરે પ્રવૃત્તિ આદરે જ છે - આદરાવે છે. તેની સાથે એકાંત પ્રવૃત્તિ કેવળ ભૌતિક હોઈને તે પણ ઉપયોગી નથી; અને મધ્યમાર્ગ રૂપે ન્યાય, શિક્ષણ કે આરોગ્ય વગેરેના રાહતના ક્ષેત્રમાં પણ ખંધાઈ જવાનું હોઈને તે પણ યોગ્ય નથી.

એટલે અત્યારે એવી પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવાનો છે જે સાધુસંસ્થા માટે નિરવધ છે, દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળભાવના પ્રતિબંધ રહિત છે. અને તેમાં પણ અત્યારે આ યુગે કઈ પ્રવૃત્તિ વધુ અગત્યની અને ઉપયોગી છે ? તેમજ સાધુસંસ્થા પોતાની ઉપયોગિતા માટે એ પ્રવૃત્તિ કરે ત્યારે નીચેની બાબતો પણ વિચારવી પડશે:—

(૧) આ કામ ફાવટનું છે કે નહીં ?

(૨) રાજ્ય, લોકસંસ્થા કે લોક સેવક સંસ્થા એ કામ કરી જ ન શકે એવું છે ?

(૩) એ કામમાં દ્રવ્ય, કાળ, ક્ષેત્ર, ભાવના બંધનો તો આવતાં નથી ને ?

(૪) આ કામ સ્વધર્મમાં આવે છે કે નહીં ?

સ્પષ્ટ માર્ગ :

આ ચારે દૃષ્ટિએ વિચારતાં જે માર્ગ નીકળે છે તે સ્પષ્ટ માર્ગ છે. સાધુસંસ્થાની જવાબદારી (જકાયના માખાપ - વિશ્વવત્સલ) તરીકે ૫ પ્રવૃત્તિઓ - કાર્યો ગણાવી શકાય :—

(૧) સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક તેમજ આધ્યાત્મિક વ. દરેક ક્ષેત્રમાં ઉપદેશ, પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને જ્યાં અનિવાર્ય જરૂર લાગે ત્યાં આદેશ આપવો.

(૨) જ્યાં જ્યાં અનુબંધો બગડ્યા કે તૂટ્યા હોય, કે તેમ થવાની શક્યતા હોય ત્યાં ત્યાં પોતાનાં તપ-ત્યાગ-બલિદાન-પ્રેરણા વ. દ્વારા સુધારવા કે સાંધવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(૩) લોકધડતર માટે અને અહિંસા, સત્ય, ન્યાય વગેરે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા માટે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો દ્વારા લોકશિક્ષણનું કામ કરવું.

(૪) જ્યાં જ્યાં જે ક્ષેત્રોમાં અન્યાય ચાલતો હોય ત્યાં-ત્યાં સાર્વજનિક ન્યાય અપાવવા પ્રયત્ન કરવો.

(૫) સાર્વજનિક આરોગ્ય માટે માર્ગદર્શન આપવું.

હવે આ પાંચે પ્રવૃત્તિઓને ઉપરની બતાવેલી ચાર કસોટી ઉપર કસીને જોઈએ. તે મુજબ આજે આખા વિશ્વને હૃદયથી એક કરવાનું કામ અગત્યનું છે. એ કામ કેવળ આ સ્પષ્ટ માર્ગની પ્રવૃત્તિઓથી જ થઈ શકે એવું છે. સાધુસંસ્થામાં નિશ્ચિંતતા છે, નિષ્પક્ષતા છે તેમજ લોકસંપર્ક જાડાણથી મળે તે માટે સર્વત્ર વિચરવાનો અવકાશ છે, તેમજ વિચાર કરવાનો પણ સમય છે એટલે તે બધા ક્ષેત્રોમાં પ્રેરણા, માર્ગદર્શન, ઉપદેશ અને શક્ય હોય ત્યાં આદેશ પણ આપી શકે છે.

આ કામ તેની ફાવટનું છે. આ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં સાધુસંસ્થાને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના પ્રતિબંધો નડવાના નથી; કારણ કે એ તે ક્ષેત્રોનાં પદો, સત્તા કે પ્રતિષ્ઠાના લોભથી દૂર અને તટસ્થ રહેશે. કોઈ એક પ્રવૃત્તિ સાથે જકડાઈ જવાનું ન હોઈને તેને સ્થાન (ક્ષેત્ર) કે સમયનાં બંધનો રહેશે નહીં. વિશ્વહિતની દૃષ્ટિએ જ એની વાતો હોઈને તેના વિચારો (ભાવો) ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો ખોટો પ્રભાવ આવશે નહીં. એ સાધુસંસ્થાનો સ્વધર્મ છે એટલું જ નહીં એમાં એનાં સિદ્ધાંત, પરંપરા તેમજ ઉદ્દેશ્ય સુરક્ષિત રહે છે. તે વિશ્વના આત્માઓનું ભાવરક્ષણ કરીને વિશ્વાત્મધર્મને પાળે છે.

હવે જોવાનું એ છે કે શું બીજી કોઈ સંસ્થા તેનું આ કાર્ય કરી શકશે ખરી? રાજ્યની તો કેવળ શાસન પૂરતી મર્યાદા છે એટલે તેને તો એ પ્રવૃત્તિ સ્પર્શતી નથી. લોકોની પોતાની મર્યાદા હોઈને તેઓ એ પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરક બની શકે. લોકસેવકો પણ કદાચ પ્રાણુ પ્રતિષ્ઠા છોડવા તૈયાર થઈ શકે પણ સર્વક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શન ન કરી શકે. એ કામ કેવળ સાધુસંસ્થા વડે જ થઈ શકે.

અનુબંધ અંગેની પ્રવૃત્તિ :

બીજી પ્રવૃત્તિ, અનુબંધ જોડવાની, તૂટતો હોય તો સાંધવાની, તેમજ બગડેલો હોય તો સુધારવાની છે. તે પ્રવૃત્તિ પણ બધા કરતાં અગત્યની છે. આજના યુગે તો તેમાં ઢીલ પાલવે તેમ નથી. આ પ્રવૃત્તિ સાધુસંસ્થા માટે ફાવટની પણ છે કારણ કે ભારતમાં સાધુસંસ્થા પ્રત્યે દરેક ક્ષેત્રમાં માન છે અને તે આ કામ તે અસરકારક રીતે કરી શકશે.

બધાં ક્ષેત્રોમાં પેસેલાં અનિષ્ટો કેવળ અનુબંધથી જ સુધરી શકે તેમ છે. આ અંગે એક બાબતનું ધ્યાન રાખવું પડશે કે અનુબંધ બધાં ક્ષેત્રો વચ્ચે પણ જોડવો પડશે. કેવળ ધાર્મિક ક્ષેત્ર લઈને, તેમાં પણ સંપ્રદાયગત અનુબંધ જોડવા જશે તો તે બ્યાપક રીતે બધાં ક્ષેત્રોનાં અનિષ્ટો દૂર કરી શકશે નહીં. સંપ્રદાય સાથે મોહ સંબંધ રહેતાં.

સંપ્રદાયગત અનિષ્ટો ચાલતાં રહેશે; રૂઢિગત અને મૂડીવાદી વર્તુળના તેઓ હાથા ખની જશે અને કેવળ દાનપુણ્યનાં રાહતનાં કે ક્રિયાકાંડના કાર્યો સુધીમાં તેઓ પ્રેરણા આપી શકશે. સર્વક્ષેત્રે શુદ્ધિ આણવા, ખોટાં મૂલ્યોને નિવારવા માટે ઊંડો સંપર્ક અને નિરપેક્ષ ભાવે વિચાર કરી અનુબંધ કરવાથી સાચું કાર્ય થઈ શકશે અને તે સાધુસંસ્થાની ફાવટનું છે. એની પાસે તપ-ત્યાગની મૂડી છે. કષ્ટ સહન તો કરીજ શકે છે. સાથેજ આક્ષેપો સહન કરવા માટે થોડીક તૈયારી કરવી પડશે. ખીજી સંસ્થાઓ દ્વારા આ કાર્ય અમૂક ક્ષેત્રે કે અમૂક હદ સુધી થઈ શકે ત્યારે સાધુસંસ્થા માટે સ્વ સાથે પરકલ્યાણની-વિશ્વકલ્યાણની પ્રક્રિયા એ જવખદારી છે અને વિશ્વકલ્યાણ માટે અનુબંધ વિચાર અનુકૂળ છે; તેમજ એમાં દ્રવ્ય, ભાવ, કાળ, ક્ષેત્રનાં બંધનો નડતાં નથી. તે ઉપરાંત તાદાત્મ્ય-[સર્વે આત્મામાં સમાનતા આત્મીયતા જોવી] અને સાથે તટસ્થતા [કોઈ ઘણું પ્રકારના બંધનમાં ન બંધાવું] તેની અંદર સહેજ છે. એમાં સિદ્ધાંતનો કયાંય બાધ આવતો નથી કારણ કે સાધુનું કાર્ય તો સ્વકલ્યાણ સાથે દરેક ક્ષેત્રમાં ધર્મને પ્રવેશ કરાવવાનું છે. નહિતર, ધર્મ એક સંપ્રદાયના વાડામાં પુરાઈ રહેશે, કાં તો ક્રિયાકાંડોથી જ ધર્મનો સંતોષ માની લેવાશે, સમગ્ર સમાજના જીવનમાં વ્યાપક સાચો ધર્મ ઉતરી શકશે નહિ. એટલે તેણે વ્યાપક રીતે બધાથે લોકોમાં-ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક ધર્મને ઊતારવાનો છે.

લોક ધડતર :

સાધુ સંસ્થાનું નિર્માણ, લોક ધડતર માટે થયેલું છે એટલે તે એની પ્રવૃત્તિ છે જ અને ફાવટનું કામ છે. કારણકે ભારતમાં લોકોને ધડવાનું કામ, સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનું કામ એજ સંસ્થાને સોંપવામાં આવેલું; અને સાધુસંસ્થા એ માટે ટેવાયેલી છે.

લોક ધડતર ન થાય તો અનિષ્ટ તત્ત્વો, હાંડતત્ત્વો સમાજમાં ફૂલે ફાલે અને પરિણામે અહિંસા-સત્યાદિ વ્યાપક ધર્મનો પ્રયોગ સફળ ન થઈ શકે અને અંતે તેના કારણે સાધુસંસ્થાને જ સહન કરવાનું થાય.

આજે લોક ધડતરના કાર્ય ઉપર કેટલાંક જાળાં ઝાઝી ગયાં છે. તે લોકસંસ્થા, રાજ્યસંસ્થા કે લોકસેવક સંસ્થા દ્વારા દૂર થઈ શકશે નહીં. એ કેવળ સાધુસંસ્થા જ કરી શકશે.

આમાં પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવે અંધાર્થ જવાની ખીક નથી. ઉલટું ધર્મસંસ્થાપકોએ જ્યારે જ્યારે લોકોમાં ધડતરનો અભાવ જોયો ત્યારે તેમણે પોતાનું જીવન લોક ધડતર માટે આપી દીધું એટલે એ કામ સ્વંયર્મનું પણ છે. અને એજ કાર્ય તેમની પરંપરામાં ચાલતી સાધુ સંસ્થાએ કરવાનું છે. એ માટે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો દ્વારા લોકશિક્ષણની પ્રવૃત્તિ કેવળ અગત્યની જ નથી; પણ અનિવાર્ય છે.

સાર્વજનિક ન્યાય :

લોક ધડતરની પ્રવૃત્તિ પછી આજે જે પ્રવૃત્તિ સાધુસંસ્થાએ ઉપાડવાની છે તે છે સાર્વજનિક ન્યાયની. આજે ગમે તે સાધુસંસ્થાને લઈએ અને તેના મૂળમાં ધર્મસંસ્થાપકોને જોઈએ તો તેમણે આ પ્રવૃત્તિ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. તેમણે સમાજની શોષિત-પીડિત વ્યક્તિઓને ન્યાય અપાવવા માટે જીવન હોમી દીધેલું. ખુદ, મહાત્મા, ઈશુ, મહંમદ કે મહાત્મા ગાંધી દરેકના જીવનમાં સાર્વજનિક ન્યાય માટે અખંડ લડત જોઈ શકાય છે. આ પ્રવૃત્તિ સાધુસંસ્થા માટે વધારે ઉપયુક્ત એટલા માટે છે કે એ એની પરંપરાગત પ્રવૃત્તિ છે. સાથે જ વિશ્વના પ્રાણીમાત્રને ન્યાય આપનાર સંસ્થા જ સાર્વજનિક ન્યાયને પોતાનાં કાર્ય રૂપે લઈ શકે છે.

સાર્વજનિક ન્યાયનો એક અર્થ એ છે કે સર્વપ્રથમ પ્રજાને જાગૃત કરવી કે તે અન્યાયની સામે લડે. ન્યાય જેમના હાથમાં છે એવા વકીલ, ન્યાયાધીશ અથવા સરપંચ વગેરે ન્યાય આપનારા લોકોને ખરી દિશામાં પ્રેરે તેમજ ન્યાય લાંબાય કે ખર્ચાળ બને નહીં તે માટે લોકસંગઠનો માંથી ન્યાયમંડળો ગિભાં કરાવી ધરમેળે પતાવટ, પ્રજાના ન્યાયપંચો, કે લવાદો વડે જલદી તેનો ઉકેલ આણે અને લોકો વચ્ચે સમાધાન કરાવે.

એ માટે સાધુસંસ્થાને સરકારી કાયદા કાનૂન, પોલિસતંત્ર કે સશસ્ત્ર સેનાનો આશ્રય લેવા-લેવડાવવાની જરૂર નથી. તેણે અહિંસક પ્રક્રિયા દ્વારા ન્યાય આપવા-અપાવવાનું કાર્ય ગોઠવવાનું છે. સાધુ-સંસ્થાનો લોકો ઉપર એટલો બધો પ્રભાવ છે કે સાધુઓ જો જરાક ન્યાય-લાવનાને વેગ આપે તો ઘણા ઝઘડાઓનું સમાધાન થઈ શકે છે. ઘણીવાર એવું સંભળાય છે કે અમુક ગામના બે પક્ષોએ અમુક મહા-રાજ સાહેબની હાજરીમાં સમાધાન કરી લીધું. આ સાધુસંસ્થાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ છે. અલગત એ માટે ઘણીવાર સાંપ્રદાયિક-મોહ, પ્રતિષ્ઠા વગેરેને ત્યાગવા પડે.

તે સિવાય પણ આજના જીવનમાં ગેર-વ્યવસ્થા આવી ગઈ છે. તેને દૂર કરવી તે પણ સાર્વજનિક ન્યાયમાં આવે છે. માનવ જીવનના તે-તે ક્ષેત્રો તે-તે યોગ્ય અધિકારી સંસ્થાઓ પાસે રહે તો જ બધી સંસ્થાઓને અને પ્રજાને સાચો ન્યાય મળી શકે. આજે અનુબંધ પ્રમાણે ચારેય સંસ્થાઓનું યોગ્ય સ્થાન નથી રહ્યું. રાજ્યસંસ્થાએ પ્રભુત્વ જમાવ્યું છે અને સાધુસંસ્થાનું સ્થાન પાછળ ગયું છે. તો સર્વપ્રથમ સાધુસંસ્થા, પછી લોકસેવક સંસ્થા, પછી લોકસંસ્થા અને ત્યારબાદ રાજ્યસંસ્થા આવે એ માટે સાધુસંસ્થાએ સતત કાર્ય કરવું પડશે. યોગ્ય સંસ્થા યોગ્ય સ્થાને આવે, બીજી અયોગ્ય સંસ્થા તેનું સ્થાન ન પચાવી પાડે તેની પણ તકેદારી રાખવી પડશે.

આ કાર્ય પણ અગત્યનું છે. અને આ કામ વિશ્વકુટુંબી સાધુ-સંસ્થા સિવાય અન્ય સંસ્થા કરી શકે તેમ નથી; તેમજ આ કાર્ય કરતાં દ્વંડ, ક્ષેત્ર, ભાવ કે કાળનાં બંધનો નડતાં નથી. તેમજ આ કાર્ય સાધુસંસ્થાની ક્ષાવટનું છે કારણ કે પરંપરાગત એને ભાગે એ આવેલું સ્વધર્મનું કાર્ય છે.

સાર્વજનિક સ્વાસ્થ્ય :

સાધુસંસ્થા માટે સ્પષ્ટ માર્ગની પાંચમી પ્રવૃત્તિ જે બતાવવામાં આવી છે તે સાર્વજનિક સ્વાસ્થ્યની છે. આ સ્વાસ્થ્ય એટલે કેવળ શારિરીક સ્વાસ્થ્ય જ નહીં. તે તો ડોક્ટરો, વૈદ્યો પણ સુધારી શકે છે પણ તન, મન અને આત્માનું સ્વાસ્થ્ય છે એટલું જ નહીં દરેક રીતે સ્વસ્થ સમાજ જોભો થાય તે સાર્વજનિક સ્વાસ્થ્ય છે. તે કાર્ય કેવળ વિશ્વના પ્રાણી માત્રની રક્ષિકા અને માતાપિતા સમી સાધુસંસ્થા કરી શકે છે. કારણ કે તેના સભ્યોએ હાનિકારક મિથ્યા આહારવિહારથી દુર રહી, ખાનપાન સંયમ કરીને તથા તપ-ઉપવાસ-સ્વાદ્યય વડે તનનું સ્વાસ્થ્ય સંયમ સમતા અને કષાયશ્ચમન સાથેસાથ વિવિધ ધર્મો, દર્શનો, વિચારોના વિવાદો કે ઝઘડાઓ વ્યવહારિક રીતે અને કાંત દ્વારા મટાડીને સર્વ ધર્મ સમન્વય, સર્વદર્શન-સમન્વય વડે મનનું સ્વાસ્થ્ય તેમજ રાગ, દ્વેષ, મોહ, ધૃણા, શોક, ભય, મિથ્યાદષ્ટિ દ્વારા ઉપાન્નિત ધાતી કર્મો દ્વારા જ્યાં જ્યાં આત્મિક ગુણોનો ધાત થાય છે, ત્યાં ત્યાં સાવધ રહીને સંવર અને નિર્જરા દ્વારા સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર વડે આત્મિક સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે સાધુતા સ્વીકારી છે.

એટલે જ આવી સાધુસંસ્થા માટે આ કાર્ય સહેજ છે. શારિરીક સ્વાસ્થ્ય, માનસિક સ્વાસ્થ્ય તેમજ આત્મિક સ્વાસ્થ્ય જળવવા માટે દરેક ધર્મે માર્ગદર્શન કરેલું જ છે અને આમ સ્વસ્થ સમાજની પ્રવૃત્તિ એ સાધુસંસ્થા માટે સ્વધર્મની છે.

આ કામ સાધુસંસ્થાની ફાવટનું પણ છે; કારણ કે આહારવિહારનો સંયમ સ્વાદ્યય તેમજ વ્રત-ઉપવાસ તે જાતે કરીને ખીજને પણ તે માર્ગે પ્રબોધી શારિરીક સ્વાસ્થ્ય જળવી રાખવા માર્ગદર્શન આપી શકે છે. ક્રોધ માન, માયા-લોભ કે સ્વાર્થના પ્રસંગે માનસિક સમતા, શાંતિ અને કષાય-શ્ચમનનો રસ્તો માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે ચીંધી શકે છે. સાથે સાથે વિવિધ ધર્મો અને દર્શનોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન અને તેને અનુરૂપ ઉત્તમ ચારિત્રના માર્ગે જાતે જઈ આત્મિક સ્વાસ્થ્યનો રસ્તો ખીજને

ચિંતવી શકે છે. જ્યાં જ્યાં આત્મ-ગુણોનો ધાત રાગ-દ્રેષ, મોહ, ધૃણા, ભય-મિથ્યાદષ્ટિ દ્વારા થતો હોય ત્યાં સાવધાન રહીને સંવર-નિર્જરા વડે તેને રોકી શકે છે; ખીજને પણ આ માર્ગે પ્રેરી શકે છે.

ધણા લોકો એમ કહેશે કે વળી આ આરોગ્યની વાત ક્યાં સાધુસંસ્થા સાથે જોડો છો ? પણ સાધુસંસ્થાનું નિર્માણ જ સ્વસ્થ સમાજ માટે થયું છે. જૈનોની ચોવીસ તીર્થંકરની સ્તુતિમાં તો સાદ્ કહેવામાં આવ્યું છે—

આરુગ્મ બોદિલામં સમાદિવરમુત્તમં દિતુ

—એટલે કે ભાવ આરોગ્યનો યોગલાભ અને ઉત્તમ સમાધિનું પ્રદાન કરો ! એટલે એ તો પરંપરાગત સાધુસંસ્થાએ કાર્ય કરવાનું છે. જ્યાં જ્યાં શારિરીક, માનસિક કે આધ્યાત્મિક આરોગ્ય બગડતાં હશે કે જળવાતાં નહીં હોય ત્યાં ત્યાં તેમણે એ અંગે ઉપદેશ, પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને સ્પષ્ટ આદેશ આપીને સાર્વજનિક સ્વાસ્થ્યને સુધારી જળવી રાખવું પડશે. જેથી જગતમાં શાંતિ-સમાધિ અને વ્યવસ્થા પ્રવર્તે.

આ પ્રવૃત્તિ પણ સ્વધર્મની છે; આજે અગત્યની છે અને સાધુ-સંસ્થાને ફાવટની છે. તેમાં કોઈ પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનો પ્રતિબંધ નથી આવતો, એટલું જ નહીં, વ્રત-નિયમ, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે ગુણોનો પ્રચાર સાધુસંસ્થા કરે છે જે સાર્વજનિક સ્વાસ્થ્ય માટે જ છે.

આમ આ પાંચેય પ્રવૃત્તિઓ સ્પષ્ટમાર્ગની પ્રરૂપિત છે અને તેને ચારે કસોટીએ કસવાથી તે દરેક યુગે જરૂરી મહત્વની અને સ્થાયી રૂપે કરવાની છે. તેથી જ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થશે. લ. મહાવીરે પણ સાધુસંસ્થા માટે સ્પષ્ટ માર્ગ બતાવ્યો છે.

સ્પષ્ટ માર્ગ વિષે સેવાતા બ્રમો અને સંદેહો

સ્પષ્ટ માર્ગ વિષે ધણા અધ્યાત્મવાદીઓ લોકોમાં ધણા બ્રમો ફેલાયેલા છે. કેટલાક એમ માને છે ખાસ કરીને એકાંત નિવૃત્તિવાદીઓ

કે સાધુસંસ્થા તો સ્વકલ્યાણ માટે જ છે. પરકલ્યાણ એનું ધ્યેય નથી. આ સંબંધમાં અગાઉ ધણી ચર્ચા થઈ ચૂકી છે તે છતાં અહીં ભગવાન મહાવીર કે ભગવાન બુદ્ધનો દાખલો આપવો બસ થશે. જો તેમણે સ્વકલ્યાણ જ ધ્યેય રાખ્યું હોત તો સંધ સ્થાપના ન કરત. તેમાં પણ સાધુ-સાધ્વી, શ્રમણોપાસક અને શ્રમણોપાસિકાનો અનુબંધ મૂચવ્યો ન હોત. ભગવાન મહાવીરને તો કેવળજ્ઞાન થઈ ચૂકેલું, અને જો એકાંત સ્વકલ્યાણ ધ્યેય હોત તો તેમણે શા માટે ત્યારબાદ ત્રીસ વર્ષ સુધી વિહાર કર્યો, ચાતુર્માસો કર્યા અને લોકોને માર્ગદર્શન આપ્યું ? એવી જ રીતે બ. બુદ્ધે પણ ૪૨ વર્ષ સુધી સંયમ પાળ્યો અને તે પણ વિહાર કરી, ઉપદેશ આપી, સંધો રચીને ! જો સ્વકલ્યાણ જ ધ્યેય હોત તો બન્ને સાધુસંસ્થાને સ્પષ્ટ આદેશ આપત કે વિહાર, ચાતુર્માસ, ઉપદેશ વગેરેની કશી પણ જરૂર નથી. એ ઉપરાંત સ્વકલ્યાણ તો ગૃહસ્થ વેશે પણ “ગૃહસ્થ લિંગસિદ્ધા” પ્રમાણે થઈ શકતું હતું, તો મુનિદીક્ષા લેવાની અને સમાજ (સંધ) સાથે અનુબંધ જોડવા-સુધારવાની વાત ન આવત. એટલે માત્ર સ્વકલ્યાણથી જ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થતી નથી. પરકલ્યાણ (વિશ્વકલ્યાણ) એની સામે મુખ્ય રહેશે. માટે જ તેના અનુસંધાનમાં સાધુઓને છકાયના પિયર અને નાથ કહેવામાં આવ્યા છે.

શાસ્ત્રોક્ત દાખલાઓ પણ આ અંગે ધણા મળી આવે છે. જ્યઘ્રોષ મુનિ અને વિન્યઘ્રોષ બ્રાહ્મણના યજ્ઞ અંગે સ્વપરકલ્યાણ સંબંધી લાંબો સંવાદ ચાલે છે. અંતે વિન્યઘ્રોષનો સંદેહ મટતાં તે કહે છે :—

જે સમત્યા સમુદ્ધતું પરમપાણમેષ ચ ।

તેષિં અન્નમિણં દયં, મો મિકરવ્ સન્વકામિયં ॥

જે પોતાના તથા બીજાના (વિશ્વના) આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ હોય તેને જ આ સર્વ રસમુક્ત બોનન આપીશ. હે બિહુ-મહામુનિ આપ તેમ કરવા સમર્થ છો માટે તે ગ્રહણ કરો. ”

મુનિ તેને કહે છે : “ મને બિક્ષાથી મતલબ નથી. હું તો એટલા માટે આવ્યો છું કે તું સંયમ માર્ગની વહેલી તકે આરાધના કર! ” અહીં મુનિ સામાજિક મૂલ્યોને સુધારવા આવ્યા હતા. એટલે સ્વની સાથે પરકલ્યાણ સાધુસંસ્થાનું ધ્યેય જ છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં સ્થવિર કલ્પી અંગે કહેવામાં આવ્યું છે કે :—

‘ ચત્તારિ પુરિસ જાયા પળત્તા તંજહા—આવાણુકંપણ નામ મેગે જો પરાણુકંપણ, પરાણુકંપણ જામમેગે જો આયાણુકંપણ, એગે આયાણુકંપણ વિ પરાણુકંપણ વિ, એગે જો આયાણુકંપણ જો પરાણુકંપણ વિત્તિ ।

—ત્યાં આત્માનુકમ્પક: નો અર્થ “ આત્મહિત પ્રવૃત્તિ: કરવામાં આવ્યો છે. તેમ જ પરાનુકમ્પક: આત્માનપેક્ષો દૈવિકર સો (પરહિતપ્રવૃત્તિ:) મૈતાર્યવત્ કહ્યું છે. (સ્વપરાનુકમ્પક:) ઉમયાનુકમ્પક: સ્થવિરકમ્પક:; ઉમયાનનુ—કમ્પક: પાપાત્મા કાલ્સૈકરિકાદિરિતિ ।

આ પાઠ વડે જાણી શકાય છે કે સ્થવિરકલ્પી સાધુ એ છે કે જે સમાજની વચ્ચે રહી સાધના કરે અને પોતાનું ધ્યેય તથા જવાબદારી સમજી સ્વ તથા પરકલ્યાણ કરે છે. આમ જાણી શકાય છે કે અધ્યાત્મ—માર્ગના સહુથી ઘ્રેષ્ઠ પ્રણેતા જૈનધર્મના તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરે પણ સ્પષ્ટ માર્ગજ અપનાવવાનું કહ્યું છે !

પરકલ્યાણમાં ઘર ચૂકી જવાશે ?

કેટલાક એમ કહે છે કે સાધુએ પહેલાં સ્વ—(પોતાનું) કલ્યાણ કરવું જોઈએ. તેમ ન થાય તો પરકલ્યાણ કરવા જતાં તે ઘર ચૂકી જશે. આ ભય ખોટો છે. જો સ્વ કલ્યાણજ કરવું હોય તો પછી જંગલમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. આત્માને બધી પ્રવૃત્તિથી દૂર કરી સ્થિર થઈ જવું જોઈએ. આ શરીર પણ પારકું છે. પછી તેને ખવડાવવા પીવડાવવાની શી જરૂર છે ? પણ આજે એ શક્ય નથી. તેને સમાજમાં રહેવાનું છે. જીવનની ઓછામાં ઓછી જરૂરતો આહારપાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર વ. સમાજ પાસે મેળવવાનાં છે. ત્યારે તેણે સમાજની અંદર

આત્મગુણોનો પ્રચાર તો કરવોજ પડશે. આત્માની સાથે શરીર છે ત્યાંસુધી બધા વહેવારો કરવા જ પડે છે. આ વહેવારોમાં પોતાની સાથે લાગેલાં અનિષ્ટો પાપાત્રવો દૂર કરવા, કર્મ ખપાવવા (નિર્જરા) અને કર્મ રોકવાની (સંવરની) વાત વિશ્વાત્મ-રક્ષામાં આવી જાય છે. તે તેણે કરવાની જ છે. જો એ રીતે સમાજમાં ગુણોની પ્રતિષ્ઠા નહીં કરે તો હિંસાદિ તરવો ફાલશે-ફૂલશે અને તેનું આત્મકલ્યાણ અદ્ધર જ રહી જશે. તે ઉપરાંત “એગે આયા”ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિશ્વના બધા આત્માઓ સમાન હોઈને આત્માઓનું એકત્વ સાધવામાં સ્વકલ્યાણ પર કલ્યાણનો ભેદ જ રહેતો નથી. તે પરકલ્યાણ કરશે તે પણ સ્વકલ્યાણ જ થઈ જશે. પરમાર્થ સ્વાર્થ બની જશે. પછી જેમ માતા પોતાનાં બાળકોનાં દુઃખને પોતાનું દુઃખ ગણી દૂર કરવા દોડે એમ સાધક વિશ્વને પોતાનું બાળક માની, વિશ્વનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં જો દોષો હશે તેમને પોતાનાં માની તેને દૂર કરવા લાગી જશે.

એવું તો નથી કે જિંદગીના ૫૬-૬૦ વર્ષ કે પાંચ સાત જન્મો સ્વકલ્યાણમાં કાઢ્યા અને પછી પરકલ્યાણ માટે નવો કાળ ગણવામાં આવે! એ તો અશક્ય છે. સ્વકલ્યાણ અર્થે તો સાધુ થયા અને એની સાથે જ પરકલ્યાણ પણ ચાલુ થઈ જાય છે. જો તે પરકલ્યાણ ન કરે તો તેના અદિંસા-સત્યાદિ ગુણોની સાધનાની કસોટી ક્યારે થાય? એ ત્યારે જ થાય જ્યારે તે સમાજના સંપર્કમાં આવી તેનું ઘડતર કરવા અને સ્વસ્થ-સમાજના નિર્માણ અંગે તેનો પ્રયોગ કરે!

એટલું ખરું કે “હું જ પરકલ્યાણ કરું છું!” એવો અહંભાવ સાધુમાં ન હોવો જોઈએ. પણ આત્મવિકાસ માટે “પરકલ્યાણ” કરવું એ મારી નૈતિક અને પવિત્ર ફરજ છે એમ માની તેણે પોતાની મુક્તિ સાથે જગતમુક્તિ માટે પણ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

અનુબંધમાં દોષ કે અંધન છે?

જો કે ભગવાન મહાવીરે પોતાનું આખું જીવન ‘અનુબંધ’માં દરેક ક્ષેત્રોમાં ધર્મને જોડવામાં વીતાવ્યું તે છતાં કેટલાક લોકોને

અનુબંધમાં દોષ કે અંધન પેસવાનો ડર લાગે છે. આ ડર ખોટો છે. એક જૈનાચાર્યે કહ્યું છે :—

અન્યસ્ય યોજન ધર્મે વિનિયોગ સ્તયુત્તરમ્ ।
 કાર્યમન્વય સમ્પત્ત્યા તદવન્ધય ફલં મતમ્ ॥
 પુષ્ટિઃ પુણ્યાચ્ચયઃ શુદ્ધિઃ પાપક્ષયેણ નિર્મલતા ।
 અનુબંધિનિ દ્વયેઽસ્મિન ક્રમેણ મુક્તિઃ પરાજ્ઞેયા ॥

—ખીજને (વ્યક્તિ અને ક્ષેત્રોને) ધર્મ (અહિંસાદિ) માં જોડ્યા પછી યથાયોગ્ય ક્ષેત્ર વિનિયોગ કરવો તે સમન્વય સંપત્તિથી કરવો—એ બંનેનું ફળ નક્કી છે. અને શુદ્ધિ-પુષ્ટિ રૂપ અનુબંધનું કાર્ય દરેક ક્ષેત્રમાં થયા પછી ક્રમશઃ પરા મુક્તિ થાય છે.

તીર્થંકરો કે કેવળીની જીવન મુક્તિ તો કેવળ જ્ઞાન થતાની સાથેજ થાય છે પણ પરા મુક્તિ માટે, વિશ્વકલ્યાણ માટે, તેઓ સમાજ-સંઘ સાથે અનુબંધ સાધે છે તે તેમના કર્તવ્યનો ઉત્તરાર્ધ છે; જેમાં વિશ્વ સાથે રહ્યા છતાં પણ તેઓ રાગદ્રેષથી પર રહીને લોકકલ્યાણ, લોકધર્મ-તરનું કાર્ય કરી મુક્તિ મેળવે છે. જે લોકો સમાજના દોષો કે અનિષ્ટોથી ડરીને ભાગે છે, ઉદાસીન રહે છે કે ઉપેક્ષા સેવે છે. તેમના વડે આડકતરી રીતે એ અનિષ્ટોને પ્રતિષ્ઠા મળી જાય છે. એટલે એ અંગે સાધુની ઉપેક્ષા કે ઉદાસીનવૃત્તિ અધુરી કે કાચી સાધના ગણાશે. સાધુએ તો દરેક ક્ષેત્રમાં (માત્ર સંપ્રદાયમાં જ નહિ.) જરૂર પ્રમાણે ધર્મકથા (ધર્મપ્રેરણા દેશના કે માર્ગદર્શન) કરવી જોઈએ તે માટે દશવૈકાલિક સૂત્રની નિયુક્તિ અ. ૩ માં કહેવામાં આવ્યું છે:—

સ્વેત્તં કાલં પુરિસ સામત્યં ચપ્પણો વિયાણેત્તા ।
 સમણેણ ડ અણવજ્જા પગયમ્મિ કહ્વા કહેયન્વા ॥

સાધુએ ક્ષેત્ર, કાળ, પુરૂષ, સામર્થ્ય અને આત્માનો વિચાર કરીને તે પ્રસંગે અનવધ કથા (દેશના-પ્રેરણા કે માર્ગદર્શન) કરવી જોઈએ

એનો અર્થ એ છે કે ન્યાં જે પ્રમાણે ખૂટતું હોય ત્યાં તે વસ્તુ તેણે ભરવી જોઈએ. એને જ અનુબંધનું કામ આપણે કહીએ છીએ.

નિવૃત્તિ ક્યારે ?

કોઈ કહેશે કે સાધુએ નિવૃત્તિ ક્યારે કરવી જોઈએ ? એનો જવાબ એ છે કે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા પછી દોષો લાગવાની સંભાવના હોય ત્યારે નિવૃત્તિ કરી શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. એક મશીન ચાલુ હોય તો તેનો એન્જનીયર નિવૃત્ત હોય પણ તે ખગડે કે અટકે તો તેણે જઈને સુધારીને ચાલુ કરવું જ જોઈએ. એવી જ રીતે વિશ્વયંત્રનો એન્જનીયર સાધુ, તે ચાલે ત્યારે માત્ર નિરીક્ષણ કે ચોકી જ કરશે પણ જ્યારે વિશ્વનું યંત્ર ખગડ્યું હશે, હિંસાદી અનિષ્ટોના કારણે અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ હશે ત્યારે તે ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કર્યા વગર તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરતો રહેશે. જો તે વખતે જરા પણ પ્રમાદ કરશે તો તેનું કટુદ્ધન તેને અને સમાજને ભોગવવું પડશે.

યુગની માંગ

આજના યુગે તો વિશ્વ યંત્ર ધણું ખગડ્યું છે; ત્યારે સાધુસંસ્થાએ યુગની માંગ પ્રમાણે તેને સુધારવા, સિદ્ધાંત અને મર્યાદા જાળવીને અંપલાવવું જ પડશે.

આ યંત્ર ઘણા સમયથી ખગડી રહ્યું છે. ઇતિહાસના પાને યુરોપનો ઇતિહાસ જોતાં એ જણાઈ આવશે કે જ્યારે એ રીતે સાધુ-સંસ્થાએ સમયસર નહિં અંપલાવીને રાજ્યાશ્રયે જવું પસંદ કર્યું તેથી તે લોકો અને લોકસેવકોને જાગૃત ન કરી શકી. પરિણામે ધર્મસંસ્થા, રાજ્યના હાથા રૂપે બની ગઈ અને રાજ્યો ધર્મના નામે રાજ્ય વધારવા માટે લાખોની કતલ કરવા લાગ્યા તોયે તેના સભ્યો કંઈ ન બોલ્યા. રાજ્યને તેઓ કંઈ પણ સત્ય ન કહી શક્યા; પરિણામે 'good save the king' ની પ્રાર્થના શરૂ થઈ ગઈ.

એવી જ રીતે ભારતમાં જે સાધુઓ હતા તેમણે બ્રાહ્મણો

(લોકસેવકો) કે લોકોને મુસ્લિમ-રાજ્ય સમયે પ્રેર્યા નહીં. પરિણામે તેઓ રાજ્યના હાથા બન્યા અને લાખો લોકોની કતલ થઈ, લૂંટફાટ થઈ છતાં કંઈ ન કરી શક્યા અને અત્યાચાર મૂંગે મોંઢે સહન કરી લીધો.

યુરોપમાં ધર્મગુરુઓની વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ હતી ત્યારે ભારતમાં ખોટી નિવૃત્તિ હતી. પરિણામે બન્ને સ્થળે વિશ્વ-યંત્રો બગડ્યાં અને ધર્મગુરુઓએ તેને સુધાર્યાં નહીં; એને લઈને અવ્યવસ્થા થઈ.

આજે તો ધર્મગુરુઓએ ઇતિહાસ ઉપરથી ખોધપાઠ લઈને સ્પષ્ટ માર્ગની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી પડશે તો જ બગડેલું વિશ્વયંત્ર સુધરી શકશે. એકવાર એ સુધરીને ચાલુ થઈ ગયા બાદ સાધુસંસ્થાને માત્ર નિરીક્ષણ કે ઈશારો કરવાનું બાકું થશે, અંતે એવો પણ વખત આવી શકશે કે:—

“ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં શિષ્યાસ્તુ છિન્ન સંશયઃ :”

—એટલે કે ગુરુઓના મૌનથી પણ શિષ્યો -(સમાજ) ના સંશયો નાશ પામશે. એ સમય નિવૃત્તિ પ્રધાન હશે. પણ આજે તો ઉઠાસીનતા કે ઉપેક્ષા વાળી ખોટી નિવૃત્તિ અનિષ્ટોત્તેજક, પ્રમાદવધાંક અને સ્વ તેમજ પર માટે ધાતક સિદ્ધ થશે.

સંત વિનોબાજીનું કહેવું છે કે : “ભરડો જ્યારે ખૂબ જ વેગથી ફરે છે ત્યારે નિશ્ચળ અને નિવૃત્ત દેખાય છે. જ્યારે સ્થિર થવા માંડે છે ત્યારે ફરતો -(પ્રવૃત્તિ કરતો) જણાય છે. એવી જ રીતે સાધુસંસ્થાએ આજે બગડેલા અનુબંધો સુધારવા અને તૂટેલા જોડવા માટે ઉગ્ર પાદવિહાર કરી લોકધડતરનું કાર્ય સાધી, સમાજને સ્વસ્થ કરવા એટલી જોશથી પ્રવૃત્તિ આદરવી પડશે કે તે પ્રવૃત્તિ છતાં નિશ્ચળ લાગે અને જો તે નિવૃત્ત થવા લાગે તો સમાજને તે દોષથી ઘેરાયેલો, આળસુ અને અકર્મણ્ય લાગશે. આજે અનુબંધનું કામ એટલું બધું છે કે તે જિંદગીભર સતત રહેશે. કારણ કે વિશ્વયંત્ર સુધરશે તેમ પાછું બગડશે અને ફરી તેને સુધારીને ચાલુ કરવું પડશે. આમ બગડવાની અને સુધારવાની ક્રિયાથી

કંટાળીને ‘આ સુધરશે જ નહીં’ કરીને કોઈ પાછા ન પડે; એ જ ધ્યાન રાખવાનું છે.

સાધુસંસ્થાના પુરુષાર્થે અધર્મ—અનિષ્ટાની પ્રતિષ્ઠા તૂટે છે; ધર્મની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. તેથી જગતમાં શુદ્ધિ થતી રહે છે. ઘર રોજ સાફ કરવું પડે તેમ સાધુસંસ્થાએ પણ વારા ફરતી આવા વિશ્વરૂપી ઘરને સાફ કરતા જ રહેવાનું છે. એનાથી જ જગત ટકે છે અને સુવ્યવસ્થિત રહે છે. એટલે વિશ્વયત્રને સુધારવા સાધુસંસ્થાએ સ્પષ્ટ માર્ગ અપનાવી પોતાની ઉપયોગિતા ટકાવી રાખવાની છે. એકાંત નિવૃત્તિવાદ, એકાંત પ્રવૃત્તિવાદ, મધ્યમ માર્ગ એ બધાં કરતાં સાધુસંસ્થા માટે સ્પષ્ટ માર્ગ જ વધુ અગત્યનો અને ફાવટનો છે અને એજ તેણે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે અપનાવવો જોઈએ.

ચર્ચા – વિચારણા

માનવને ધર્મ શીખવાડતી સંસ્થા

શ્રી. પૂંજભાઈ : “વિધિસરની સાધુ સંસ્થા ભગવાન મહાવીર, બુદ્ધ કે શંકરાચાર્યથી થઈ પણ તે અગાઉ રામદલ, શંભુદલ વ. રૂપે ઋષિ સંસ્થા હતી. પણ કંચન, કામિનીથી મુક્ત છતાં જગતના સર્વ પ્રશ્નોને ધર્મનો રંગ લગાડનાર વ્યવસ્થિત સાધુસંસ્થા અને ગૃહસ્થ સાધકોની સંસ્થા એ ચલાવવામાં જૈન સાધુસંસ્થાનો મોટો ફાળો છે. “સાધુસંસ્થા ન જોઈએ. નકામી છે.” એમ કહેનારાઓ જ્યારે વધારે પરિચયમાં આવશે ત્યારે તેની ઉપયોગિતા સ્વીકાર્યા વગર નહીં રહે.

પશુવત્ જીવન જીવતાં લોકોને માનવતા શીખવવામાં સાધુસંતોનો ફાળો ઓછો નથી. લોટ માગીને કુતરાને ખવડાવનાર, ઘરે ઘરે ફરનાર વૈરાગીઓમાં પણ કેટલો ત્યાગ હતો ! આજે તેમાંયે લોટ વેચી—મારવાની વૃત્તિ આવી ગઈ છે. એટલે યુગ પ્રમાણે સાધુસંસ્થાએ કાર્યક્રમો બદલવાની જરૂર છે. અલખત તેઓ એક ક્ષેત્રમાં [શિક્ષણ આરોગ્ય

અને આરોગ્ય વ. રાહતની પ્રવૃત્તિઓમાં] ભરાઈ રહે તેના કરતાં સર્વાંગી સક્રિય માર્ગદર્શન એકેએક ક્ષેત્રમાં આપે છતાં અપ્રતિબદ્ધ પ્રવાસી અને નિર્લેપ રહે તે જરૂરી છે.

સાધુસંસ્થા ક્યારે જાગશે ?

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ ચંદ્ર જેવી શીતળ વત્સલતાવાળાં, સર્વનું દિત ચાહનાર, ગરીબ-અમીર હરેકને પ્રબોધનારા, દક્ષિત અને નારી જાતિના ઉદ્ધારક, ચંક્રકૌશિક જેવા સર્વને પણ ઉદ્બોધનારા ભગવાન મહાવીર સમા સાધુપુરુષોના અનુયાયી સાધુ સાધ્વી આજની કટોકટી છતાં કેમ નિષ્ક્રિય છે ? દયાનંદ, રામતીર્થ, વિવેકાનંદને નિહાળનારા વૈદિક સન્યાસીઓ જાગતા કેમ નથી ?

સ્વામી વિવેકાનંદે તો એકાંતમાં સાધના કરી મોક્ષ મેળવનાર સાધુશિષ્યને સાફ કહ્યું હતું : “ સ્વાર્થના સ્વર્ગ કરતા પરાર્થનું નરક સાફ છે.” અધિકાર વગર મોક્ષની વાત કરશે તો સ્વર્ગ પણ એક બાજુ રહેશે. મોક્ષની વાત તો અલગ જ છે.”

ઉગાકાઠીએ ગુણાતીતાનંદનું અપમાન ક્યું છતાં તેમના ગુરુ સહજાનંદે શ્રાપ આપવાને બદલે કહ્યું : “ એમને એક એવું પુત્રરત્ન પેદા થાય જે સાધુઓની સાચી સેવા કરે ! ”

ક્યાં આમ અપમાન વેઠીને પણ બલુ કરનારા ? અને ક્યાં આજે બોલે એક અને સમાજથી ડરીને સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પણ ન કહી શકનારા ? આશા રાખીએ કે સાધુસંસ્થા જાગશે અને હિંમતવાન થશે.

અનાયાસે કરવાનું કાર્ય

શ્રી. ચંચળબેન : જગત આગળ વધી રહ્યું છે. કર્મકાંડ કે વેશને મહત્વ ન આપતાં સાધુસાધ્વીઓએ સાચા ધર્મનું માર્ગદર્શન કરવું જોઈએ. ગૃહસ્થાશ્રમીની મર્યાદા હોઈને તેઓ ન કરી શકે તેવું સ્વ-પર કહ્યાણું કાર્ય સાધુસંસ્થા અનાયાસે કરી શકે; તેમાં પાછા

ન પડવું જોઈએ. તેમણે શરીર સાચવવું પડશે, દૈવી વારસો સાચવવો પડશે તેમ જ વ્યાપક ધર્મને પાળશે જે તેમને આગળ લઈ જશે.

અનુબંધ શબ્દમાં ચાર અક્ષરો છે. ‘અ’થી સાધુસંસ્થા, ‘નુ’થી લોકસેવક સંસ્થા, ‘બં’થી લોકસંસ્થા અને ‘ધ’થી રાજ્યસંસ્થા લઈએ અને એ રીતે જોડાણ કર્યા વિના છુટકો નથી.

વ્યક્તિગત કલ્યાણ માટે એકાંતમાં જીવન ગાળનારનું ભાવિ પણ કલ્યાણકારી સમાજને લીધે જ બને છે. ઈસુએ પ્રાર્થના અને સંવપ્રાર્થનાનો સુયોગ સાધેલો તે પ્રાણ, પરિગ્રહ, પ્રતિષ્ઠા હોમવા તૈયાર જ રહેતા, સમાજમાં ખૂટતું તે ટેકરી ઉપર જઈ ઉપદેશ આપી પૂરતા અને સમાજ તૈયાર થતો.

મગવાન શ્રી કૃષ્ણને ગોવાળીયાઓએ પૂછેલું તેના જવાબમાં કહેલું : “મારા જીવનપરથી જ જોઈ લ્યો. અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવો તેમાં જ મહત્તા છે. “ગાંધીજીએ સાચું સાધુત્વ કેવું છે તે વગર બોલે આચરીને જીવન વડે ખતાવી આપ્યું હતું.

એ અકમંજીવતા છે

પૂ. દાંડીસ્વામી : “જ્ઞાની ને કર્મ ન હોય” એમ કહેનારા સાચા આચાર્યો કે વિદ્વાનોનું આચરેલું-કહેલું કરતા નથી. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય પલાંહી વાળીને બેઠા થોડા જ રહ્યા હતા? ૩૨ વર્ષમાં કેટલાં કામો એમણે કર્યા હતાં? દિવાળીમાં બાળકો મેરૈયું લઈને ફરે છે તેમ સન્યાસીઓ નિવૃત્તિના નામનું મેરૈયું લઈને ફરે છે. જો નિવૃત્તિ જ હોય તો ઝોળી લઈને મધુકરી માટે કેમ જાય છે? મળ-મૂત્ર વિસર્જન તેમ જ ગમનાગમનની પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પરકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ ન કરવાની વાત “વદ્નોવ્યાધાત” જેવી છે.

એ જરૂર છે કે નિષ્કામ કર્મયોગ કરે કે ફળની આશા ન રાખે પણ સ્વપર કલ્યાણનો સ્પષ્ટ માર્ગ લીધા સિવાય કેમ રહી શકે? નિવૃત્તિમય પ્રવૃત્તિવાળો એ જ સાચો સાધુ છે; અને આવા સાધુઓની સંસ્થા એ જ

સાધુ-સંસ્થા છે. તેઓ ધર્મ અને મોક્ષને મુખ્ય ગણે છે ત્યારે ગૃહસ્થો અર્થ અને કામને; એટલે જ જે ગૃહસ્થો ન કરી શકે તે સાધુ કરી શકે છે એ વાત યોગ્ય જ છે. તે માટે પણ તેમણે અકર્મણ્યતાને ખાખેરીને સ્પષ્ટ માર્ગ અપનાવવો જોઈએ.

એજ ખરો ધર્મ છે

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ સવારે પૂ. નેમિમુનિએ ખતાવેલો સર્વક્ષેત્રે ધર્મમય પ્રેરણા આપવી એજ સાધુ-સાધ્વીઓનો સ્વધર્મ છે. એક કાળે વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય અને શુદ્રો સહ પોતપોતાનું કામ કરી લેતા અને પ્રશ્નો ઉકેલી લેતા. એ વખતે ઈશારો કે સૂત્ર-ઉચ્ચાર જ બસ હતો. તે છતાં તેઓ સન્નગ તો રહેતા હશેજ.

આજે આંખ આડા કાન થયા છે. તેથી બધાં ક્ષેત્રો બગડ્યાં છે. આજે તેઓ ન જાગે તો ગૃહસ્થ સાધક-સાધિકાઓએ પણ તેમને જાગાડવા પડશે જ. દરેક ક્ષેત્રમાં સ્પષ્ટ માર્ગની પ્રેરણા આપવાની છે. સાધક સાધિકાઓ માટે નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિ જોઈએ અને સાધુ સાધ્વીઓ માટે પ્રવૃત્તિલક્ષી નિવૃત્તિ હોવી જોઈએ. આટલું સમજાય અને પ્રવૃત્ત થવાય તો બધો બગાડ આપોઆપ સુધરી જશે; અને બધું મોટું કામ થશે. બીજા ધર્મેનું સાહિત્ય પણ સાધુ-સાધ્વીઓએ ઉંડાણથી જોવું-વિચારવું પડશે. જૈનાત્રમેમાં “સ્વમત તથા પરમત” જાણનાર તરીકે સાધુજીને ગણવામાં આવ્યા છે. આજના યુગમાં જીવનનો પ્રારંભિક અભ્યાસ શરૂ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે જ્યારે વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે જરૂરી ગણાય છે ત્યારે સાધુ-સાધ્વીઓ માટે જગતના પ્રવાહો જાણવા માટે કેટલા બધા અભ્યાસની જરૂર છે ? આજે સુંદરટાણું છે તે ફરી મળવાનું નથી.

લોકહિત માટે સાધુજીવન અને સાધુસંસ્થા :

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “ અંગત સાધનામાં જીવન સમાપ્ત કરવું કે માની લેવું તે પાયાની જ ભૂલ છે. ખરી રીતે તો લોકહિત માટે જ

સાધુઓનું જીવન હોય છે. ગીતામાં સન્યાસીની વ્યાખ્યા જુદી જ આપવામાં આવી છે. સ્વ-પરહિત સાધે અને બધાં કામ્ય કર્મો છોડી સાચાં કર્મો સાધે તે જ સાધુ છે. માટે આજે સાધુસંસ્થાએ ઝટ જાગવાની જરૂર છે. એટલું ખરું કે ક્રાંતિની શરૂઆત વ્યક્તિથી થશે પણ સંસ્થારૂપે સાંકળ જોડાય એ જરૂરી છે.

સુસંસ્થા બન્યા સિવાય છૂટકો નથી :

પૂ. નેમિસુનિ : “આજે આખી દુનિયા એક થઈ રહી છે. તે વખતે સંસ્થા બન્યા સિવાય છૂટકો નથી. રાહત, પુણ્ય કે પરોપકારનાં કામોમાં સાધુસંસ્થા ન પરોવાઈ જાય, પણ સ્પષ્ટ માર્ગે જાય તે જોવું અત્યંત જરૂરી છે જેથી કોઈ ખતરો ન આવે. દરેક ક્ષેત્રમાં દોરવણી આપતા સાધુ-સાધ્વીઓએ ધ્યાન કરવું જોઈએ. એકાંત પ્રવૃત્તિ કે ફાંફાળામાં પડી જશે તો સર્વાંગી ચિંતન નહીં થાય. હવે કોઈ એક સંપ્રદાયની વાત ચાલતી નથી-તેમજ ચાલશે નહીં. કેવળ વ્યાપક સર્વક્ષેત્રને સ્પર્શતા ધર્મની વાત જ લોકોને ગળે ઊતરશે.”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ ધડાયેલા છે પણ બીજા સાધુસંસ્થા ધડાયેલી નથી. તેથી તે બીજાં કાર્યો કરે તો વાંધો શું છે ?”

શ્રી. પૂંજભાઈ : “વધુ શક્તિવાળો પ્રકાશ આવતા બીજે પ્રકાશ ઝાંખો પડી જાય તેમ જૈન સાધુસંસ્થા કાર્ય શરૂ કરશે તો આપોઆપ બીજા સાધુઓએ યોગાનમાં આવવું પડશે.”

પૂ. દાંડીસ્વામી : “મેં ‘ધર્મવિચાર’માં જોયું તો ખારસો પંથ છે પણ બધા મૂળ ધર્મને માનનારા નથી. પોતપોતાની મેળે પેદા થયેલા છે.

પૂ. નેમિસુનિ : “ભગવાન મહાવીર, બુદ્ધ અને શંકરાચાર્યે સાધુસંસ્થા રચી હતી પણ કબીર વગેરેએ પંથ નહોતો કાઢ્યો. આજે થોડા સાધુ-સાધ્વીઓ સુમાર્ગે સંકલિત થાય તો ‘સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા’ જેવા ધણા પંથોને નિવારી શકાશે.”

ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા

[૮]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૨૨-૯-૬૧]

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાનાં અલગ અલગ પાસાંઓ ઉપર અત્યાર સુધી વિચાર થઈ ચૂક્યો છે કે ચોક્કસ રીતે ઘડાયેલી સાધુસંસ્થા જો સ્પષ્ટ માર્ગે જાય તો તેની આજે વિશ્વમાં ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ છે. આવી સાધુસંસ્થા વિશ્વના દરેક ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી અને પ્રેરણાદાયક થઈ શકશે એટલું જ નહીં વ્યાપક ધર્મને ફેલાવી તે સ્વસ્થ, સુસંસ્કૃત અને વ્યવસ્થિત સમાજનું નિર્માણ કરી શકશે. આવા સ્વસ્થ સમાજ વચ્ચે તે પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકશે અને ત્યારે તેને કેવળ નિર્દેશ માત્ર કરવો પડશે. અત્રે ધાર્મિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાનો હવે વિચાર કરવાનો છે. ધર્મ શબ્દથી અહીં જૈન, બૌદ્ધ વગેરે ધર્મો કે સંપ્રદાયો ક્ષેવાના નથી, પણ વ્યાપક ધર્મ—[આ અંગે આજ વ્યાખ્યાન માળામાં સવધર્મ સમન્વય નામના પુસ્તકમાં તે અંગે વિશદ છણાવટ છે] અહિંસા, સત્ય, સંયમ, ન્યાય વ. જીવનની પરમ આવશ્યક આચરણની વાતો છે; તે જ ક્ષેવાની છે.

ભગવાન મહાવીર પછી ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા :

સર્વાંગી ક્રાંતિકાર ચોવીશ તીર્થંકરો, ભગવાન ઋષભદેવથી માંડીને ભગવાન મહાવીર સુધી, સાધુસંસ્થા સ્થાપી ચતુર્વિધ શ્રમણ સંઘની રચના કરે છે. તેમજ સાધુ સાધ્વી અને શ્રાવક શ્રાવિકાઓએ ધર્મક્ષેત્રે શું શું કામ કર્યું? તેમજ અજુન માળી, સુદર્શન, સકડાલપુત્ર, આનંદ

વ. શ્રાવકો દ્વારા બ્રાહ્મણ વર્ગની અવેજીમાં કેવી રીતે પ્રેરક અને પ્રેરકનું કામ લેવાયું હતું તે પણ સુવિદિત છે. એટલે ભગવાન મહાવીર પછી તેમના સાધુ-સાધ્વીઓએ ધર્મક્ષેત્રે શું શું અને કેવી રીતે કામ કર્યું હતું અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી હતી તે વિષે ખૂબજ ઊંડાણથી વિચાર કરવાનો છે.

હરિભદ્રસૂરિ અને પ્રાગ્વાટ્ જ્ઞાતિ (પોરવાલ)

સૌથી પહેલાં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિને લઈએ. તેઓ બ્રાહ્મણ હતા પણ જૈન સાધુસંસ્થાથી પ્રભાવિત થઈ તેમણે જૈન દીક્ષા લીધી અને જ્ઞાન-દર્શનની આરાધના કરી તેઓ આચાર્ય બન્યા. તેમણે તે વખતની સમાજની પરિસ્થિતિ જોઈ કે જે ક્ષત્રિયોઓએ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તે ભોગવિલાસમાં પડ્યા છે અને જે બ્રાહ્મણોએ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષાનું કામ કરવું જોઈએ તેઓ લોભી વૃત્તિના કારણે કાંઈ ન મોલ્યા. પ્રજા ઉપર ક્ષત્રિયોના અત્યાચારને કોઈ રોકનાર ન હતું અને બ્રાહ્મણો લોભના કારણે નિઃસ્પૃહતા, તેજસ્વિતા વગેરે ખોઈ ચૂક્યા હતા. આવા વખતે બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયોને પ્રેરણા આપવાનું કામ જરૂરી હતું.

એટલે, હરિભદ્રસૂરિએ પ્રાગ્વાટ્ (પોરવાલ) જ્ઞાતિની સ્થાપના કરી. આનો ઉદ્દેશ્ય એ હતો કે પ્રજામાં ધર્મ અને નીતિતાં તરવે. પ્રગટાવે જેથી કેટલાક તેજસ્વી તરવે. પ્રેરક બની અને કેટલાંક પૂરક બની બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયોનું કામ કરી શકે અને લોકોના દરેક ક્ષેત્રે ધર્મ અને નીતિને જાળવી રાખે. આની પાછળ કોઈ નવો સંપ્રદાય જોડો કરવાની ભાવના ન હતી પણ સારાં સારાં બળોને પ્રજામાંથી તારવીને એમના વડે ધર્મ-નીતિની પ્રેરણા અને તે માર્ગમાં પ્રતિ કરવાનું કામ લેવાનું હતું.

હરિભદ્રસૂરિનો ધાર્મિક ક્ષેત્રનો એ પ્રયોગ સફળ થયો. પ્રાગ્વાટ્ જ્ઞાતિમાં ધણાં સારાં રત્નો પાક્યાં. અંદ્રાવતી નગરીમાં ભીમદેવ પહેલાંનાં રાજ્યમાં વિમલ શાહ નામના દંડપતિ થયા. તે ધર્મ-નીતિ, શૂરવીર, દાનવીર અને સાધુસંસ્થાનો ભક્ત હતો. સાથેજ ગુર્જરાજ ભીમદેવનો

તે પ્રધાનમંત્રી હતો. તે ધણી બાબતોમાં સ્પૃહા-રહિત હતો. તેના પૂર્વજે પણ એજ જ્ઞાતિના હતા. તેમાં પણ મહામંત્રી નીનુશાહ, તેમનો પુત્ર મહામંત્રી લહેરશાહ, તેમનો પુત્ર મહામંત્રી વીરશાહ, તેમના બન્ને પુત્રો મહામંત્રી નેઢશાહ અને વિમલશાહ આમ વંશપરંપરાથી મહામંત્રી થતા આવ્યા.

વિમલશાહે રાજનીતિને દૂષિત તેમજ કાવાદાવાવાળી બનાવનાર કાવત્રાખોરોને પડકાર્યા. તેણે રાજ્યને ધર્મ અને નીતિના તત્ત્વોથી પવિત્ર રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે વખતે ચંદ્રાવતી નગરીમાં આબુનો ધંધુકરાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે ભીમદેવનો ખંડિયો રાજા હતો. બન્ને વચ્ચે વૈમનસ્ય થતાં ધંધુક રાજ ધારાનગરીના ભોજ પરમારના પક્ષમાં ગયો. તેથી ભીમદેવે વિમલશાહને આબુનો રાજ્યપાલ (દંડાધિપતિ) નીમ્યો. તે વખતે ભીમદેવ એકવાર ધંધુક ઉપર ગુસ્સે થયો ત્યારે વિમલશાહે પોતાની કુનેહથી ધંધુકને ચિતોડથી આબુ આણ્યો અને ભીમદેવને પણ પ્રસન્ન કર્યો અને એક મોટું યુદ્ધ થતાં અટકાવ્યું.

ચોડા વર્ષો પછી ધંધુકરાજની આજ્ઞાથી વિમલશાહે વિ. સં. ૧૦૮૮ માં 'વિમલ વસહિ' નામનું મંદિર આબુ ઉપર બંધાવ્યું. એમાં વિપૂલ સંપત્તિ ખર્ચ કરી. આજે પણ કલાના અદ્ભુત નમૂના રૂપે એ સુપ્રસિધ્ધ છે. તેણે, જૈનધર્મી હોવા છતાં, અન્યાય નિંવારણ અર્થે ધણા યુધ્ધોમાં ભાગ લીધો હતો અને બહાદુરીનો અજબ પરચો સહુને બતાવ્યો હતો. તેણે ધણા રાજાને સહાય પણ કરી હતી. સિંધુરાજના દારણ યુદ્ધમાં તેણે મોટી સહાય કરી હતી. સ્થિર રાજાને ત્રણ દિવસમાં હરાવી કેદ કરીને તેનું અભિમાન ભાંગી નાખ્યું હતું. પરમાર રાજા પણ હારવાના ભયે ગિરિદુર્ગમાં ગયો હતો. માલવા નરેશ સાથેના યુધ્ધમાં એણે સેનાપતિ બનીને વિજય મેળવ્યો હતો. નદલ નગરના રાજાએ તો તેને સિંહાસન અને દિલ્હી નરેશ તેને છત્ર આપ્યું હતું.

તે ન્યાયનો જખ્ખર હિમાયતી હતો. એટલે ભીમદેવ રાજાએ જ્યારે દંડ અને કાવત્રાખોરોનો પક્ષ લેવો શરૂ કર્યો ત્યારે તેણે રાજાને ધણું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજા ન માનતાં પોતાની નોકરી મૂકી

ચંદ્રાવતી તે પાછો આવી ગયો અને ત્યાં સ્વમાનપૂર્વક રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેના ૮૪ અધિકારી પુરૂષો હતા. તેમણે ખાર બાદશાહોના ખાર છત્રો કબ્જે કર્યા હતા. આમ ક્ષત્રિયોને તેમણે આદર્શ પૂરો પાડી પ્રેરણા આપી કે રક્ષણ કઈ રીતે થાય ?

એવી જ રીતે સામાજિક કાર્યમાં તે ખુબ રસ લેતો. તેણે વિમલાચલની સંઘયાત્રામાં ૪ કોટિ સુવર્ણનો વ્યય કર્યો હતો અને સંઘપતિનું પદ મેળવ્યું હતું. તેની પત્ની 'શ્રી દેવી' પણ ધર્મકાર્યમાં ખુબ રસ લેતી હતી. એમને સંતાન ન હતું તેથી અંબાદેવીની આરાધના કરી કે વંશ અને આખુ ઉપર ચૈત્યની ઉન્નતિ માટે પુત્ર થવાનું વરદાન આપો ! કહેવાય છે કે અંબાદેવીએ પુત્રત્વનું સાચું કાર્ય—કુળ દીપાવવાનું કાર્ય, ચૈત્યથી થઈ જશે એમ કહ્યું.

એ પ્રાગ્વટ્ વંશમાં ધર્માત્મા નિન્નક થયો હતો. તે વનરાજે વસાવેલ અણહિલપુરનો દંડનાયક થયો. તેનો પુત્ર લહેરશાહ પણ નીતિજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, સાધુસંતોનો ભક્ત, ઉદાર, દાનશીલ અને જૈન ધર્મનો જ્ઞાતા હતો. તે પણ દંડનાયક થયો હતો. તેનો પુત્ર વીરશાહ પણ ખુદ્ધિમાન ઉદાર અને શૂરવીર હતો. તે ચાલુક્ય રાજા મૂળરાજની સેવામાં હતો. એનો મોટો પુત્ર નેહ પણ મંત્રી હતો. અને પછી વિમળશાહ મહામંત્રી બન્યો હતો.

ભીમદેવ રાજાનો નિધિમંત્રી (નાણા પ્રધાન) જાહિલ્લ પણ જૈન હતો. ભીમદેવના સમયમાં તેમના મામા દોણાચાર્ય નામના જૈનાચાર્ય હતા. કવિ ધનપાલ પણ જૈન હતો. તેણે ભોજરાજાને અહિંસા—ન્યાય વગેરેની સુંદર પ્રેરણા આપી છે. એક વખત સુરાચાર્યે ભોજરાજાનું સર્વદર્શન વિષે સમાધાન કર્યું અને સહુ વિદ્વાનોને જીત્યા. જેથી રાજાએ વેરથી પ્રેરાઈ તેમને કષ્ટ આપવાનું વિચાર્યું પણ કવિ ધનપાલે રાજાને સમજાવ્યા અને સુરાચાર્યને યુક્તિથી પાટણ લાવ્યા.

આમ આ બધું ક્ષત્રિયોને પ્રેરણા આપવાનું બ્રાહ્મણોનું કાર્ય

હરિભદ્રસુરિની પ્રેરણાથી સ્થાપિત પ્રાગ્વાટ્ જ્ઞાતિના લોકોએ ક્યું એટલું જ નહીં સામાજિક કાર્ય કરી પૂરકનું પણ કામ ક્યું

રત્નપ્રભસુરી અને ઓસવાલ જ્ઞાતિ :

એવી જ રીતે રત્નપ્રભસુરિએ ઓસિયાં નગરી (મારવાડ) માં ઓસવાલ જ્ઞાતિની સ્થાપના કરી હતી. તે પણ આજ્ઞાણ લોકોના પ્રેરકપણાનું અને મહાજનોના પૂરકપણાનું કાર્ય સારી પેઠે થઈ શકે એટલા માટે જ આ જ્ઞાતિ સ્થાપી હતી. હરિભદ્રસુરિને જે કારણો હતાં તે આમને પણ હતાં. તેમણે જોયું કે ક્ષત્રિયો વ્યસનોના ગુલામ, ભોગવિલાસમાં મસ્ત અને અન્યાય-અત્યાચાર કરનારા થઈ ગયા છે તેમજ આજ્ઞાણો જંગીરી, દાન-દક્ષિણા, ઈનામ વગેરેની શેહમાં તણાઈ રહ્યા છે. એ સમયે જે કોઈ ન ચેતે તો સંસ્કૃતિની રક્ષા ન થઈ શકે. તેમણે પ્રગ્નને તો જાગૃત કરી હતી પણ ત્યાના રાજાને બોધવાની જરૂર હતી. અનાયાસે તેમને એ મોકો મળ્યો. રાજાના પુત્રને સાપ કરડ્યો, બધા પ્રયત્નો નકામા ગયા ત્યારે તેની અત્યેષ્ટ ક્રિયા કરવા સહુ મસાણે જતા હતા, તે વખતે આચાર્યના એક શિષ્યે બધાને શોકમગ્ન જોઈને વાત જાણી લીધી. તેણે કહ્યું : “ મારા ગુરુને હું વાત કરીશ. તેઓ ન કહે ત્યાં સુધી તમે કુમારની દાહક્રિયા ન કરાવશો ! ”

શિષ્યે ગુરુને આવીને વાત કરી. રત્નપ્રભસુરિએ કહ્યું : “ હું રાજકુમારનું ઝેર ઉતારી શકું પણ રાજા એક શરત માને તો ! ”

રાજા પાસે વાત ગઈ અને તેણે શરત મંજૂર કરી. શરત આ પ્રમાણે હતી કે “ રાજાએ પોતાનું વર્તન સુધારવું અને પ્રજા સમસ્ત બધા વ્યસનોના ત્યાગ કરી ધર્મનીતિના માર્ગે એક થવા એક ઓસવાલ જ્ઞાતિ રૂપે સંગઠિત થાય. ” લોકો પણ સમ્મત થયા. રાજા વધારે ખુશ થયો કારણકે એક તો પુત્ર પાછો મળતો હતો અને સાથે પોતાનું અને પ્રજાનું વર્તન સુધરતું હતું.

રત્નપ્રભસુરિશ્વરજીએ રાજકુમારનું ઝેર ઉતાર્યું અને રાજાએ

નગરીમાં વસતા બધાજ વર્ણ અને કોમના શોકોને ઓસવાલ બનાવ્યા. 'જ્ઞાયતે इति ज्ञातिः' ઓળખવા માટે જાણવા માટે એ જ્ઞાતિ બની, પણ પછી તો તેમાં અનેક નરરત્નો પેદા થયાં.

ગુજરાતના રાજા વનરાજ ચાવડાનો મંત્રી ચાંપો પોતાની સાંસ્કૃતિક પ્રેરણાના કારણે એ પદ પામ્યો હતો. તે ધર્મ-નીતિ પરાયણ જૈન ઓસવાલ હતો. તેણે પાવાગઢ પાસે પ્રસિદ્ધ ચાંપાનેર વસાવ્યું હતું. વનરાજને રાજ્યતિલક કરનાર શ્રીદેવી ઓસવાલ જ્ઞાતિની શ્રાવિકા હતી. વનરાજનો મંત્રી જાંબ પણ ઓસવાલની પેટા જ્ઞાતિ શ્રીમાલિ જ્ઞાતિનો હતો. ગુજરાતના રાજ્યકારણમાં તો જૈન મંત્રી શરૂઆતથી હતા. મારવાડમાંથી ઉદયન જેવા સંખ્યાબંધ જૈન ઓસવાલો ગુજરાતમાં વસ્યા અને હિંદુધર્મ ઉપર સ્પષ્ટ રીતે તેમની છાપ આજ સુધી ચાલુ રહી છે.

એવીજ રીતે સિદ્ધરાજ જયસિંહના મંત્રી પદે આવનાર ઉદયન જૈન હતો. તેનો પુત્ર બાહડ (વાઝમટ) પણ કુમારપાલનો મંત્રી બન્યો તે જૈન હતો. મંત્રી બાહડે કુમારપાળના દ્રવ્યથી શત્રુજન્ય પર્વત ઉપરનું લાકડાનું જીર્ણોદ્ધાર મંદિર તોડાવી તેનો ઉદ્ધાર કરી ઘણું દ્રવ્ય ખચ્યું. તેણે પણ મોટો સંઘ કાઢ્યો હતો. કુમારપાળે બાહડમંત્રી ને સકળ રાજકારણ અને વેપાર સોંપી રાખ્યા હતા. બાહડનો નાનો ભાઈ અંબડ દંડનાયક હતો. તેણે કોંકણના કદંબવંશીય રાજા મલ્લિકાજીનની દાંડાઈ દૂર કરવા ચઢાઈ કરી વિજય મેળવ્યો હતો. તેથી કુમારપાલ રાજ્યએ તેને 'રાજપિતામહ'ની પદવી આપી હતી. ઉદયનના ત્રીજા પુત્ર ચાહડને તો 'રાજધરદ'નું ખિરદ મળ્યું હતું. ચોથા પુત્ર ઓલ્લાકને શસ્ત્રાગાર પર નીમવામાં આવ્યો હતો. તેને 'સામંત મંડલી સત્રાગાર'નું ખિરદ અપાયું હતું. ચાહડનો પુત્ર કુમારસિંહ કુમારપાળનો કોઠારી હતો. કુમારપાળ ઉપર હેમચંદ્રાચાર્યનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ હતો. જે સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હતા.

ગુજરાત તરફથી સહેજ મેવાડ તરફ તવારીખના ક્રમમાં જઈએ

તો રાણા પ્રતાપને મદદ આપી, મેવાડને પરતંત્રતાની બેડીમાંથી મુક્ત કરાવનાર બામાશાહ પણ કાવેડિયા ગોત્રનો ઓસવાલ હતો. તે ધર્મપરાયણ ઉદાર અને શૂરવીર હતો. રાણા પ્રતાપ મેવાડ છોડીને જવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે એ જૈનવીરે પોતાની સંપત્તિ એમના ચરણે ધરી અને રાણા પ્રતાપે ફરીથી સૈન્ય તૈયાર કરી મેવાડને સ્વતંત્ર કર્યું. કહેવાય છે કે એ સંપત્તિ બાર વર્ષ સુધી સૈન્યને સાચવી શકાય તેટલી હતી. એ બામાશાહના ત્યાગને સહુએ મુક્તકંઠે બિરદાવ્યો છે.

ત્યારબાદ ગુજરાતની તવારીખમાં વસ્તુપાલ, તેજપાલ નામના બે પ્રાગ્વાટ (પોરવાલ) જ્ઞાતિના જૈન મંત્રીઓનું નામ સ્વર્ણઅક્ષરે અંકિત છે. એ બંને ભાઈઓ કર્તવ્યપરાયણ તેમજ ન્યાય પરાયણ એવા હતા કે બંને ભીમદેવ ભોળાના સમયે મંત્રી હતા. પણ ત્યારબાદ બંન્નારે વીરધવલના સમયમાં તેમને મંત્રીપદ આપ્યું ત્યારે વસ્તુપાલે સાફ કહ્યું હતું : “ રાજન્ ! હવે કળિયુગ આવ્યો છે. તેમાં નથી સેવકોમાં રહી કર્તવ્યપરાયણતા અને નથી સ્વામીઓમાં કૃતજ્ઞતા ! રાજની નજર આગળ વૈભવ-વિલાસના પડદા પડ્યા છે અને દુષ્ટ મંત્રીઓ તેને કુમાર્ગે દોરે છે. જેથી બંનેનો નાશ થાય છે. સંસારમાં તદ્દન લોભરહિત તો કોઈ નથી. તે છતાં લોકમાં નિંદા ન થાય અને પરલોકમાં બાધા ન આવે માટે ન્યાયનું અવલંબન કરી; ઉદ્ધત તત્ત્વોને કચડી, શત્રુઓને હરાવી, ધર્મપરાયણ રહી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છતા હો તો આ મંત્રીપદ લઈએ; નહીંતર આપનું સ્વસ્તિ થાવ ! ” ધર્મચાર્યો દ્વારા દૃઢધર્મની મજેલી પ્રેરણા જ બળરૂપે ન મળી હોત તો આવાં પ્રેરણાત્મક વચનો ક્ષત્રિયોને કહી શકત ખરા ?

એ બંને ભાઈઓ યોદ્ધાની સાથે સાહિત્ય-કળા-સંસ્કૃતિના રક્ષક અને પોષક હતા. કોઈ પણ વિદ્યા કે ધર્મની સંસ્થા ન હતી કે જેમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલની મદદ ન હોય. ધર્મશાસ્ત્રનો તો તેમણે ભંડાર કરાવ્યો હતો. ધર્મશાળાઓ અને સત્રાલયો પણ તેમણે ઠેર ઠેર બંધાવવામાં મદદ કરી હતી. એમના પિતા અશ્વરાજ અને પિતામહ

ચંદ્રપ્રસાદ વંશપરંપરાથી મહામંત્રીનું પદ ભોગવતા હતા. વસ્તુપાલ-
તેજપાલની માતા કુમારદેવી દંડપતિ આભૂની પુત્રી હતી.

વસ્તુપાલ-તેજપાલની સહુથી જવલંત વિશેષતા તો પરધર્મ-
સહિષ્ણુતા અને સર્વધર્મસમન્વયની હતી. તેમણે મુસલમાનો માટે
મસ્જિદો બંધાવી આપી; શિવાલયો તેમજ અનેક સન્યાસી મઠો પણ
તેમણે ચણાવ્યા હતા. લક્ષ્મીના દાસ ન હતા પણ માલિક હતા અને
રાજ્યોની સેવા કરવા છતાં ગરીબોની સેવા કરવાનું કદિ ચૂકતા નહીં.
વસ્તુપાલ તો જાને કવિ હતો. વિક્રાનો અને કવિઓને ખૂબ મદદ
કરતો. તેમણે અનેક જૈનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. કહેવાય છે કે ગુજરાતનું
નવેસરથી સાંસ્કૃતિક ચણતર આ જાને ભાષ્યોએ કયું હતું.

એમના જ પગલે મુંજલ મંત્રી, શાંતુ મહેતા, આશંક અને આનંદ
વગેરે મંત્રીઓએ પણ ક્ષત્રિયોમાં પ્રેરણા અને લોકોમાં નીતિધર્મ-
સંસ્કારોની પૂર્તિનું કાર્ય કયું હતું.

આ ઓસવાલ રાત્રિએ લોકધડતર, પ્રજામાં ધર્મ અને ન્યાયની
પ્રતિષ્ઠાનું એવું અદ્ભૂત કાર્ય કરેલું કે કચ્છના રાજ્યોએ મારવાડથી
ઓસવાલ રાત્રિના લોકોને કચ્છમાં ન્યાય-શાસન, વેપાર અને વ્યવસ્થા
સાચવવા બોલાવેલા. કચ્છના રાજ્યતંત્ર ઉપર જૈનમંત્રીઓનો લાંબા સમય
મુઠી પ્રભાવ હતો. વેપાર-વાણિજ્ય ઉપર તો એમનો પ્રભાવ હજી સુધી છે.

કચ્છના મહાદુકાળ વખતે જગદુશાહે અઢળક સંપત્તિ જનતાની
સવા માટે અર્પણ કરી હતી; અને સમાજનું રક્ષણ તેમજ પોષણ કયું
હતું. જે ૭૨૧૧ શાહો થયા છે તે બધાએ મોટાં મોટાં ધર્મ-નીતિનાં
કાર્યો કર્યાં છે. ખીમો દેરાણી હડાલા-(ભાલ)ના હતો. ગુજરાતના
દુકાળના વખતે તેણે ૩૬૦ તિથિઓ લખાવી જૈન-વણિક કોમ માટે
શાહ અને તેમના પછી રાજ એટલે કે બાદ (પછી) શાહ આવે એ
સિદ્ધ કરાવ્યું હતું.

રાજસ્થાનમાં કર્મચંદ અચ્છાવને, બીકાનેરમાં મહારાણા શંભુસિંહજી અને સ્વરૂપસિંહજીના વખતમાં મેવાડમાં નગરશેઠ ચંપાલાલજી વગેરેએ રાજા અને પ્રજા બન્નેને પ્રેરણાઓ આપી હતી. આ બધું કાર્ય કોઇપણ બક્ષિસ કે ઈનામની લાલચ વગર તેમણે કર્યું હતું.

દિગંબર આચાર્યો અને દક્ષિણ પ્રાંત :

કહેવાય છે કે આચાર્ય ભદ્રપાદુ અને સ્થુભિભદ્રજીનો પ્રભાવ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ઉપર ધણો જ પડેલો. તેના સમયમાં ભયંકર દુકાળ બાર વર્ષનો પડ્યો હતો. તે વખતે સર્વપ્રથમ જન આચાર્યો અને શ્રમણ સંઘોએ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ પ્રવાસ શરૂ કરેલો. ભયંકર દુકાળ વખતે ઘણા બૌદ્ધભિક્ષુઓ માંસાહાર કરતા થઈ ગયા હતા પણ જૈન સાધુઓએ અનશન કરીને પ્રાણોનાં અલ્પિદાન આપી ધર્મમાર્ગને ઉજ્જવળ કર્યો હતો.

એ વખતે દક્ષિણમાં ઘણા જૈનાચાર્યો ગયા હતા. સાથે જૈનો પણ ગયા હતા. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પણ દીક્ષા લઈને ત્યાં ગયો હતો એવો ઉલ્લેખ દક્ષિણના જૈનગ્રંથોમાં મળે છે. આ જૈનાચાર્યોએ દક્ષિણની સંસ્કૃતિને ન કેવળ બદલી નાખી પણ સાધુસંસ્થાની નવી ન્યેતિ આપી અને અહિંસા, સત્યનો પૂર ઝેરલો પ્રખળ પણ આપ્યો કે દક્ષિણમાં સાહિત્ય-સંસ્કૃતિના આઘસર્જક તરીકે જૈનાચાર્યોનાં નામો આવે છે. ‘તિરકકુલ્લુર’ નામનો બ્રાહ્મણ-ધર્મનો ગ્રંથ સંપૂર્ણપણે જૈનદર્શનની છાપ લઈને તૈયાર થયો છે.

લોહાચાર્ય અને અગ્રવાલ :

એવી જ રીતે લોહાચાર્ય અગ્રવાલ જ્ઞાતિની સ્થાપના કરી, સંયુક્ત પ્રાંત, પંજાબના પ્રદેશમાં ઘણા લોકોને ધર્મ માર્ગે પ્રેર્યા છે. એવી જ રીતે ડીસાવાલ, પલ્લીવાલ તેમજ દિગંબર જૈનોમાં ખડેલવાલ વગેરે જ્ઞાતિઓ આચાર્યોએ આ દષ્ટિએ જ સ્થાપી હતી.

ગાંધીજી અને શ્રીમદ્

મહાત્મા ગાંધીજીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાસેથી પ્રેરણા મળી અને ગાંધીજીએ હિંદુધર્મમાં દૃઢ રહી દરેક ક્ષેત્રમાં ધર્મનીતિને પ્રવેશ કરાવવાનો જે ભગીરથ પુરુષાર્થ કર્યો તેમાં ગાંધીજીને વિલાયત જતી વખતે ત્રણ પ્રતિજ્ઞા કરાવનાર બહેચરજી સ્વામી અને શ્રીમદ્ જેવા ઘણા જૈન સાધુઓના પ્રેરક બળોનો ફાળો હતો.

એવી જ રીતે આ યુગમાં વિજયધર્મસૂરીશ્વરજી મહારાજે પં. સુખલાલજી, પં. બેચરદાસજી વ. વિદ્વાનોને તૈયાર કરાવી સાહિત્ય સર્જનના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કર્યું એટલું જ નહીં સામાજિક—ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ કેટલાંક કાર્યો કરાવ્યાં.

એજ પરિપાટીમાં આચાર્ય વિજયધર્મસૂરીજીએ ચિકાગોની સર્વ-ધર્મ પરિષદ માટે વીરચંદ્ર રાઘવજીને તૈયાર કરી. અનેક શિક્ષણ સંસ્થા અને વિદ્વાનોને તૈયાર કરવામાં પ્રેરણા આપી છે.

આવડું માટું સંસ્કૃતિ રક્ષણનું અને દરેક ક્ષેત્રે ધર્મ અને નીતિને ટકાવી રાખવાનું કાર્ય શ્રાવકો કરી શક્યા તેનું કારણ જૈન સાધુ-સંસ્થાની તેમને સતત મળતી દોરવણી છે. આ રીતે જૈન સાધુસંસ્થાની ધાર્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા જોઈ શકાય છે.

વૈદિક સાધુ સન્યાસી સંસ્થાનું કાર્ય

જૈન સાધુઓ સાથે વૈદિક સાધુઓની વાત પણ વિચારવા જેવી છે. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે સન્યાસી સંસ્થાને વ્યવસ્થિત રૂપ એટલા માટે આપ્યું હતું કે તે વખતે બ્રાહ્મણો ૩૬ ક્રિયાકાંડોમાં પડી ગયા હતા અને પોતાની જવાબદારીનું કામ બૂલાવી બેઠા હતા. એટલે ક્ષત્રિયોને તેમની પ્રેરણા ન મળતાં તેઓ નિરંકુશ બની ગયા હતા. આમ-જનતા તો અડૂક-ઢડૂકિયા જેવી હતી. એટલે શંકરાચાર્યે પોતે ધર્મ-પ્રેરણાનું કામ કર્યું. રાજાઓને પ્રતિબોધ્યા ભારતના ચારે ખુણામાં મઠો

(ધામો) ખાંધ્યા અને સન્યાસીઓને ધર્મપ્રેરણા અને સંસ્કૃતિ રક્ષાનું કામ સોંપ્યું.

દયાનંદ મહર્ષિએ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પેઢેલી અનેક રૂઢીઓ, અનિષ્ટો અને બદીઓને દૂર કરવા માટે આર્યસમાજ સ્થાપ્યો અને તે દ્વારા અનેક ધર્મ પ્રેરણાનાં કાર્યો કર્યા અને અનિષ્ટોને દૂર કર્યાં.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદે વેદાંતને વાર્ગવિલાસ માંથી દૂર કરીને જીવનમાં ઉતારવા માટેનો ધર્મમાર્ગ ખતાવ્યો. એટલું જ નહીં સ્વામી વિવેકાનંદે તો અમેરિકા જઈને સર્વપ્રથમ પશ્ચિમને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવી; તે શું છે તે જાણવા પ્રેર્યા. તેમણે ધર્મમાં પેઢેલી ઘણી કુરૂઢિઓને ફગાવી હતી. તેમના પગલે જઈ ધર્મક્રાંતિનું કાર્ય રામકૃષ્ણ મિશનના સન્યાસીઓ કરે અને કેવળ શિક્ષણ રાહતના કાર્યમાં ન પડે તે જોવું રહ્યું.

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા માટે સ્પષ્ટ માર્ગ જલું જોઈએ !

એટલે આજે પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા ટકાવી રાખવા માટે શું કરવું જોઈએ એ પ્રશ્ન ઊભો રહે છે ! કારણ કે આજે સ્પષ્ટ માર્ગ પણ ધડાયેલી સાધુસંસ્થાએ વિસારી દીધો છે અને ધર્મના નામે સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાના પ્રચારમાં તે પડી ગઈ છે.

હવે કોઈ નવી જાતિઓ - ગોળો કે સંપ્રદાયો રચીને વિચિન્ન થવાનો અર્થ નથી. પણ જ્યાં છીએ ત્યાંથી સળગ થઈને નીતિ અને ધર્મનાં વ્યાપક તત્ત્વોને વહેવાર અને સમાજ વ્યાપી બનાવવાની જે ક્ષેત્રમાં હોઈએ ત્યાં જરૂર છે. એટલે એવાં નૈતિક અને ધાર્મિક સંગઠનો ઊભાં કરવાની જરૂર છે. જે આજની રાજ્યસંસ્થા કોંગ્રેસ અને વિશ્વના સંદર્ભ યૂનોને પ્રેરી શકે; અને તેના કાર્યમાં પૂરક બની શકે; જેથી તે આર્થિક, સામાજિક વગેરે ક્ષેત્રો મૂકીને કેવળ રાજકીય ક્ષેત્રે સક્રિય કાર્ય કરી શકે; કારણ કે કોંગ્રેસ જ છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી અહિંસા-સત્યના પ્રયોગો વડે ધડાયેલી છે; અને તે જ વિશ્વમાં

સત્ય-અહિંસાની દૃષ્ટિએ રાજકારણના પ્રશ્નો ઉકેલવા સમર્થ એકમાત્ર સંસ્થા છે. એને લોકસેવકો તેને પ્રેરણા આપી શકે એ પણ કાર્ય સાધુસંસ્થાએ કરવાનું છે.

પૂરક અને પ્રેરક એ બન્નેનાં કાર્યો માટે સારાં સારાં બળોને જોડીને પ્રાયોગિક સંઘો (રચનાત્મક કાર્યકરોતા) ઊભા કરવા પડશે જે શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે સ્વતંત્ર કાર્ય કરશે અને રાજ્યસંસ્થાને પ્રેરક બનશે. તેના પ્રેરકપણાનું કામ કરશે. તેમ જ સત્ય અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા કરાવતી રાજ્યસંસ્થા ઉપર આકૃત આવશે તો સાધુસંસ્થાએ લોકસંગઠનો દ્વારા અને જાતે પૂરકપણાનું કાર્ય કરાવવું પડશે. તે માટે લોકસંગઠનો તો ઊભાં કરવાં જ પડશે.

આજે જૂની ધર્મસંસ્થાઓ, સાંપ્રદાયિકવાડામાં અને તેની પણ ઉપ-સાંપ્રદાયિકતામાં પૂરાર્થ ગર્ભ છે. એટલે તેમની પાસે વધારે પડતી આશા રાખવી નકામી છે. એમાંથી જે સારાં બળો આગળ આવે તેમને તારવીને પ્રાયોગિક સંઘોમાં કે લોકસંગઠનોમાં આ કાર્ય માટે લેવાં પડશે.

આમ કરવા જતાં એક મોટી તકેદારી એ રાખવી પડશે કે કયાંય વટાળવૃત્તિ-ધર્માતર કરાવવાની વૃત્તિ પેસી ન જાય. એ માટે સર્વધર્મ સમન્વયની જ રીતે આ સંગઠનો ધર્મ-નીતિનું કાર્ય કરે તે સાધુસંસ્થાઓનાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓએ જોવું પડશે. જે આવું ધર્મનીતિને અનુલક્ષીને કાર્ય સાધુસંસ્થા કરશે તો પહેલાંના આચાર્યોએ તે વખતે ધર્મક્ષેત્રે તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી હતી, તે આજે પણ સિદ્ધ થઈ શકશે.

ન્યાં ન્યાં ધર્મ અને નીતિનાં તરવો ખૂટતાં હોય ત્યાં ત્યાં તે તરવોને પ્રવેશ કરાવવાનું; સંસ્થામાં સડો ન પેસી જાય તે માટે નૈતિક ચોકી રાખવાનું, તપ-ત્યાગ વડે સમાજમાં વ્યાપક રીતે શુદ્ધિ કરી અનિષ્ટોને દૂર કરવા-કરાવવાનું અને ક્રાંતિનું ભગીરથ કાર્ય આજે સાધુસંસ્થા આગળ પકડું છે, તે એણે કરવાનું છે. એ માટે સાંપ્રદાયિક

બનીને રહેતાં, કે એની જ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કે પોપટિયું સૂત્ર વાંચન કરી જતાં, કામ નહીં ચાલે.

તે માટે તો આખા સમાજ સાથે, બધાએ ક્ષેત્રો સાથે બધાએ લોકોનો સાર્વત્રિક સંપર્ક સાધવો પડશે. અનુબંધચતુષ્ટયની દૃષ્ટિએ પાદવિહાર ભિક્ષાચરિ અને પાત્ર, યોગ્યતા જોઈને તે પ્રમાણે પ્રેરણા, ઉપદેશ. આદેશ કે માર્ગદર્શન આપવું પડશે. ક્યાંયે ધર્મસંસ્કૃતિની રક્ષાનું કામ જાતે [પોતાની મર્યાદિત જવાબદારીમાંથી લોકસેવકો કે લોકો છટકી જશે. રાજ્ય પણ ચૂકવું હશે તો તેવે વખતે] ત્યાગ, તપ, બલિદાન દ્વારા કરવાનું રહેશે.

એક વખતે બગડેલી કે તૂટેલી અનુબંધની કડીઓ જોડવા માટે સાધુસંસ્થાએ ઊંડા ઊતરીને ભગીરથ પુરુષાર્થ કરવો પડશે પણ પછી તો ધીમે ધીમે જેમ જેમ લોકો ધડાતા જશે તેમ તેમ કાઈ વખત માત્ર પ્રેરણાથી કે ઉપદેશથી અને અંતે માત્ર મૌન નિર્દેશથી પણ ધડાયેલી જનતા પ્રેરણા ઝીલી લેશે એવી જ રીતે સમાજના પાછળ રહી ગયેલા વર્ગો, નારીજાતિ વેશ્યાઓ, શ્રમજીવીઓ, આદિવાસીઓ વ. છે તેમનામાં રહેલાં વ્યસનો વ. હુંક આપીને છોડાવી તેમને નીતિમાર્ગે સંગઠિત રીતે પ્રેરવા પડશે. તેમના દ્વારા તપ-ત્યાગ વડે સમાજશુદ્ધિનું મોટું કામ ભવિષ્યમાં લઈ શકાશે. વ્યાપક ધર્મ બધા માનવો માટે છે એટલે સાધુસંસ્થાએ માનવનાં દરેક ક્ષેત્રે ધર્મદૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આમ કરવાથી ધાર્મિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ શકે છે.

ચર્ચા - વિચારણા

ચોકખી દૃષ્ટિ અને શુદ્ધ-કાંતિ

શ્રી. દેવજીભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “સ્વર્ગીય પૂજ્ય જવાહરલાલજી મ. સા. ના વ્યાખ્યાનોમાં સંઘશક્તિનું વર્ણન છે. સાચી સંઘશક્તિ ગ્રામ, નગર તો શું દેશ અને

વિશ્વને જગાડી શકવાની શક્તિ ધરાવે છે. એવી સંઘશક્તિના પ્રતીકરૂપે વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ જેવા સંગઠનો દુનિયાભરના પ્રશ્નોમાં પડે અને માર્ગદર્શન આપી શકે છે. એને જરૂર ભાલનળકાંઠા પ્રયોગનાં લોકસંગઠનો અને પ્રાયોગિક સંઘોનું બળ મળ્યું છે. મારા નામ મને તો સંઘશક્તિ જ આજના યુગની સાચી શક્તિ છે.

પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ કહેલું તેમ આપણી જાતને લાઘવ ગ્રંથિથી ન પીડીએ. ગૌતમ સ્વામી પાસે કેશીમુનિ મળવા ગયા તો ગૌતમ કીડીને સામે દોડ્યા; એમ મળવા આવે તેને લેવા દોડીએ. અને જેમ જેમ ધડતર થતું જશે તેમ તેમ મને તો લાગે છે કે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાળા સાધુઓ આ તરફ આકર્ષાયા વગર નહીં રહે. સામેથી વારંવાર તેડવા જતાં એ લોકોમાં નકામી ગૌરવ ગ્રંથિ બંધાશે.

સાચો વિદ્યાર્થી પરીક્ષા વખતે ગભરાય નહીં પણ થનગનાટ અનુભવે. એવી જ રીતે આપણે પ્રેરક આત્મા સત્ય અનુભવીને એર જ આનંદ અનુભવે. આ કલ્લાસ કોઈ રોકી શકે તેમ નથી. એવું સત્ય શુદ્ધદષ્ટિ વડે લાઘવ અને એવી ચોકખી દષ્ટિ થતાં સૌ તેનું અનુકરણ કરે અને શુદ્ધ-ક્રાંતિ થાય. મુનિ સંતબાલજી એકલા હતા, મુનિ ડુંગર-સિંહજી અને મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી આવ્યા. તેમ બીજા થોડાકને આ બે ને બે જેવી વાત સમજાઈ જાય તો અનુકરણ થતાં આખો સમાજ જગૃત થઈ જાય !

ત્યાગ અને નીતિ પ્રધાન તીર્થયાત્રાઓનું મહત્વ :

શ્રી. પૂંજીભાઈ કહે: “એક જમાનામાં ગામડાંમય દેશ હશે, ત્યારે આજના જેટલા ઝડપી વાહનો ન હતાં એટલે ચાર ધામ ભારતના ચારખુણે સ્થાપનાર સંતોએ કેવી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હશે ? મુસલમાનો માટે પણ એજ રીતે હજ કરવા જવાનું છે. ચારધામની યાત્રાએ કે હજ કરવા જનાર કફન સાથે જ લઈને નીકળે. આટલું ફર્યા પછી કદાચ અવાય કે નહીં ? કેટલાંક તો રસ્તામાં જ ખતમ થઈ જતાં

પણ પાછા ફરનાર તીર્થંક કે હાજરો નૈતિક જીવનના આદર્શ બનીને પાછા વળતા. જનારની યોગ્યતા એ કે તેણે કુટુંબ અને સમાજની સેવા કરી હોય, માથે દેવું ન હોય ! જતાં પહેલાં સાદ પડાવે: “કોઈ માંગતું હોય તે આવીને લઈ જાય !” આમ સમાજમાં ધર્મભાવના ફેલાવવામાં સાધુઓનો અજબ ફાળો હતો- એટલું જ નહીં સમગ્ર દેશમાં ફરવાથી લોકોના રીતરિવાજો, ખાન-પાન, સામાજિક સ્થિતિ તેમજ જીવોળ સમજાય. પોતાના ઘર-નગરનાં સ્વાર્થ અને મોહ ઓછાં થાય.

પણ, આજે તેમાં વિકૃતિ આવી ગઈ છે. બધાએ જણ હજ કરવા જાય તેની પાછળ સસ્તું સોનું લાવવાની ગેરરીતિ ચલાવવામાં આવે છે. ક્યાં ત્યાગ અને નીતિ નિમિત્તે તીર્થયાત્રા અને ક્યાં સ્વાર્થ અને અનીતિ માટે તેનો થતો ઉપયોગ ! જૂના જમાનામાં કેવળ ચારધામની યાત્રા જ નહીં પણ રોજિંદાના જીવનમાં પણ ધર્મ ઉતરે તે માટે ગામને પાદર મંદિર બંધાયાં, નદી કિનારે તીર્થો વધ્યાં. નગારૂં વાગે કે કાન ચમકે કે ચાલો મંદિરે જઈએ. ત્યાં સંતો પૂજારીઓ પાસે પ્રેરક ધર્મકથાઓ સાંભળી સંસ્કારો, સુધરે; કલેશકંકાસ ઓછાં થાય અને મન સ્વસ્થ થાય. આમે તે જમાનામાં સાધુસંસ્થાએ અત્યુત્તમ કામ કર્યું છે.

આજે તેમાં બગાડ થયો છે પણ સાધુસંસ્થા વિના કોણ બીજો રાહબર બનશે ? કારણ કે સૌ પોતપોતાનાં ધંધાના કાર્યોમાં મશગુલ છે. એટલે સાધુસંસ્થાની અનિવાર્ય અગત્યતા તો છે જ. માત્ર આ યુગે ઉપયોગી જલદી બને તે રીતે એને પ્રેરવાની જરૂર છે.

આજે સાચા સાધુઓ ઓછા છે :

શ્રી. બળવંતભાઈએ ગાંધીજીનું ઉદ્દરણ ટાંકીને જણાવ્યું કે આજે સાચા સાધુઓ નામના છે. તેમાં પણ ઘડાયેલા અને પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહને હોમનારા ઘણા ઓછા છે. પ્રાચીનકાળમાં સત્ય, અહિંસાનો પ્રચાર કરવામાં સાધુસંસ્થાનો ફાળો હતો; પણ આજે શું છે ?

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી મહારાજે સવારે જણાવેલું કે “ જૈન સાધુસંસ્થાનો રાજ્ય સાથે અનુબંધ અસરકારક હતો ” પણ આજે તો રાજકારણને ગંદું કહીને દૂર ભાગનારા ઘણા છે. આજે પ્રજાનિયુક્ત સરકાર છે એટલે આ યુગ વધારે અસરકારક છે. કારણકે પ્રજા અને રાજ્ય બન્નેનો સંબંધ ઢોધ, સાધુસંસ્થા જો લોકસંગઠન વડે જાગૃતિ ન આણી શકે તો તેની ઉપયોગિતા નહીં રહે.

જે ચાર કે પાંચ ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓનો અવાજ ખાકીની સાધુસંસ્થાને સંભાળશે ખરો ! જૈન સાધુસંસ્થા ખાન-પાન અને માનપાનમાં પડી છે. સ્વામીનારાયણ સાધુઓ લાડવામાં અને સન્યાસીઓ ભોગ અને સીધામાં ! આવા સાધુઓ ઉમદા સગવડો છોડીને સાચા તપ ત્યાગ કરવા અહીં આવે ક્યાંથી ? તેથીજ સ્વામી વિવેકાનંદને કઠોર શબ્દોમાં આચરણહીન સાધુઓ માટે કહેવું પડ્યું છે.

આજે તો ‘ વર મરો કે કન્યા મરો. ગોરનું તરભાણું મરો ! ’ એવી સ્થિતિ સાધુસંસ્થાની છે.

ગોસ્વામીજી : “ પણ, બલવંતભાઈ ! જૈન સાધુઓ તો ભિક્ષા વહોરીને લાવે છે પછી તેમાં સારાં ખાન-પાનની વાત ક્યાંથી આવે ! તમને તો જૈન સાધુસંસ્થા માટે ઘણું માન છે છતાં આવું કાં ખોલો છો ?

પૂ. નેમિમુનિ : “ ગૃહસ્થો ભિક્ષામાં સારામાં સારી વસ્તુ વહોરાવવા લલચાય એ સ્વાભાવિક છે પણ સાધુ જાતે વિવેક રાખી ન જોઈએ તે ન લે ! ”

ગોસ્વામી : “ ગૃહસ્થો આપે તે ન લેવું જોઈએ ! ”

પૂ. નેમિમુનિ : “ તેઓ આગ્રહ કરે પણ અમે અણખપનું ન લઈએ ! ”

બલવંતભાઈ : “ જૈન સાધુનાં ગુણોને તો વખાણું જ છું પણ

આંધળો પક્ષપાત મારાથી થતો નથી; કારણ કે તેઓ સાધુતાથી દૂર જતા હોય તો કહેવું જ પડે !”

દેવજીભાઈ : જૈનોમાં પણ સડો નથી તેમ નથી. ધણા શ્રાવક-શ્રાવિકા સાધુ-સાધ્વીની ખુશામત કરે તેમ સાધુસાધ્વીઓ પણ તેમની શેઠમાં તણાતા હોય છે.

પૂ. નેમિસુનિ : “ભૂતકાળથી તો જૈન સાધુસંસ્થા ધડાતી આવી છે તે છતાં તેમાં પણ સાંપ્રદાયિકતા, રૂઢિચુસ્તતા વ. દુષણો પેઠાં છે. એટલેજ પૂ. સંતબાલજી ‘ક્રાંતિપ્રિય’ વિશેષણ વાધરે છે. આ સાધુ શિખર પણ એમાંથી માર્ગ કાઢવા માટેજ છે.”

પૂંજભાઈ : કેટલાંક સાધુ-સાધ્વીઓ પોતાની આજની હાલતથી કંટાળી ગયા હોય છે પણ ઉપર ગિઠવા માટે પ્રયાસ કરવામાં ગભરાતા હશે. તેમને નીચે ઉતારવામાં ગૃહસ્થ ભાઈબહેનોને પણ ઓછો ફાળો નથી. જેમ લાંચિયા અમલદારો બનાવવામાં લોકોનોય ફાળો છે જ.”

શુદ્ધિ પ્રયોગના વખતે એક સાધુ આવેલા. મેડા ઉપર ઉતર્યા હતા. ભજનનો કાર્યક્રમ હોઈને ધણા લોકો ભેગા થયા હતા. ભજનને થોડીકવાર હતી કે કોઈકે કહ્યું : “આવો દર્શન કરવાં હોય તો !” અને કતાર જામી તે માટે સ્વયંસેવકો રોકવા પડ્યા. અવ્યવસ્થા થઈતે જો પંદર મિનીટ રાહ જોવાત કે મહારાજ નીચે આવત તો નિવારી શકાત. પણ, પેલા ભાઈનો સાધુ નિમિત્તે ભાવ પૂછાય એટલે તેણે એવું કયું. આમ અંધશ્રદ્ધા અને કંઈક અંશે પોતાને પાંચ પૂછે તે માટે પણ કેટલાક લોકો સાધુઓને ચડાવી મારે છે.

દેવજીભાઈ : મેં હમણાં જ એક પત્રકાર ભાઈને કહ્યું હતું કે એકબાજુ પૂંજભાઈએ કહ્યો તેવો શ્રદ્ધાળુ વર્ગનો છેડો છે અને બીજી બાજુ એવો છેડો છે જે સાધુવર્ગને તદ્દન ચાહતો નથી. એટલેજ મુનિશ્રી સંતબાલજી કહે છે કે “સાધુસંસ્થા આને આ હાલતમાં જોઈએ; તો તે પણ બરાબર નથી. તેમજ ન જોઈએ તે પણ બરાબર

નથી. એને યોગ્ય અને યથાર્થ હાલતમાં મૂકવી પડશે. જે સંસ્થાએ હજારો વર્ષથી જનતાની સેવા બજાવી છે અને જેની આજે જગતને અનિવાર્ય જરૂર છે તો તેને તોડવાનો વિચાર આમેય નકામો જવાનો છે. તો સાંધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સાચો માર્ગ છે.

પછી ‘કિંગસર્કલ’ની વાત ચાલી. તેમના મનમાં કિંગસર્કલ રસ્તો હતો અને મારા મનમાં ‘સ્ટેશન’ હતું. એટલે મેં કહ્યું કે આમાં પણ તર્કની દૃષ્ટિએ જોશો તો જણાશે કે મારા દૃષ્ટિબિંદુએ કિંગસર્કલ એટલે સ્ટેશન એવું મારું ધ્યાન હોઈને હું સાચો છું. હવે તમારું ધ્યાન રસ્તા અંગે છે એટલે જો તમે સ્ટેશન અને રસ્તો બંનેનાં નામ કિંગસર્કલ છે એ ન જાણો તો મને ખોટો ઠરાવવા પ્રયત્ન કરશો.

આમ કેટલીક બાબતો જે તમારા ગળે ન ઊતરે તેવી સંતબાલક નિમિત્તની અનુબધ વિચારધારામાં હોય, તો તેને ધીરજ અને શ્રદ્ધાથી તપાસવી જોઈએ. આમ વાત થઈ તે છતાં પણ માનવીના પૂર્વગ્રહો, માન્યતાઓ તૂટતી નથી એટલે સમ્યગદૃષ્ટિ રાખી પ્રત્યાધાતો ઝીલી આગળ જવું રહ્યું. જો દૃષ્ટિ સાફ હશે તો વિરોધો વચ્ચે પણ અણુનમ રહી શકાશે. શિબિરનું મૂલ્ય એ દૃષ્ટિએ ઘણું છે. કેવા સાધુસાધ્વીઓ જોઈએ !

બળવંતભાઈ : “ઘણા લોકો આક્ષેપો પણ કરે છે અને છતાં સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા પણ બતાવે છે.”

પૂ. નેમિમુનિ : “એવા લોકો સાધુસંસ્થાનું સામાજિક કરણ કરવા માગે છે. દીક્ષા છોડાવી સમાજમાં ઓતપ્રોત કરવા માગે છે.”

બળવંતભાઈ : “દીક્ષા લઈને છોડાવવી એ તો યથાર્થ નથી !”

પૂ. નેમિમુનિ : “એટલું જ નહીં, ઉતાવળે વેશ લીધો કે દેવડાબ્યો હોય તો તને પણ બૂલનો એકરાર કરવાને બદલે તેને જ ક્રાંતિમાં ખતવે છે.”

પૂંજભાઈ : યોગ્યતા વગર સાધુ થવો જ ન જોઈએ અને જો થાય તો તેણે યોગ્યતા પેદા કરવી જોઈએ.”

પૂ. નેમિસુનિ : “ એટલે જ આ બધો પાયાથી અને નવેસરથી વિચાર પેદા કરવો પડશે.”

બ્રહ્મચારીજી : ગંગોત્રી, મધ્યપ્રદેશ, છુદેલખંડ એમ દરેક સ્થળોનો મને અનુભવ છે અને મોટા ભાગના ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પોતાને સાધુ કહેવડાવતા ફરે છે. ક્યાં શંકરાચાર્ય અને રામતીર્થ તથા ક્યાં આજની દશા ? આવા સાધુઓની પાછળ સાચા સાધુઓને C. I. D. તરીકે ગોઠવી તેમને યથાર્થ માર્ગે આણીએ એ મને હીક લાગે છે.

મુનિશ્રી સંતબાલજી : “ જ્યારે જ્યારે સાધુસંસ્થાની વાત આવે છે ત્યારે ત્યારે ચર્ચા ઊડી અને ગંભીર બને છે. પણ વ્યક્તિઓને ન જોતાં સંસ્થાને જોવાય તો સાફ છે. સી. આઈ. ડી. રાખવાની વાત યોગ્ય નથી. થોડા પણ સાધુઓ વ્યાપક કાર્ય કરશે એટલે વધુ પ્રકાશ થતાં, એછો પ્રકાશ આપોઆપ ઝાંખો થશે. સાધુઓમાં ઘણા તેજસ્વી રત્નો છે એટલે વ્યાપકતાનો પ્રચાર કરવા તેવા સાધુઓની સંકલના કરી આગળ ચાલ્યા જવું જોઈ સારા સાધુઓ આગળ નબળા સ્વયં ઉઘાડા પડી જશે.”

સામાજિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા [૯]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૨૯-૯-૬૧]

આજે સાધુસંસ્થાની સામાજિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા અંગે વિચાર કરવાનો છે કે તે સમાજને કઈ રીતે અત્યારસુધી ઉપયોગી થઈ શકી હતી અને હવે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા તેણે શું કરવું જોઈએ ?

સમાજ એટલે માનવસમાજ :

સામાજિક ક્ષેત્રનો વિચાર કરતાં તે શું છે એ પહેલાં વિચારી લઈએ. સમાજનો જે અર્થ અહીં ઘટાવવામાં આવ્યો છે તે કોઈ એક ધર્મ, સંપ્રદાય, પંથ, પક્ષ કે વર્તુળને નહિ પણ વિચારપૂર્વક પ્રગતિ કરવા માટે બનેલા વિશાળ માનવ સમાજને રૂપશે છે. આ આખો માનવ સમાજ ભૌગોલિક સીમાઓ પ્રમાણે વહેંચાયેલો છે અને તેમાં પણ ધર્મ-પંથો વડે પણ ફટાચેલો છે. જેમકે જૈનસમાજ બૌદ્ધસમાજ, હિંદુસમાજ, આર્યસમાજ, પારસી, શીખસમાજ કે મુસ્લિમ જમાત. આ બધા સમાજો માનવજીવનને કલ્યાણકારી બનાવવા મથતી ધર્મદૃષ્ટિએ રચાયેલી સુસંસ્થાઓ હોઈ તેને વધારે મહત્વ આપશું; કારણકે વિશાળ માનવજાતિનું ધડતર એ સુસંસ્થાઓ દ્વારા થયું છે, અને થાય છે.

આખા વિશ્વને પંચુ વિશાળ સમાજરૂપે લઈ શકાય, પણ, તેમાં સામાજિક ક્ષેત્ર સિવાય બીજાં ક્ષેત્રો આવી જાય છે, તથા સમષ્ટિ સુધીનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં માનવસમાજને જ લેવામાં આવ્યો છે

કારણ કે જો માનવસમાજનું ધડતર થાય તો તે સમષ્ટિ સાથે આપોઆપ અહિંસાદિનો વર્તાવ કરી શકશે.

ધણા એમ કહેશે કે આખા વિશ્વ સુધી તો આજે પહોંચાતું નથી એટલે પોત પોતાના ધર્મ, સંપ્રદાય પ્રાંત કે જિલ્લા અથવા દેશ સુધીના માનવસમાજનું શા માટે ન વિચારીએ! આજે વિજ્ઞાને જગતને બહુ નાતું કરી નાખ્યું છે અને હવે દેશના ભૌગોલિક સીમાડાઓનું મહત્વ રહ્યું નથી. તે ઉપરાંત ભલે પોતાની પાસેના માનવસમાજને આપણે પ્રત્યક્ષમાં જોઈએ પણ પરોક્ષમાં તો આપણે એક અન્યક્ત સમાજ સંકળાયેલા જ છીએ. તે તો જાણે-અજાણે સારી પ્રવૃત્તિઓને ટેકો આપે જ છે. ઘણીવાર એક દેશના લોકોને ખંચર પણ હોતી નથી તેમ બીજા દેશના લોકોની અણુધારી મદદ તેમને તેમના આકૃત-ટાણે અગર તો અન્યાય-અત્યાચારના નિવારણાર્થે મળે છે. અહીં પૂર કે ધરતીકંપ થાય છે ત્યારે ધણા દેશો મદદ કરે છે તેમ અન્ય દેશોમાં કુદરતી આકૃતો આવે છે ત્યારે આપણે મદદ મોકલીએ છીએ. એટલે તે વખતે ધર્મ-જ્ઞાતિ કે પ્રાંતના ભેદભાવો ગૌણ બની જાય છે. આજે જગત જે બચકર વિનાશની પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે તેમાં અન્ય દેશોને ભારતની નૈતિક-ધાર્મિક મદદની ખાસ જરૂર છે. ભારતે પંચશીલ અને સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો વડે એવી મદદ આપી છે. શાંતિ સ્થાપવા આજે પણ ભારતીય જવાનો વિદેશની ધરતી ઉપર પ્રાણ આપવા જવા માટે તત્પર થાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ આફ્રિકાના લોકોમાં નૈતિક શક્તિ જાગૃત કરી હતી. એટલે સમાજના સંદર્ભમાં વિશ્વના માનવસમાજનો વિચાર કરવાનો છે.

સામાજિક પ્રશ્નો :

તે પ્રમાણે વિશાળ માનવસમાજના દરેક પ્રશ્નો એમાં આવી જાય છે. કુટુંબ, ગ્રામ, નગર, ધર્મ, પંથ રાષ્ટ્ર કે જ્ઞાતિના પ્રશ્નો; જન્મ, મરણ, લગ્ન વ.ના પ્રશ્નો; ઝઘડાઓ અન્યાયો અને હિંસાદિ અનિષ્ટો, તેમજ માનવસમાજના કયા પ્રશ્નમાં કયું તત્ત્વ ખૂટે છે. કયો અનુબંધ તૂટે છે

કે બગડ્યો છે આ બધા પ્રશ્નો સામાજિક-ક્ષેત્રના પ્રશ્નોમાં આવી જાય છે. સમાજ હશે તો સમાજના પ્રશ્નો સમસ્યાઓ અને ગૂંચો પણ આવશે, એને ઉકેલવા કે ઉકેલાવવાના પ્રયત્નો પણ કરવા પડશે. પ્રશ્નો પ્રમાણે નૈતિક-ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ઉપદેશ, પ્રેરણા, કે માર્ગદર્શન અને સમાધાન કરવું પડશે. ક્યાંક આદેશ આપીને અને ક્યાંક જાતે પડીને પણ નીવેડો આણવો પડશે. આ બધું કાર્ય સાધુસંસ્થાની સામાજિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતામાં આવી જાય છે.

સાધુસંસ્થાનું નિર્માણ જ માનવસમાજના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે થયું છે ત્યારે તે તેના તરફ ઉદાસીન કે આંખ મીંચામણા કરીને ન બેસી શકે. લોકોને માર્ગદર્શન ન મળે તો તે આખો સમાજ માનવોને નહીં પણ પશુના ટોળાં જેવો બની જશે અને મેક્સિકો કે આફ્રિકાના આદિવાસીઓ જેવી તેની સંસ્કાર-ધર્મ-નીતિ વિહોણી અવસ્થા બની જશે. જ્યાં સમજણપૂર્વકનું ઘડતર ન થાય તે અવસ્થા પશુ-અવસ્થા છે અને એવા સમૂહને ‘સમાજ’ નહીં પણ ‘સમજ’ રૂપે સંસ્કૃતમાં કહેવામાં આવ્યો છે.

સાધુસંસ્થા અને ભૂતકાળનાં સામાજિક ક્ષેત્રનાં કાર્યો :

હવે ઘડાયેલી જૈન સાધુસંસ્થા દ્વારા સામાજિક ક્ષેત્રમાં થયેલાં કાર્યો અંગે વિચાર કરીએ. સર્વાંગી ક્રાંતિકારીના જીવન ઉપરથી જાણી શકાશે કે જેમણે સર્વાંગી ક્રાંતિ કરી છે તેમણે નવી સંસ્થાઓ (સંગઠનો) સ્થાપી અગર તો તેવી નૈતિક સંસ્થાઓ અગાઉથી ચાલી આવતી હોય તો તેના વડે સમાજમાં મૂલ્યો સ્થાપ્યાં છે; સમાજનું ઘડતર કર્યું છે; સમાજની ચોકી રાખી છે અને બગડેલાં અનુબંધોને સુધાર્યાં અને સાંધ્યાં છે.

ભગવાન ઋષભદેવે તો ગૃહસ્થાશ્રમ વખતે જાતે પરમ અવધિજ્ઞાની હોઇને, ક્ષાયિક સમ્યકદૃષ્ટિ હોવા છતાં અને તીર્થંકર હોવા છતાં વર્ણ-વ્યવસ્થાત્મક સમાજ સ્થાપ્યો છે. તે વખતે સમાજને પ્રેરણા આપવાનું શિક્ષણ-સંસ્કાર, કળાનું કામ, ખેતી-ઉદ્યોગ વેપારનું કામ તેમજ અક્ષર

જ્ઞાન આપવાનું કાર્ય તેમણે જાતે કર્યું હતું. આ બધા સામાજિક કાર્યો હતાં અને સમાજ હિતનાં હતાં એમ બતાવતાં જમ્બુદ્વીપ પ્રશસ્તિમાં અંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે:—

‘ પચાહિયાણ ઉવદિસહ ’

— પ્રજ્ઞના (માનવ જાતિના) હિત માટે આ બધું ઉપદેશ છે; બતાવે છે, શીખવે છે.

ધણા એમ કહેશે કે ભગવાને તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં બધું કર્યું હતું. સાધુ અવસ્થાને આની સાથે શું લાગે વળગે ? એનો ઉત્તર ભગવાનના સંયમ કાળમાંથી મળી આવે છે કે માનવ સમાજ સરળતાથી ચાલે અને ધર્મ તેમજ નીતિના સંસ્કારોથી સીંચાતો રહે તે માટે તેમણે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી હતી. એટલું જ નહીં પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરત અને ૯૮ ભાઈઓના ઝંઘડાનું સમાધાન કરાવ્યું હતું. ભરતને રાજપાટ ચલાવતા જે અનાસક્તિ થઈ તેમાં પ્રેરક ભગવાન ઋષભદેવ જ હતા. બાહ્યબલિમુનીની સાધાનાને એકાંગી અને વ્યક્તિગત ન બનવા દેવા માટે તેમણે જ બ્રાહ્મી અને સુદરીને મોકલી હતી. તેમણે જનસંગઠનોમાં ધર્મના સંસ્કારો અને નૈતિક પ્રેરણા આપનાર બ્રાહ્મણ વર્ગને તૈયાર કર્યો અને રાજ્યસંસ્થા તથા લોક સંગઠન જે પૂર્વે રચેલ હતાં તેને દાન-દયા વગેરે ગુણોની પ્રેરણા આપી હતી. ઘડતર પામેલ સમાજની ઉન્નત દશા માટે તેમણે સન્યાસનો માર્ગ બતાવ્યો હતો. સમાજ ઘડાઈ ગયેલો હોઈને તેને બહુ ઓછું કહેવાની જરૂર હતી એટલે એ વિનિત (શ્રધ્ધાળુ) અને સરળ સમાજ પણ હતો. આમ આદિ માનવસમાજના સર્વાંગી વિકાસનો માર્ગ તેમણે સાધુ અવસ્થામાં આવી લોકોને પ્રદ્યો.

ભગવાન ઋષભદેવ પછીના તીર્થંકરોએ જ્યારે જ્યારે જુની વ્યવસ્થાનાં મૂલ્યો બૂલાતાં જોયાં ત્યારે તેમણે તેને સુધારી અને ફરી ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી ધર્મ અને નીતિનાં સમાજ જીવનમાં ઉડું સ્થાન આપાવ્યું.

આવીશ્વર્યા તીર્થ'કર ભગવાન નેમિનાથે યાદવ જાતિમાં પેઠેલો. માંસાહાર અને ખાનપાતનો અસંયમ તેમજ અબ્રહ્મચર્યનાં અનિષ્ટો દુર કરવા માટે જાતે (સામાજિક ક્ષેત્રે) આદર્શ રૂપ બન્યા. યાદવ જાતિનાં અનિષ્ટો દુર કરવા માટે તેમણે જાતે, સંઘ મારફત તેમજ શ્રીકૃષ્ણ મારફત પુરુષાર્થ કર્યો અને કરાવ્યો. તેમણે સમાજની નૈતિક ચોકી કરી અને શ્રીકૃષ્ણ વડે કરાવી પણ ખરી.

અંતગડદશાંગ જૈન સૂત્રમાં વર્ણન આવે છે કે પેલા ધરડા અને ખખડી ગયેલા ડોસાને શ્રીકૃષ્ણે જાતે એક ઇંટ ઉપાડી. બધાને અનુકરણ કરવાનો અને એ બહાને સામાજિક-સહયોગની પ્રતિષ્ઠા સમજવી.

તે વખતે ભગવાન નેમિનાથે સમાજ આમળ બ્રહ્મચર્યનાં નવાં મૂલ્યો સ્થાપ્યાં અને નારીજાતિની સ્વતંત્રતાને જાહેર કરી. તે સમયમાં એક કુમારિકા આજીવન રહીને બ્રહ્મચર્ય ન જ પાળી શકે. એની મુક્તિ લગ્ન કરવામાં અને પતિ પાછળ જવામાં છે, એમ મનાતું. તેમણે ન પરણીને, રાજમતી ને બ્રહ્મચારિણી રહેવા દર્શને બ્રહ્મચર્યનું નવું મૂલ્ય સ્થાપ્યું. પરિણામે અનેક રાજકુમારીઓ, રાણીઓ, યાદવકુમારીઓ ને દીક્ષા તેમજ બ્રહ્મચર્યની પ્રેરણા મળી. એની દલાલી-અનુમોદન શ્રીકૃષ્ણ જાતે કરતા એવો જૈનસૂત્રોમાં ઉલ્લેખ મળે છે.

ત્રીજી મોટી બાબત માંસાહારના પ્રચારની વિરુદ્ધની તેમણે કરી હતી. મૂક પ્રાણીઓને લગ્નના જમણુ માટે મારવામાં આવનાર છે એ જાણીને નેમિનાથ જન સાથે પાછા વળે છે. એથી સમાજમાં માંસાહારનો પ્રચાર બહુ જ ઓછો થઈ જાય છે. આનો એટલો બધો જબદસ્ત પ્રભાવ દારિકા-મિસ્ત્રાસના પ્રદેશ ઉપર પડ્યો છે કે આજે પણ ત્યાંના પ્રદેશમાં પશુપાલનનો બહોળો પ્રચાર છે.

ભગવાન રામના યુગ તરફ જતાં તે કાળે ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા હતી. ઋષિમુનિઓ પ્રેરક હતા. બ્રાહ્મણો શિક્ષણ-સંસ્કારનું પ્રત્યક્ષ કાર્ય

કરતા હતા. પણ લોકસંગઠને (પૂરક બળે) વ્યવસ્થિત ન હતા. એટલે જ તપ કરનાર શુદ્ધકને મારવાની ઉલટી પ્રેરણા બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિઓને આપી હતી. ઘોખી જેવાની વાત ઉપર ભગવાન રામ ન્યારે સીતાને વનવાસ આપવા તૈયાર થયા ત્યારે એ સતી સાથે થતો અન્યાય લોકો જોતા રહ્યા. તે છતાં તે વખતે નારી જાતિનું બહુમાન હતું એટલે અશ્વમેધ યજ્ઞ જેવા ધર્મકાર્ય વખતે સીતાની જરૂર પડી. પુલ્હસીરામાયણમાં કહે છે :—

‘અબ ચહિયે મિથિલેશ કુમારી’

—એટલે કે સ્ત્રીને ગૃહસ્થ જીવન સુંદર બનાવવામાં, બ્રહ્મચર્ય પાલનમાં સહાયક બનાવવામાં મદદ આપવામાં આવતી. જે કે પાછળથી તેને ભોગવિલાસની પુતળી અને દાસી કહીને હડધૂત કરવામાં પણ આવી. એટલે રામચંદ્રજીએ નારીને પતિની પૂરક બનાવી તેનાં મૂલ્યો અને અધિકારો સ્પષ્ટ કર્યા.

રામચંદ્રજીએ નારીજાતિના ઉદ્ધારની સાથે તે વખતે પછાત રહેલ વાનર જાતિ, રાક્ષસ જાતિ, આરણ્યક જાતિનાં સારાંમાં સારાં નર-નારી રત્નોને વીણી વીણીને લીધાં અને તેમને પોતાના પૂરક બનાવી ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આમ સામાજિક ક્ષેત્રે જનતામાં ન્યાય-નીતિનાં મૂલ્યો ઊભાં થયાં હતાં.

એથી જ કહેવાયું કે :—

જ્ઞાનદો બ્રાહ્મણઃ પ્રોક્તઃ, ત્રાણવઃ ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ ।

પ્રાણદો હ્યન્નવો વૈશ્યઃ શૂદ્રઃ સર્વ સહાયકઃ ॥

શિક્ષકો બ્રાહ્મણઃ પ્રોક્તઃ; રક્ષકઃ ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ ।

પોષકઃ પાલકો વૈશ્યઃ ધારકઃ શૂદ્ર ઉચ્યતે ॥

—સમાજમાં જ્ઞાન શિક્ષણ આપવાનું કામ બ્રાહ્મણ કરતા, રક્ષણનું કામ ક્ષત્રિયો, જીવન અને જરૂરની વસ્તુઓ આપી પોષણ વૈશ્યો કરતા

અને બધાની સેવા શુદ્ધો કરતા. આમાં કોઈ જાણે કે નીચો ન હતો. અલગ અલગ કક્ષા અને ભૂમિકા ઉપર રહીને બધા જ વર્ણોવાળા સમાજની અલગ અલગ રીતે સેવા કરતા. એની ઉપર સાધુવર્ગની નૈતિક ચોકી રહેતી જેથી કોઈ કોઈ ને અન્યાય ન કરી બેસે અને અનુબંધ ન તૂટે કે ન બગડે. કદાચ કોઈ અન્યાય કરતો તો સાધુવર્ગ તેને ચેતવતો અને આખા સમાજને જાગૃત કરતો અને અંતે પોતાનાં તપ-ત્યાગ વડે પ્રાણો હોમીને પણ એ અન્યાયને દૂર કરવા ઝઝૂમતો. આવી હતી સાધુસંસ્થાની કામગીરી. સામાજિક ક્ષેત્ર તેથી ઘડાતું જતું હતું.

રામ પછી કૃષ્ણના યુગની વચગાળામાં ખૂબ ઓટ આવી. સમાજમાં સેવા અને ગુણના બદલે ધન અને સત્તાની પ્રતિષ્ઠા જામી. બ્રાહ્મણોએ ધન અને સત્તાવાળાઓને થાપડવાનું કામ શરૂ કર્યું. નારી જાતિની સેવા કરનાર કે ગરીબોની કિંમત ઓછી થવા લાગી. ધનવાનોને પ્રતિષ્ઠા મળવા લાગી. એથી જ કૃષ્ણયુગે મહાભારત કામ આવી પહોંચ્યું. દુર્યોધન જેવા સત્તાધીશોને દ્રોણાચાર્ય-કૃપાચાર્ય જેવા ટેકા આપવા મંડી પડ્યા. ભરીસભામાં માતૃજાતિનું (દ્રૌપદીરૂપે) હડહડતું અપમાન કરવા છતાં બધા કંઈ ન બોલી શક્યા. વિદૂરજી ભાગી ગયા અને નારદજી ચેતવવામાં રહી ગયા. આવા કાળમાં નારીજાતિના ઉદ્ધારનું કાર્ય મહત્વનું હતું જે ભગવાન નેમિનાથે, રાજુલને બ્રહ્મચારિણી તરીકે દીક્ષા આપીને તેને પણ મુક્તિની અધિકારિણી બનાવી સંપૂર્ણ કર્યું.

શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ચાતુર્વર્ણની સ્થાપના અંગે કહ્યું :—

“ ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણર્કર્મ-વિમાગમઃ ”

એટલે કે ગુણ (વિશેષતા) અને કર્મ (ધંધા)ની દૃષ્ટિએ ચાર વર્ણની સ્થાપના કરી છે. બે વર્ણો-બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો ગુણોના આધારે છે અને વૈશ્ય-શુદ્ર કર્મના આધારે છે. બ્રાહ્મણના ગુણો હતા:— શમ, દમ, તપ, શૌચ, શુદ્ધિ, ક્ષમા, સરળતા ઝગજગતા અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન. ક્ષત્રિયોના ગુણો હતા: શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, દક્ષતા, યુધ્ધવીરતા, દાન, નેતૃત્વશક્તિ.

કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગૌરક્ષા એ વૈસ્થોનાં કર્મો હતાં અને બધાની સેવાનાં કર્મો શુદ્રો માટે હતાં. આમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ પ્રેરક હતા અને વૈશ્ય અને શુદ્ર એ પૂરક હતા.

પણ જ્યારે બ્રાહ્મણોએ પ્રેરકપણું ખોયું અને ક્ષત્રિયો પણ અત્યાચારો કરવા લાગ્યા ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે જાતે પ્રેરક બની કાર્ય શરૂ કર્યું. વ્રજના ગોવાળિયા અને વ્રજનારીઓને તૈયાર કરી અને તેમનામાં ધડતર કરી નેતિક શક્તિ ભરી. ગોપસંગઠનો વડે ગો-પાલનનું અહિંસાનું કામ થયું. તેની અસર ક્ષત્રિયો ઉપર પડી. પાંડવો જેવા ક્ષત્રિયો અને કેટલાક યાદવો એવા અને જવાબદાર બન્યા. આમ શ્રી કૃષ્ણને પ્રેરણા આપનાર અને ખીજી રાજાઓને બોધ પમાડનાર તરીકે અરિષ્ટનેમિના સાધુ-શ્રાવક વર્ગનો સંપર્ક અને પ્રેરણા હોવી જોઈએ, તે ઉપરાંત શ્રી કૃષ્ણ, અને ખીજી રાજા નેમિનાથજી પાસે જતા, એવો ઉદ્દેશ્ય જૈન સૂત્રોમાં મળે છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથના યુગમાં પણ નાગજાતિનાં સંગઠનો વડે પૂરક લોકશક્તિ જાગૃત થઈ. પણ પછી ધીમે ધીમે એમાં ઓટ આવતી ગઈ અને પરિણામે નારી જાતિ અને શુદ્રોને હડધૂત કરવામાં આવ્યા. તેમના જ્ઞાન-મુક્તિના અધિકારો છીનવી લેવામાં આવ્યા.

ભગવાન મહાવીરે સ્ત્રી અને શુદ્રો ઉપર થતાં અનર્થો જોયા અને વર્ણવ્યવસ્થાને નામે ઉચ્ચ નીચના ભાવોને પોષાતા જોયા. એટલે એમણે સમગ્ર સમાજને સંબોધતા કહ્યું:—

તુમં સિ નામ તં ચેવ જં ચેવ હંતવ્યં ત્તિ મન્નસિ ।

તુમં સિ નામ તં ચેવ જં ચેવ પરિચેતવ્યં તિં મન્નસિ ॥

તુમં સિ નામ તં ચેવ જં ચેવ અજ્ઞાવેયવ્યં ત્તિ મન્નસિ ।

તુમં સિ નામ તં ચેવ જં ચેવ ઉદ્વેયવ્યં તિ મન્નસિ ॥

— આચારંગ સૂત્ર

તમેજ તે છો કે, જેઓને મારવા, વધ કરવા કે પીડા આપવાની

ધમ્મિ છો છો ! તમે જે તે છો કે જેઓની ગુલામી કે બંધન ધમ્મિ છો. તમેજ એ છો કે જેઓને ત્રાસ આપવા કે ડરાવવાનું ધમ્મિ છો !

ભગવાન મહાવીરનાં આ વાક્યો સમગ્ર સમાજ માટે કેટલાં પ્રેરક છે ! ભગવાન મહાવીર કેવળ આ ઉદ્દગાર કાઢીને જ નહોતા બેસી રહ્યા... પણ તેમણે ઠેર ઠેર વિહાર કરી નીચલા થરનાં નર-નારી રત્નોને વીણી વીણીને તારવ્યાં. હરિકેશી, મૈતાયં, અજુનમાળી, સકડાલ પુત્ર કુંભાર. ઢંક કુંભાર વગેરે, તેમજ ચંદનબાળા, જ્યંતિ, મૃગાવતી, રેવતી જેવાં અનેક નારી રત્નોને તારવ્યાં અને એમને પૂરક બનાવ્યા. એટલું જ નહીં, પોતાના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક શ્રાવિકા એ ચતુર્વિધ સંઘમાં તેમને સ્થાન પણ આપ્યું. તે વખતે “નારી અને શુદ્રને જ્ઞાન-મુક્તિનો અધિકાર નથી” એ સૂત્ર પ્રચલિત હતું. ત્યારે શૂદ્રો અને નારીઓને સાધુ-દીક્ષા આપી સંઘમાં લેવાથી ભદ્રસમાજમાં કેટલો ક્ષોભ થયો હશે તેમજ બ્રાહ્મણ સમાજનો કેટલો વિરોધ થયો હશે, તે કદપી શકાય છે. તેમણે જાતે પણ ધણાં કૌટુંબિક કલેશો મટાવ્યા હશે એમ ચેલણા-ચેલિકના પ્રસંગ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

ભગવાન મહાવીરે સામાજિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા માટે સ્પષ્ટતઃ સામાજિક ઉન્નતિ માટે ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, સંઘધર્મ વગેરેની વાતો કરી; સાધુઓને પણ નીતિધર્મની પ્રેરણા આપવાનું અને સમાજ ઉપરની નૈતિક ચોક્કસ કામ સોંપ્યું. એટલું જ નહીં એ ચોક્કસ કામ સફળ રીતે થઈ શકે તે માટે કહ્યું કે જ્યારે શાસન ઉપર આક્રમક આવે ત્યારે સાધુ વર્ગે તેની રક્ષા માટે બહાર પડવું. એજ કારણસર જ્યાં જ્યાં જૈન સાધુઓ ગયા ત્યાં ત્યાં તેમણે નીતિ અને ધર્મમય સમાજ સ્થાપ્યો. હરિભદ્રસૂરિ, રત્નપ્રભસૂરિ, લોહાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ જ્ઞાતિ સંગઠનો ઊભાં કરી નૈતિક-ધાર્મિક સરકાર સિંચન, માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપ્યાં. જ્યારે જ્યારે જુનાં સામાજિક મૂલ્યો વિસરાય છે ત્યારે ત્યારે નવાં સંગઠનો ઊભાં કરી, નવો વળાંક આપીને નવું ધડતર કરવામાં આવેજ છે.

ભગવાન મહાવીરે ચતુર્વિધ સંઘમાં સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને સમાન હકક આપ્યા હતા. એ ચારેયનો અનુબંધ હતો એટલે સાધુની ભૂલ શ્રાવક બતાવી શકે અને શ્રાવકની ભૂલ સાધુ. તેમના સંઘમાં દાખલ થનારા બધાએ વર્ગના અને વર્ણના હતા. તેમણે તો ગુણપૂજક સમાજની રચના કરી હતી. એક પ્રસિદ્ધ સમાજશાસ્ત્રીતું કહેવું છે કે “જે સમાજમાં ચારિત્ર્ય અને ગુણો સભર હોય તે સ્વસ્થ અને પ્રેરક સમાજ છે.” ભગવાન મહાવીરની જેમ ત્યારબાદના આચાર્યોએ પણ બધી કોમ અને વર્ણના લોકોને નવાં જ્ઞાતિ સંગઠનોમાં લીધા હતા. એનાં પ્રમાણ રૂપે આજે પણ ઓસવાલોમાં રાઠોડ, પરમાર વ. ક્ષત્રિય ગોત્રો, શેઠિયા વ. વૈશ્ય ગોત્રો અને ચંડાલિયા, ઢેઢિયા, ચામડિયા વ. શૂદ્ર ગોત્રો છે. અને એ જ્ઞાતિ સંગઠનને પાચે માનવના સામાજિક જીવનનાં નવાં મૂલ્યોનો ગુણોનો હતો. આમ આ ગુણપૂજક સમાજ તો રચાતો હતો સાથેજ જે વર્ણ-કોમો એ પોતાનાં ગુણો ખોયાં હતાં તેમને એ આવાહન કરતો કે “તમારે ટકવું હોય તો ગુણોને ધારણ કરો!” આમ એક ક્રિયામાં સમાજસુધારણાની બેવડી પ્રક્રિયા થતી. અને આ બધાં સામાજિક ક્ષેત્રોનાં કાર્યો ઘડાયેલી સાધુ-સંસ્થાની આંતઃપ્રેરણા અને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન, આદેશ અને અંત સુધીની નૈતિક ધાર્મિક ચોકીના કારણે થયું. તેથી સાધુ સંસ્થાની સામાજિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા જળવાઈ રહે છે અને તે માનવસમાજની પૂજ્ય બની શકી છે.

હવેના યુગે શું કરવું જોઈએ ?

જે જ્ઞાતિ સંગઠનો ગુણોની વૃદ્ધિ અને સામાજિક મૂલ્યોને સ્થાપવાં માટે થયાં હતાં. તેમાં પણ ધીમે ધીમે નાત-જાતના ભેદો પ્રવેશી ગયા. આભડછેટ પેદા થઈ. જાંચનીચતાના ભાવો આવ્યા અને સાધુસમાજની કંઈક અંશે બેદરકારી તેમજ શિથિલતાના કારણે, રાજ્યો અને ધનિક વર્ગ પ્રતિષ્ઠા પામતો થઈ ગયો. સાધુસંસ્થા પણ આડકતરી રીતે તેને પ્રતિષ્ઠા આપતી થઈ. દા. ત. મંદિરમાં ઘીની બોલી પાછળ પૈસાપાત્રને પ્રતિષ્ઠા અપાય જ છે. આવા વર્ગોની ભૂલો-અનિષ્ટો પ્રત્યે સાધુવર્ગે

ઉદાસીનતા સેવી; તેથી સત્તા અને ધન વાળો વર્ગ દરેક ઠેકાણે ટેકો મેળવતો વધવા લાગ્યો.

એટલે આજે સાધુ સંસ્થાએ નવાં જ્ઞાતિમંડળો ઊભાં કરવાની જરૂર નથી તેમજ આજે સંદર્ભ પણ બદલાયો છે. રાજશાહીના બદલે લોકશાહી આવી ગઈ છે. સાથેજ પોતાની સાંપ્રદાયિક પરંપરા પ્રમાણે ઉપદેશ આપવાથી જ ક્રાંતિ થઈ શકશે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. તેવીજ રીતે નૈતિક સંગઠનો ઊભા કરવા અંગે ઉપેક્ષા સેવવી પણ ખતરનાક છે. એકલ દોકલ વ્યક્તિની વાત બાજુએ મૂકીએ પણ આખા સમાજમાં પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન કરાવવાનું કામ પૂરક-પ્રેરક સંગઠનો વગર નહીં થાય. ભૂતકાળનાં સંગઠનોમાં મુખ્યત્વે વ્યક્તિગત સાધનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો; પણ આજે સામુદાયિક સાધનાનો વિચાર કર્યા સિવાય પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન ન થઈ શકે.

આજના યુગે ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યકરો રૂપી નવા બ્રાહ્મણો તૈયાર કર્યા. તેમનાં જુદાં જુદાં સંગઠનો ઊભાં કરીને વ્રતબલ્ય કરીને ઘડતર કર્યું છે. મજૂરો અને મહાજનોનું મજૂર મહાજન રૂપે વૈસ્થ, શૂદ્ર સંગઠન ઊભું કર્યું. અને આ બધાંની સાથે તે વખતની રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ) રૂપી રાજ્યસંગઠનમાં નવું પ્રાણસિંચન કર્યું. 'મારને કા નામ મત લો મરના સીલ લો' આવા સૂત્ર દ્વારા ક્ષાત્રત્વ પ્રગટ કરી, લાઠી, ગોળી, જેલની યાતનાઓ સહષ્ સહેવાની અહિંસક વીરતાના ગુણો ઊમેરી, સત્યાગ્રહો દ્વારા અન્યાયની સામે અહિંસક પ્રતિકારની લડત શીખવી નવા ક્ષત્રિયો ઊભા કર્યા.

ગાંધીજીના મગજમાં ગામડાનાં લોકોનાં નૈતિક સંગઠનોની વાત ચાલતી હોવી જોઈ એ કારણ કે તેમણે કહેલું: "કિસાન હી કોંગ્રેસ હૈ" પણ એનું લોકસંગઠન કરી શકે તે પહેલાં તેમને જવું પડ્યું. એટલે આજે સામાજિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશલા અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે સાધુસંસ્થાએ નૈતિક લોકસંગઠનો અને લોકસેવક-સંગઠનો ઊભાં કરવાં પડશે. એના વડે રાજ્યસંગઠનની શુદ્ધિ-પુષ્ટિ કરવી પડશે. જેથી

સામાજિક આર્થિકક્ષેત્રે રાજ્યની ડખલગીરી બંધ થઈ શકે. સાથે રાજ્યસંસ્થા ઉપર લોકસંગઠનોનો અંકુશ આવી શકે. આ કાર્ય કરવાની સાથે સાથે ચારેય સંસ્થાના અનુબંધની દૃષ્ટિએ કામ કરવું પડશે. જ્યાં અનુબંધો તૂટ્યાં હશે—બગલાં હશે ત્યાં સાંધવા—સુધારવા પડશે. તે માટે પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા, શિષ્ય, અનુયાયી, ઉપાશ્રયાદિના પરિગ્રહ કે સુખસગવડોનો મોહ ત્યાગી સમાજશુદ્ધિ માટે તપ-ત્યાગ કરવા ઝંપલાવવું પડશે. આ કાર્ય એકલ-દોકલ વ્યક્તિથી થઈ શકે તેમ નથી ત્યારે આવાં પ્રેરક-પૂરક સંગઠનો દ્વારા રાજ્યને અંકુશમાં લાવી શકાશે. આજના મોટા ભાગનાં અનિષ્ટો માટે સમાજ અને રાજ્યની પરિસ્થિતિ અને સમાજની હાલત જવાબદાર હોય છે એ સમજી લેવું જોઈએ.

આ રીતે સામાજિક ક્ષેત્રે સાધુવર્ગ દ્વારા કાર્ય કરવાથી સમાજની પરિસ્થિતિ વહેલી તકે સુધરી શકશે. આ બધાં કાર્યો એ જ કરી શકે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ, ભાવના પ્રતિબંધોથી રહિત છે; છતાં સાર્વત્રિક લોકસંપર્ક કરી શકે છે; તેવા ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓ કરી શકે. લોકસેવકોની પોતાની મર્યાદા છે એટલે સાધુસંસ્થાએ સામાજિક ક્ષેત્રે આ રીતે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ. નહીંતર તેનું ભાવિ જોખમમાં છે.

ચર્ચા-વિચારણા

સામાજિક દોરવણી

પૂ. દંડીસ્વામીએ ચર્ચા પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “અષ્ટઋષિ મંડળના પ્રમુખ વશિષ્ઠજી હતા. પ્રજ્ઞનિયુક્ત રાજા રામ અને તેમણે મળીને ‘શન્ય ચલાચ્યુ’. આમ ઋષિમંડળ રાજ્યનું પ્રેરક રહ્યું. સ્તોત્રોમાં વશિષ્ઠજીને સન્યાસી કહેવામાં આવ્યા છે એ રીતે સાધુ સંસ્થા જૂતકાળથી રાજ્યને અને તેના વડે લોકોને સામાજિક દોરવણી આપતી રહી છે. એમાં ભરતી-ઓટ આવી હશે. આજે તો સામાજિક, રાજકીય અને સંપ્રદાયગત-ધાર્મિક એ ત્રણેને સાંકળીને સાધુઓએ બધું મેરડું કાર્ય

કરવાનું છે. ચોરામાં બેસીને પટેલાર્થ નહીં, પણ નિર્લેપ રહી, દરેક બાજનોમાં ધર્મનો પુટ આપવાનું કામ કરવું પડશે. જેઓ સમર્થ નહોય; તે સમર્થ સાથે જોડાઈ જાય, પણ આ કાર્યને અનુરૂપ કંઈક ને કંઈક યથાશક્તિ કરી છૂટવાની જરૂર છે.

બ. બુદ્ધ, ‘શંકરાચાર્ય’ અને સમર્થ રામદાસ સન્યાસી હતા. છતાં તેમણે વધુમાં વધુ કાર્ય કર્યું છે. ઉપનિષદોમાં “કુવન્તેવેહ કર્માણિ ભ્રુવિષેચ્છતાં શ્વભાઃ એટલે કે મૃત્યુ પર્યાંત કામ કરવાનું કહ્યું છે. ગીતાના ૪-૫-૬ અને ૧૮માં અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે. એટલે શાસ્ત્ર સંમતિ તો છેજ તેમાં યુગની માંગ છે. જો એમ નહીં થાય તો પરતાવાનો વખત આવશે.”

લોકસંગઠન એ સામાજિક કાર્ય છે :

શ્રી. દેવજીભાઈ : “મારા નમ્ર મતે તો અનુબંધના ચાર સંગઠનોમાં લોકસંગઠન વધારે મહત્વનું છે. આ લોકસંગઠન નૈતિક બને તે માટે દરેક સાધુ-સાધ્વીએ ટેકો આપવો જોઈએ. નહોય ત્યાં તેને ઊભું કરવું જોઈએ. અગાઉ કદાચ તેની જરૂર ન પડી હોય પણ, આજે તેની અનિવાર્ય જરૂર પડી છે.

રામયુગે ઋષિમુનિઓ હતા; પણ લોકસંગઠન નૈતિક નહતું એટલે સીતાને વનવાસ જવો પડ્યો. કૃષ્ણયુગમાં તો બ્રાહ્મણી રાજ્યની એટલી આશ્રિત બની ગઈ કે સમર્થ દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્ય પણ નારીનું અષમાન સગી બાંધે જોતા રહ્યા. ભગવાન કૃષ્ણે જરૂર રાજ્ય સંસ્થાને ન્યાય નીતિના પથે દોરી. ભગવાન મહાવીરે અને બુદ્ધે પણ ગુણપ્રધાન સમાજ રચીને આદર્શ સ્થાપ્યો. તે છતાંયે નૈતિક લોકસંગઠન નીચલા વર્ગોનું ન થઈ શક્યું. પરિણામે લોકસંગઠન ઉપર જેટલું ધ્યાન અપાવું જોઈએ તે ન અપાયું. જો કે આ બધો કાળ અને ત્યાર પછી અત્યાર સુધી રાજસાહીનો હતો એટલે રાજ્ય સંસ્થાને પ્રેરણા બાજનાં સામાજિક ક્ષેત્રે કાર્ય થઈ શકે એમ પણ મનાવું.

પણ, આજે ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી લોકશાહી અને લોકસંગઠન બે મહત્વનાં તત્ત્વો બની ચૂક્યાં છે. ગાંધીજીએ પણ રાજ્યસંસ્થાને શુદ્ધ બનાવી અને લોકસેવક સંસ્થાના સંયોગો ઊભા કર્યાં તેથી સર્વસેવાસંઘ બન્યો. પણ તેનો પ્રભાવ કોંગ્રેસ કે સરકાર બેમાંથી કોઈ ઉપર નથી. લોકશાહી જમાનામાં લોકસંગઠનોના બળ વિના લોકસેવક સંસ્થાનો પ્રભાવ ન પડે તે દેખીતું છે. તેવી જ રીતે કોંગ્રેસ અંચાલિત શાસન હોવા છતાં કોંગ્રેસનો પ્રભાવ રાજ્ય કે સરકાર બંને ઉપર નથી. એથી કોંગ્રેસને પણ લોકસંગઠનોનાં પીઠ બળથી સબળ કરવી જોઈશે. મજૂર મહાજન બાપુના હાથે રચાયું ખરું અને એક અંશે શ્રમજીવીઓના પ્રતિનિધિ મંડળ રૂપે ચાલે છે ખરું; પણ તેને રચનાત્મક કાર્યકરોનું નૈતિક સંચાલન સંસ્થા તરીકે મળ્યું નથી. તેમજ તેનો કોંગ્રેસ સાથે બંધારણીય રીતે પૂરક સંબંધ; એટલે કોંગ્રેસના પ્રેરક તરીકે રચનાત્મક કાર્યકરોનો સંબંધ નથી તેમજ પૂરક તરીકે મજૂર મહાજન સંબંધ નથી. આવી શક્તિ 'વગરની કોંગ્રેસ-(રાજ્ય સંસ્થા) ઉપર સામાજિક કાર્યોની જવાબદારી થાપવી એટલે તે તૂટી જ પડે. તેના બદલે લોકસંગઠનોને તેનાં પૂરક બનાવીએ તો તે રાજકીય ક્ષેત્ર સરખું સંભાળી શકે અને સામાજિક ક્ષેત્રે નૈતિક સંગઠનોને હાથે આવે તો સુંદર કાર્ય થાય. ગાંધીજીએ 'ગામડાં અને ખેડૂતોજ કોંગ્રેસ છે.' એમ કહ્યું છે એટલે આપણી નૈતિક ગ્રામસંગઠન, માતૃસમાજો, નૈતિક શ્રમજીવી સંગઠનની ગામડાં અને ગ્રામપૂરક શહેરોની વાત આગળ વધતી જશે તેમ તેમ કોંગ્રેસી આગેવાનો, સર્વસેવાસંઘ બધા દોડતા આવશે. સાધુ સંસ્થા પણ એ દિશામાં કાર્ય કરવા ત્યારે આગળ આવશે.

શ્રી. પૂંજભાઈ : “ભગવાન ઋષભદેવે અસિ, મસિ અને કૃષિનાં ત્રણ સૂત્રો આપી મોટી સામાજિક ક્રાંતિ કરી હતી. તીર્થંકરોએ

ખનાવેલા ચતુર્વિંશ સંઘો, એ જનતાને નજર સમક્ષ રાખી વિકસિત ગુણુપ્રધાન સમાજો હતા. નાના જીવોની રક્ષા કરો અને માનવને બૂલી જવાનું તેમણે નહોતું કહ્યું. ખેર થયું જે થયું પણ ખે સાધુસંસ્થા આગળ સામાજિક ક્ષેત્રનું મોટું કાર્ય પજુ છે. નિરાનિપાહારી જંગલ ખનાવવું કે આદિવાસી જેવા પછાત વર્ગોને આગળ લાવવા, આવાં અનેક કામો સાધુસંસ્થા વગર કોઈ પાર પાડી શકે તેમ નથી. આજે સાધુસંસ્થા ક્રાંતિનું કામ ઉપાડે તો ઘણા તેમની પાછળ ભોગ આપવા તૈયાર થઈ શકે છે. ગાંધીજીની હયાતીમાં જંગલો જોઈતું હતું પણ ઉંધ ન જોડી. વૈદિક ધર્મના સન્યાસીઓ—મહાધીશોએ તો ધર્મકલ્યાણ માટે મળેલી જમીનો—મિલકતો અંગત ખાતે કરી, કોટે ચઢીને પણ કબ્જે કરી. ચાલો હવે પણ ઝટ જાગે તો સાધુસંસ્થા જે કરી શકશે તે ખીજું કોઈ નહીં કરી શકે.”

શ્રી. બલવંતભાઈ : “જે સાધુસાધ્વી પોતાના સંપ્રદાય પૂરતો જ સમાજને ગણશે તો તે સાધુસંસ્થાને જોખમમાં મૂકી દેશે. ખાસ કરીને જૈન ધર્મ તો સમષ્ટિનો ધર્મ છે પછી તે કોઈને પારકો કેમ માની શકે. જે તેમના વાડાની ચોમેર ગંદકી ફેલાશે તો એનાથી એ લોકો કઈ રીતે બચી શકશે !

વર્ણ-વ્યવસ્થા તો લગભગ અસ્ત પામવા આવી છે. બ્રાહ્મણો, રસોઈયા-સુખડિયા બન્યા છે. તેવી જ રીતે ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શુદ્રો નોકરિયાત બન્યા છે. એટલે હવે તો જ્ઞાતિ વર્ણને છોડી નૈતિક લોકસેવક સંગઠન અને નૈતિક લોકસંગઠનના અંગભૂત ગ્રામસંગઠન સિવાય સાચી સમાજરચના અશક્ય છે. એટલે સામાજિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાએ આ કાર્ય ઉપાડી પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવી રહી.”

શ્રી. શ્રોફ : “ ગુણરૂપે ગણીએ તો સાધુતા જેનામાં હોય તે બાઈ-બહેન બધા સાધુસાધ્વી ગણાય. પણ સાધુસંસ્થામાં વ્યવસ્થિત રીતે બળેલાં સાધુસાધ્વીઓની જવાબદારી સહુથી વધારે છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ જેઈને એમણે આજના યુગનું નૈતિક જનસંગઠનનું કામ કરવું જ રહ્યું. પ્રેરણા, ઉપદેશ, આદેશ કે પ્રત્યક્ષ ક્રિયાશીલ થઈને પણ તે કાર્ય સમયસર પાર પાડવું રહ્યું.

શ્રી. ચંચળબેને પોતાના ગામડાંના અનુભવો વર્ણવતાં કહ્યું :
 “ અમારે ત્યાં ભાગવત સપ્તાહમાં કોણી બહેનો આવવા ઇચ્છતી હતી. અમે તેમને પ્રેર્યા કે પૈસા વગેરે આપવાની જરૂર નથી, સ્નાન કરીને આવતા જવ ! બહેનો આવતી થઈ. તેમને માળાઓ આપી જે ફેરવતી થઈ. સાથે જ ‘બ્રહ્મચર્ય’, ઉપવાસ, જૂઠું ન બોલવું વગેરે નિયમો પણ આચરતી હતી. એટલે જે આવા લોકોને પ્રેરાય અને તેમાં પણ સાધુસાધ્વીઓ એમની વચ્ચે જઈને પ્રેરે તો કેવું જખ્ખર કાર્ય થાય તે આપણી સામે બેઠેલા સાધુઓ પોતે પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.”

રાજકીય ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાની વાત કરવામાં આવતાં ધણાંને એમ પ્રશ્ન થશે કે સાધુસંસ્થાને વળી રાજકારણ સાથે શું ? જો એ રાજકારણમાં પડે તો તેની મર્યાદામાં ન રહી શકે. સામાન્ય રીતે ધણાખરા એમજ માને છે કે સાધુસંસ્થા સંપ્રદાયનું કાર્ય કરે, બહુ બહુ તો સાર્વજનિક વ્યાખ્યાન આપી દે કે એથી વધારે ધર્મપ્રચાર અંગે કાર્ય કરે. પણ સાધુસંસ્થા જ્યારે સ્પષ્ટ માર્ગ અપનાવે છે ત્યારે તેણે જીવનના દરેક ક્ષેત્રને અપનાવી તેમાં ધર્મનીતિનો પૂટ આપે છે, સાથે જ ચાર સુસંસ્થાના અનુબંધમાં એણે રાજ્ય સંસ્થાને પણ નીતિ-ધર્મનું માર્ગદર્શન આપવાનું છે. એટલે જ ધડાપેલી સાધુસંસ્થાના પૂર્વાચાર્યોએ રાજ્યસંસ્થા, રાજ અને રાજકારણ દરેકને ધર્મ તેમજ નીતિનો પૂટ આપેલો; એ એમના જીવન ચરિત્રથી મળી આવે છે.

શું રાજકારણથી વેગળા રહી શકાય છે ?

આજના પ્રખ્યાત સાધુ-સાધ્વીઓને જોવા જઈએ તો તેઓ સીધી કે આડકતરી રીતે રાજકારણમાં રસ લેતા હોય છે. શિબિરના પ્રસંગે એક પ્રખ્યાત સાધુએ કહ્યું: “ સાધુઓએ રાજકારણમાં ન પડવું જોઈએ ? ”

ત્યારે મેં કહ્યું: “ એનો અર્થ તો એ થયો કે સાધુઓએ રાજ્ય ન કરે તે તેને કરવા દેવું જોઈએ. એમાં આપણે તદ્દન રસ ન લેવો જોઈએ.

તો પછી બાલ-દીક્ષા પ્રતિબંધક બિલ અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટ બિલ આવતાં વિરોધ શા માટે કરે છે ? રાજ્યને એ બધા કાયદા કરવા દેવા જોઈએ ને ! તે ઉપરાંત સરકાર દ્વારા ચાલતા મત્સ્યોદ્યોગ વગેરે હિંસક કાર્યોના વિરોધ શા માટે કરે છે ? હરિજનો જૈન મંદિરોમાં પ્રવેશે તો કાયદાનો વિરોધ શા માટે કરે છે ? રાજ્યને કરવું હોય તે કરે ! સાધુને શા માટે એ રાજકારણમાં માથું મારવું જોઈએ ! ”

તેમણે કહ્યું : “ અધર્મનો વિરોધ કરવો જોઈએ. ”

મેં કહ્યું : “ અમે પણ એજ કરીએ છીએ. નિઃસ્પૃહ સાધુઓ રાજકારણમાં પદ કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા જતા નથી. પણ, તેઓ રાજ્યદ્વારા અનિષ્ટો ચાલતાં હોય, અધર્મના કાર્યો ચાલતા હોય, અનિષ્ટો પોષાતાં હોય, લોકહિત વિરૂદ્ધ કાયદા થતા હોય ત્યારે કેવળ વિરોધના પ્રવચનો કરીને તેમણે ખેસી ન રહેવું જોઈએ. પણ લોકસંગઠન અને લોકસેવક સંગઠન દ્વારા સામુદાયિક રીતે અહિંસક પ્રતિકાર દ્વારા નૈતિક દબાણ લાવવું જોઈએ તેમજ રાજકારણની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. આજે રાજ્યનો જે ભીડો લોકો ઉપર છે, તેમાં સહુ મૂંગે મોંએ ખેસી રહે તો તેનું પરિણામ શું આવશે ? ખોટા કાવાદાવા, મેલી મુત્સદ્દીગીરી રાજકારણમાં પ્રવેશતાં સાધુઓને પણ મુશ્કેલી નડશે. ધર્મ ઉપર રાજ્યનું આમ ધીમે ધીમે વચસ્વ આવી જવાનું ! એટલે જ સાધુઓએ તો પ્રેરણા આપવી જ રહી. ”

તે છતાં તેમનું દિલ ન માન્યું એટલે મેં કલિકાલ સર્વગ્ર હેમ-ચંદ્રાચાર્ય, કાલકાચાર્ય વગેરેના દાખલા આપી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ પછી તેઓ કાંઈ બોલ્યા નહીં.

આ સ્થિતિ ઘડાયલી સાધુસંસ્થાના સાધુઓની છે. તેઓ કાંતો રાજકારણથી અતડા રહે છે, કાંતો ટીકા કરે છે, નહીંતર એને ચૂંથી નાખે છે. પણ એનાથી રાજકારણની થવી જોઈતી શુદ્ધિ થતી નથી. એટલે સાધુસંસ્થાએ હવે નવેસરથી વિચાર કરવો પડશે કે આજના

વિશ્વમાં કયા પ્રવાહો જોર કરી રહ્યા છે? તેના ક્ષીણે બધા ક્ષેત્રો ઉપર કેવી રીતે અસર થાય છે? તેને અહિંસક રીતે અટકાવવા માટે શું કરવું જોઈએ? એ સમજ્યા વગર તેઓ જે કાંઈ કરશે તેથી તો રાજ્યસંસ્થાને દુર કરવા માગતા હોય તેવો ભાસ થશે. ન્યાંસુધી સામુદાયિક અહિંસક પ્રતિકાર ન થાય, ત્યાંસુધી વિરોધ અસરકારક થતો નથી.

૨૬ ધર્મ - રાષ્ટ્રધર્મ :

જો રાજકારણ સાથે સાધુસંસ્થાને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન હોત તો ભગવાન મહાવીરે ઠાણાંગ સૂત્રમાં દશ ધર્મોનું વર્ણન કરતાં 'રાષ્ટ્રધર્મ' અંગે શા માટે કહ્યું છે? ધર્મના અનેક અંગોમાં રાષ્ટ્રને પ્રેરણા આપવી એ ભગવાન ઋષભદેવથી લઈને ભગવાન મહાવીર સ્વામી સુધી અને ત્યાર પછીના આચાર્યોએ આપેલી રાજ્યને પ્રેરણાથી જડી આવે છે. જે લોકો સાધુસંસ્થાને રાજકારણથી અતડા રહેવા માટે જણાવે છે તે લોકો એ જૂલે છે કે રાષ્ટ્ર એ પણ અલગ-અલગ સમાજોનું મોટું જૂથ છે અને જેમ સામાજિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાએ ઉપયોગી થવાનું છે તેમ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ તેણે ઉપયોગી થવાનું છે.

ભગવાન મહાવીર અને રાજ્યો :

ભગવાન મહાવીર અંતિમ તીર્થંકર અને શ્રમણ-શિરોમણિ ગણાય છે. તેમના જીવનમાં તપાસ કરતાં જણાશે કે ૯ મહ્ત્વી અને ૯ લિચ્છવી વંશના કુલ ૧૮ દેશના રાજ્યો તેમનો અંતિમ ઉપદેશ સાંભળવા આવે છે. જે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર રૂપે છે. એ સૂત્ર દ્વારા તેમણે, ધર્મ, ઈશ્વર, યજ્ઞ, વર્ણવ્યવસ્થા, વિનય, : સાધુધર્મ, મનોવૃત્તિ, જીવ-અજીવ સંબંધમાં ધણી જાણકારી મહારાજ્યોને આપી. વૈશાલી નરેશ ચેટક, કોશાંબી નરેશ શતાનિક, મગધ નરેશ શ્રેણિક, તેનો પુત્ર કોશ્લિક-અન્નતશત્રુ, તેનો પુત્ર ઉદાયા, ઉજ્જૈનનો રાજા ચંડપ્રદ્યોત, પોતાનપુરનો રાજા પ્રસન્નચંદ્ર, વીતખપ પદ્મજનો રાજા ઉદાયન, આ બધા ઉપર ભગવાન મહાવીરની ૨૫૭૮ અસર હતી.

તે વખતે દાસદાસીઓને ઊભે બળરે વેચવાની કુપ્રથ્થા ચાલુ હતી. ખુદ કોશાંખીના બળરમાં ચંદનખાળા, વેચાઈ હતી. તેથી સમસ્ત પ્રજાને જગાડવા અને પ્રેરણા આપવા માટે ભગવાન મહાવીરે ૫ માસ અને ૨૫ દિવસનો અભિગ્રહ ધારણ કર્યો હતો. એ પ્રેરણા કેટલી જબરદસ્ત હશે કે ત્યારબાદ ભારતમાં સામાન્ય રીતે દાસપ્રથા બંધ થઈ ગઈ હતી. ત્રીજા વ્રતનો અતિયાર ભ. મહાવીરે 'વિરુદ્ધ રજ્જાઈ કમ્મે' બતાવી તે રાજ્યના હિતકારી કાનૂન કાયદાથી વિરુદ્ધ વર્તવાનો નિષેધ કર્યો છે.

યજ્ઞોમાં પશુઓની હિંસા થતી હતી. તેમાં ખુદ રાજાઓ રસ લેતા. એટલે ભગવાન મહાવીરે પ્રેરણા આપી એ અનિષ્ટને દૂર કરવા પુરૂષાર્થ કર્યો. ત્યારબાદ યજ્ઞોમાંથી પશુબલિ ધીમે ધીમે ભારતમાંથી દૂર થતી ગઈ છે.

૧૮ દેશના રાજાઓ અગાઉ વ્યક્તિગત સત્તા ભોગવતા હતા. પણ ભગવાન મહાવીરના આવક બન્યા પછી તેમણે ગણસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિને અપનાવી. તેમાં પણ ભગવાન મહાવીરની સીધી કે આડકતરી પ્રેરણા હોવી જોઈએ. અગાઉના સમયમાં 'રાજાનું શાસન હોઈ' કેવળ તેને સમજાવવામાં આવતા પ્રજા તેને અનુસરતી. એટલે જ જૈન આગમમાં જ્યાં ત્યાં રાજાનું વર્ણન શરૂઆતમાં આવે છે. તે વખતે 'યથા રાજ તથા પ્રજા'નું સૂત્ર પ્રચલિત થયેલું. નહિંતર મુખ્ય પાત્રોના વર્ણનની સાથે રાજાના વર્ણનની શી જરૂર હતી? ભગવાન મહાવીરે આવા અનેક રાજાઓને સમજાવી તેમના તેમજ તેમની પ્રજાના જીવનમાં ધર્મનીતિનાં તત્ત્વો દાખલ કરાવ્યાં હતાં. તે વખતે રાજ્યને દોરવનારા બ્રાહ્મણો પોતાની ફરજ ચૂક્યા હતા અને ક્ષત્રિયોને ચેતવવાની જરૂર હતી. તે કાર્ય ભગવાન મહાવીરે કર્યું હતું.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં રાજાને પ્રતિબોધતી વાતો :

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં વર્ણવેલ મંત્રિ રાજાને ઋદ્ધિભિદ્ધમુનિ પ્રેરણા આપે છે. ચિત્તમુનિ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને પ્રેરણા આપે છે. સુદર્શનપુરના

રાજા ચંદ્રચંદ્ર અને મિથિલાના રાજા નામ બન્ને સહોદરભાઈઓ વચ્ચે એક નજીવા કારણસર, માત્ર હાથીને લઈને મુક્ત થવાનું હતું ત્યાં મહનરેખા સાધવી ત્યાં ચાલી-ચલાવીને આવી તેને નિવારે છે. રાણી મૃગાવતીને ચેતવી, મુક્ત-નિવારણ કરવામાં તો પ્રભુનો પોતાનો હાથ હતો.

પછીના આચાર્યો અને રાજાઓ.

ભગવાન મહાવીર બાદ ભદ્રબાહુ સ્વામીએ ચંદ્રગુપ્ત રાજાને ધર્મનીતિની પ્રેરણા આપી હતી જેથી તે શ્રાવકધર્મ પાળતો હતો એટલું જ નહીં દક્ષિણમાં શ્રવણ બેલગોલા ગામે તેણે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર તેમણે જ કરાવ્યો હતો.

રાજા સંપ્રતિને આચાર્ય સુહસ્તિગિરિએ ધર્મનીતિ તરફ વાળ્યો હતો. પૂર્વભવનું સ્મરણ થતાં રાજાને યાદ આવે છે કે પોતે ભિખારી હતો અને આચાર્યશ્રીએ તેને દીક્ષા આપી હતી. તેજ દિવસે રોગગ્રસ્ત થઈ તે કાળધર્મ પામી રાજાને ત્યાં જન્મે છે. આચાર્યનો ઉપકાર જણી તે એમને રાજ્ય સ્વીકારવા વિનવે છે પણ આચાર્યશ્રી તેને ધર્મ પ્રચાર કરવાનું જણાવે છે. તે મુજબ તે પોતાના રાજ્યમાં ઘોષણા કરાવે છે કે :— “આજથી મારા રાજ્યમાં કોઈ વ્યક્તિ પશુપંખીનો શિકાર નહીં કરે ! માંસાહાર નહીં કરે તેમજ શરાબ નહીં પીએ ! ” તેણે જાતે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને એણે અનાય દેશમાં પણ કેવી રીતે ધર્મનો પ્રચાર કર્યો તે અગાઉ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં વિચારાધ ગયું છે. આમ આચાર્ય સુહસ્તિગિરિએ રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રેરણા આપી મોટું કામ કર્યું.

કલિંગ ચક્રવર્તી મહારાજ મહા મેધવાહન ખારવેલને જૈનાચાર્યોના સંગે જૈનધર્મનો પાકો રંગ લાગ્યો હતો. તેણે આચાર્ય સુસ્થિગિરિની પ્રેરણાથી તે વખતે આગમ સંશોધન, સામાજિક કાર્ય તેમજ બીજા દેશોમાં ધર્મ પ્રચાર એ ત્રણ બાબતો અંગે મોટું જૈન સમ્મેલન

ખોલાવ્યું હતું. જેમાં ધર્મ સેનાચાર્ય વગેરે ૨૦૦ જિનકલ્પીસમા મુનિઓ, આચાર્ય સુસ્થિસૂરિ, સુપ્રતિખદ્ધસૂરિ, આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ, શ્યામાચાર્ય વ. ૩૦૦ સ્થવિર કલ્પી મુનિઓ અને પદ્મણીજી વગેરે ૧૦૦ સાધ્વીઓ, કેટલાક બીજા રાજાઓ. વૈશ્યો, શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ ભેગાં થયાં. તેમાં આચાર્ય સુસ્થિસૂરિજીએ અને ખારવેલ રાજાએ સાધુ શ્રાવકોને વિનંતિ કરી કે આ કામ ચતુર્વિધ સંધના સહયોગથી જ થઈ શકે છે માટે સાધુ સાધ્વીઓએ આગમ સંકલનાના કાર્યમાં પૂરતો સહયોગ આપવો જોઈએ અને શ્રાવકા-શ્રાવિકાઓએ એમના પ્રચારકાર્યમાં મદદ કરવી જોઈએ. જેજે સાધુઓને જે જે યાદ હતું, તે તેમણે તરત ભોજપત્ર-તાડપત્ર વદકલ ઉપર લખવું શરૂ કર્યું. કેટલાક સાધુઓ તેમની પ્રેરણાથી બીજા દેશમાં પ્રચાર કરવા માટે ગયા. આ બધું જૈનાચાર્યોની રાજકીય ક્ષેત્રે પ્રેરણા જ નહીં પણ રાજા વડે કાંઈક કરી છૂટવાની ભાવનાનું પરિણામ હતું. ખારવેલનો પુત્ર વિક્રમરાય પણ જૈન હતો અને જૈન આચાર્યો પાસે ધર્મનું માર્ગદર્શન મેળવતો, અને તેણે ધર્મ સેવા કરી હતી.

કાલકાચાર્ય અને શાસન રક્ષા

કાલકાચાર્યે તો શાસન અને શીલની રક્ષા માટે જે કાંઈ કર્યું તે તો આજની સાધુસંસ્થા માટે આદર્શ રૂપ બની રહેવું જોઈએ. તેમની બહેન સાધ્વી સરસ્વતી રસ્તામાં વિહાર કરતા હતા તે વખતે ઉજ્જૈનીનો રાજા ગર્દભિલ્લ દખાણુ તેનું બળબળાઈથી હરણુ કરી ગયો અને તેને અંતઃપુરમાં મૂકી. કાલકાચાર્યને ખબર પડતાં જ તેમણે ઉજ્જૈનીના શ્રાવકો, બ્રાહ્મણો, પ્રજાજનોને બહુ સમજાવ્યા કે તમે આને માટે કાંઈક કરો, પણ કોઈ કાંઈ પણ ન કરી શક્યા. આચાર્ય પોતે રાજાને સમજાવવા ગયા પણ તે ન માન્યો. છેવટે કાલકાચાર્યે સિંધુ નદી પારના શક રાજાની મદદ લીધી અને જાતે શસ્ત્ર પકડીને, લડાઈ લડીને સરસ્વતી સાધ્વીને છોડાવી અને રાજાને કેદ કર્યો. આવા પ્રસંગે સાધુઓ એમ કહીને બેસી રહે કે આપણે રાજકારણમાં શા માટે પડવું જોઈએ? અનિષ્ટ ચાલતું હોય તો આપણે શું કરી શકીએ? એમ કહી બેસી રહેત, તો પવિત્ર-સ્ત્રીઓ

અને સાધ્વીઓના શીલ લૂંટવાની પરંપરા ચાલુ થઈ જત. તે વખતે કેવળ નિઃસ્પૃહ સાધુઓ જ રાજ્યને કંઈ કહી શકે કે વશમાં લઈ શકે ? હૈમચંદ્રાચાર્ય અને ગુજરાતના રાજાઓ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હૈમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજ અને ત્યારબાદ કુમારપાળના સમયે જે પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન રાજકીય ક્ષેત્રે આપ્યું તે તો ખરેખર ત્યારબાદ આખી સાધુ-સંસ્થા માટે આદર્શ પ્રેરક તત્ત્વ છે.

રાજા સિદ્ધરાજને ધર્મચર્યા સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો. એક વખત તેણે સભામાં પ્રશ્ન કર્યો કે “કયો ધર્મ સંસારમાં મુક્તિ અપાવનારો છે ?”

તેના ઉત્તરમાં હૈમચંદ્રાચાર્યે સર્વધર્મ સમન્વયની દૃષ્ટિએ સંજીવની ન્યાય જણાવી આપ્યો :—

તિરો ધીયત દર્માધૈર્યથા દિવ્યં તદોષઘં ।

તથાઽ મુસ્મિન્ યુગે સત્યો, ધર્મો ધર્માન્તરૈનૃપ ॥

પરં સમગ્ર ધર્માણાં, સેવનાત્ કસ્યચિત્ ક્વચિત્ ।

જાયતે શુદ્ધ-ધર્માપ્તિ દર્મચ્છન્નૌષ્ઠાપ્તિવત્ ॥

—હે રાજન ! જેમ ધાસ-ડાંખળા વગેરે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષધિની પિછાન થતી નથી, તેમ આ યુગમાં સગવડિયા ધર્મો વધી જતાં સત્યધર્મ સમજાતો નથી. પણ બધા ધર્મોની ઉપાસના કરતા કરતા શુદ્ધ ધર્મ મળી આવે છે. જેમ દર્ભો વ.માં મળેલી દિવ્ય ઔષધિ પુરુષાર્થ કરતાં કરતાં મળી આવે છે.

ધર્મ ગવેપણા માટે નિષ્પક્ષપાત બાવ પ્રગટ થયેલો જોઈને સિદ્ધરાજ રાજા ખૂબ પ્રસન્ન થયો. તેની તે દિવસથી આચાર્ય ઉપર ભક્તિ વધી ગઈ અને તેણે સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણ વ. કેટલાક ગ્રંથો આચાર્ય પાસે લખાવ્યા.

આ બધું હોવા છતાં આચાર્યને સિદ્ધરાજના બે દોષો ખૂંચતા હતા. (૧) પરમીગમન (૨) શિકાર. તે બંને દોષો છોડાવવા

આચાર્યે ધણા પ્રયત્નો કર્યા પણ સિદ્ધરાજ તેને ન છોડી શક્યો એટલે તેમણે કુમારપાળને ગાદીએ બેસાડવાનો વિચાર કર્યો અને સિદ્ધરાજનો કોપ થતાં, તેમણે કુમારપાળને ઉપાશ્રયમાં છુપાવીને પણ રાખ્યો. તેને રાજનીતિ, ધર્મ, કળા વ.તું સુંદર જ્ઞાન આપ્યું. સિદ્ધરાજ પછી કુમારપાળ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે રાજ થયો. તે વખતે પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારો યાદ કરી તે આચાર્યશ્રીને રાજ્ય સમર્પણ કરવા ગયો. ત્યારે તેમણે રાજ્ય નિષ્પરિગ્રહી સાધુઓ ન લઈ શકે એમ કહી, તેને ત્રણ આજ્ઞાઓ દ્વારા ધર્મચરણ અને ધર્મપ્રચાર કરવાનો આદેશ આપ્યો :—

(૧) પ્રાણીમાત્રનો વધ બંધ કરી, સર્વજીવોને અભયદાન આપો.

(૨) પ્રજાની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ દુર્વ્યસન છે. માટે ધૃત, ચોરી, માંસાહાર, શિકાર, પરસ્ત્રીગમન, શરાબ અને વૈશ્યાગમન વગેરેને પ્રજાથી દૂર કરો !

(૩) વીતરાગની નિષ્પક્ષ આજ્ઞાઓનું પાલન કરી ધર્મતત્ત્વનો પ્રચાર કરો.

કુમારપાલે તરત ત્રણે આજ્ઞાઓને જિગેધાય કરી, તેમને રાજ્યુરુનું પદ આપ્યું. અનેક ગ્રંથોના રચયિતા આચાર્યને સંઘ તથા રાજ અને રાજસભાએ મળીને ‘કલિકાલ સર્વજન’નું પદ આપ્યું. તે વખતે કુમારપાલ રાજ્યએ ‘અમારિપડહ’ વગડાવી સમસ્ત રાજ્યમાંથી હિંસાને દેશનિકાલ કરાવી. રાજકુળદેવી કંટકેશ્વરીને અપાતો બલિ બંધ કરાવ્યો. દુર્વ્યસનોનો બહિષ્કાર કરાવ્યો. પોતે શ્રાવક ધર્મ સ્વીકારી ‘પરમ-આર્હત’ બન્યો; અને વીતરાગ આજ્ઞાનું પાલન કરવા લાગ્યો. તે ઉપરાંત આચાર્યે તેને પોતાના ધર્મમાં રહી તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જૈનધર્મનાં તત્ત્વોનું પાલન કરવાનું અને શૈવધર્મની ક્રિયાઓને સાચવવાનું સૂચવ્યું તથા તે ‘પરમ માહેશ્વર’ પણ કહેવાયો.

આ ઉપરાંત હેમચન્દ્રાચાર્ય કુમારપાળ રાજને રાજકીય ક્ષેત્રની ઝીણામાં ઝીણી બાબતમાં માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપતા હતા.

કુમારપાળે પોતાના બનેલી અર્જુનરાજ (દેવળદેવીના પતિ) ને કાઠ તકરારને કારણે બંદી બનાવીને તેની જીભ ખેંચી લેવાની આજ્ઞા કરી, દેવળદેવી અને ઉદામહેતાના વિનવવા છતાં નહોતો માનતો, તે વખતે અર્જુનરાજને માફી અપાવી, પોતાની જ બહેનને વિધવા કરતા ભાઈને અટકાવવામાં, આચાર્ય હેમચંદ્રના આ શબ્દો હમેશાં યાદગાર રહેશે : “રાજન્ ! સમર્થ પુરૂષ દંડ આપે છે. પણ વધારે સમર્થ પુરૂષ ક્ષમા આપે છે. અર્જુનરાજને શસ્ત્રથી જીત્યા, હવે તેને ક્ષમાથી જીતો !” આમ રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમની પ્રેરણા હતી. ધનના શ્રાવિકાએ આપેલ ખાદી પહેરતાં કુમારપાળને એમ થયું કે મારા ગુરુના આવા વસ્ત્ર હોય ! ત્યારે તેમનો ઉત્તર સમજવા જેવો છે : “એની પાછળ પેલી બહેનની ભક્તિ છે. રાજન્ ! હું કેવળ રાજનો નથી. બધી પ્રજાનો છું અને સંયમીનું ગારવ કપડાંથી નહીં ચારિત્ર્યથી વધે છે !” આ સાંભળી કેવળ કુમારપાળજ નહીં પણ આખી સભા દંગ થઈ ગઈ કે આવા સમર્થ આચાર્ય કેટલા નિરપૂહ છે ? તેઓ રાજ્યક્ષેત્રે આટલા પ્રેરક હોવા છતાં કદિ તેના આશ્રિત થયા ન હતા, તેમ જ નિર્લેપ પણ રહેતા.

પણ, તેમની વિરૂદ્ધ કાન ભરનાર ધણા હતા અને તેમણે કુમારપાળ વડે સર્વ પ્રથમ તો સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની અને પછી શિવસ્તુતિ કરવાનું આચાર્યશ્રીને કહેવડાવ્યું. આ અંગે પણ તેમનું માર્ગદર્શન સમજવા જેવું છે. તેમણે રાજને કહ્યું : “તેનું નિર્વિઘ્ન નિર્માણ થાય તે માટે આપે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી દેવાચર્યમાં વિશેષ સંલગ્ન રહેવું જોઈએ. મંદિરના ધ્વજરોપણ સુધી મધ-માંસ વ. વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.” જીર્ણોદ્ધાર પછી તેમણે જાતે હાજર થઈને જે સ્તુતિ કરી તે આ પ્રમાણે છે :—

“મવ વીજાંકુર બનના રાગાદ્યાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુ વાં હરો જિના વા નમસ્તસ્મૈ ॥

—એટલે કે જેમના સંસાર રૂપ બીજના અંકુર પેદા કરનાર

રાગદ્વેષાદિ નષ્ટ થઈ ગયા છે એવા દેવને ભક્તે - તેનું નામ જાણ્યા, વિષ્ણુ, મહેશ કે જિન હોય-નમસ્કાર કરે છું.

આ સાંભળી રાજના કાન ભભેરનાર પણ ચકિત થઈ ગયા. એટલું જ નહીં હેમચંદ્રાચાર્યે મહાદેવનું સાચું સ્વરૂપ બતાવતું મહાદેવ-સ્તોત્ર' પણ રચ્યું. આ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રના સર્વધર્મ સમન્વયની તે વખતે રાજ અને પ્રજા ઉપર ઘણી મોટી અસર થઈ.

હીરવિજયસૂરિ અને અકબર

ઈતિહાસની પગદંડીએ આગળ ચાલતાં અકબર પાદશાહને ધર્મ પમાડનાર હીરવિજયસૂરિ અને તેમના શિષ્યો આવે છે. સમ્રાટ અકબર જ્યારે રાજસભામાં વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્ર ચર્ચા કરતો હતો ત્યારે તેણે પૂછ્યું: “મારા મહામંડળમાં સર્વદર્શનોમાં નિષ્ણાત કોઈ એવો સાધુ છે જે નિષ્પક્ષભાવે ધર્મમાર્ગની પ્રરૂપણા કરતો હોય!”

ત્યારે કોઈક સભાસદે “હીરવિજયસૂરિ”નું નામ જણાવ્યું. ત્યારબાદ એકવાર તેણે ચાંપાબાઈ નામની શ્રાવિકાનો છ માસના ઉપવાસનો વરઘોડો જોયો. આ ચાંપાબાઈ અકબરના દરબારી ચાનસિંહની મા હતી. છ માસના ઉપવાસની વાત સાંભળી અકબરને ખુબ કુતૂહલ થયું અને તેણે ચાંપાબાઈને બોલાવીને પૂછ્યું કે તમે આટલા બધા દિવસો સુધી ઉપવાસનું તપ કરી રીતે કરી શક્યા?

તેણે કહ્યું કે આ બધું મારા દેવગુરુ ધર્મના પ્રતાપથી થયું છે. મારા ગુરુ હીરવિજયસૂરિશ્વરજી છે. મારા દેવ અરિહંત છે અને ધર્મ જૈન ધર્મ છે.”

અકબર આ અગાઉ પણ હીરવિજયસૂરિશ્વર અંગે સાંભળી ચૂક્યો હતો. તેણે આચાર્યને તેડવા માટે હાથી, ઘોડા, પાલખી વગેરે મોકલ્યા. પણ આચાર્યશ્રીએ કહ્યું: “અમે જૈન સાધુઓ સવારીનો ઉપયોગ કરતા નથી. અમે તો પગપાળા વિહાર કરીને જ બધે પહોંચવા માગીએ છીએ.” પછી આચાર્ય પગપાળા અકબર પાસે ગયા. અકબરે તેમની

પાસે મોક્ષ માર્ગ સાધક ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. તેમનું ‘કૃપારસ કાવ્ય’ સાંભળીને ધણો દ્રવિત થયો; એટલું જ નહીં પોતાના પાપકૃત્યોની ગુરુ આગળ નિંદા કરી, સંસારથી તારવાનો ઉપાય બતાવવાનું તેમજ કંઈક માંગવા કહ્યું. આચાર્યે તેને જણાવ્યું કે “અમે દુઃખ વગેરે તો લેતા નથી. પણ જો ખરેખર ઇચ્છા હોય તો એટલું કરો કે પર્યુષણના દિવસોમાં અમારિ-પડહ વગડાવો, પશુહિંસા બંધ રાખો અને કેદીઓને મુક્ત કરો !”

અકબરે ખાર દિવસનો અમારિ-પડહ વગડાવ્યો અને પશુવધ બંધ કરાવ્યો. તેના આત્મકલ્યાણ માટે આચાર્યશ્રીએ ચાર વાતો જણાવી:- (૧) કોઈપણ જીવને બેડીએ બાંધવા વ.નું બંધન ન કરવું. (૨) નદી સરોવરમાં માછલાં ન પકડવા (૩) ચકલી વ. પક્ષીઓની હિંસા નહીં કરવી. (૪) તીર્થયાત્રીઓ પાસે યાત્રાવેરો ન લેવો.” એ ચારેય વાતો અકબરે મંજૂર કરી અને ૬ માસનો અમારિ-પડહ વગડાવ્યો; એટલું જ નહીં તેમને ‘જગદગુરુ’ની ઉપાધિ પણ આપી. આમ તેમણે અકબરના હૃદયમાં દયા-ધર્મ સ્થિર કરી તેના મારફત તેના સંપૂર્ણ રાજ્યમાં ધર્મ-નીતિનો પ્રચાર કરાવ્યો. રાજકીય ક્ષેત્રે તેમણે રાજાને પ્રેરણા આપી ત્યારે જ આ બધું થઈ શક્યું.

ત્યારબાદ રત્નપ્રભસૂરિ, આચાર્ય જવાહરલાલજી, જૈન દિવાકર ચોથમલજી, વગેરે અનેક પ્રખ્યાત અને અપ્રખ્યાત જૈન સાધુઓએ રાજાઓને માર્ગદર્શન, પ્રેરણા આપી ધર્મ-નીતિનો પ્રચાર કર્યો છે. આ બધું જાણ્યા પછી કોઈને શંકા રહેશે નહીં કે સાધુસંસ્થાએ સક્રિય બની રાજકીય ક્ષેત્રે સક્રિય માર્ગદર્શન આપી, પોતાની ઉપયોગિતા સિધ્ધ કરી છે-અને કરવાની છે.

આજના યુગે સાધુસંસ્થાએ કઈ રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ ?

આજે રાજાશાહી ચાલી ગઈ છે અને લોકશાહી આવી છે. આ લોકશાહીને ગતિ આપવામાં અહિંસક રીતે ધડાયેલી આજની રાજ્ય-

સંસ્થા કે જેના હાથમાં શાસન છે તે કોંગ્રેસ છે. એટલે આજે એ સંસ્થાને ટેકો આપી તેનું નૈતિક તેમજ ધાર્મિક ધડતર કરી તેના વડે અનિવાર્ય રીતે ધર્મ પળાવો પડે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવી પડશે.

અગાઉ રાજ્યશાહી હતી, ત્યારે રાજ્યને પ્રતિબોધ આપવાથી કાર્ય ચાલતું હતું. હવે લોકશાહી છે એટલે લોકોને ધડવાની પ્રેરણા આપી, સારામાં સારા ધડાયેલા પ્રતિનિધિઓને રાજ્યસભામાં (ધારાસભા અને લોકસભામાં) મોકલી, ધર્મ-નીતિની પ્રેરણાનો અમલ રાજ્યસંસ્થા દ્વારા કરાવવાની પ્રક્રિયા ઊભી કરવી પડશે.

એ માટે સાધુસંસ્થાએ અગાઉના ઋષિઓ અને ધર્મચાર્યોની જેમ લોકસંગઠનો, લોકસેવક સંગઠનો દ્વારા રાજ્ય ઉપર અંકુશ આણવો પડશે. તેથી રાજ્ય અનિષ્ટ કરતાં અટકશે; કારણ કે સારા ધડાયેલા નીતિ પ્રધાન પ્રતિનિધિઓ ત્યાં જન્મીને એ અનિષ્ટોને રોકવા પ્રયત્ન કરશે. તે ઉપરાંત આજે રાજકારણે બધાય ક્ષેત્રો ઉપર ખોટી રીતે વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે. તો તેની પાસે કેવળ રાજકીય ક્ષેત્ર રહે અને બાકીનાં સામાજિક આર્થિક વ. ક્ષેત્રો યોગ્ય અને ધડાયેલા લોકસંગઠનો અને લોકસેવકસંગઠનો પાસે જાય તેમ કરવા તેમજ તેને શુદ્ધ કરવા માટે પણ પ્રક્રિયા ઊભી કરવી પડશે.

આ દેશની મુખ્ય રાજ્યસંસ્થા કોંગ્રેસ છે અને વિશ્વની ‘ યૂનો ’ છે. આ બંને અંગે અનુબંધ વિચારધારામાં ઘણું સ્પષ્ટ થયું છે. આ બંને સંસ્થાઓ દ્વારા વિશ્વ-રાજકારણની શુદ્ધિ કરાવવાની છે. જો સાધુઓ એક ઠેકાણે બેસીને ઉપદેશ આપશે તો તે ક્યાંથી થશે? તેમણે તો લોકસંગઠનો કેળવી, તેના વડે અવાજ બુલંદ કરાવીને કહેવું પડશે. તોજ આજે જગત ઉપર યુદ્ધ અને મેગાટન બોમ્બ વડે વિનાશનો તોળાતો ભય અટકાવી શકાશે. જનસંગઠનો અને જનસેવક સંગઠનો દ્વારા રાજ્યને ધડવાથીજ, લોકોનો દંડ શક્તિ અને હિંસક સાધનો ઉપરનો વિશ્વાસ દૂર થશે, ધર્મ અને નીતિ અમલી થતાં અનિષ્ટો દૂર થશે અને ત્યારેજ

સાચો ધર્મપ્રચાર મળ્યાશે. માત્ર રાજ્યસંસ્થાની ટીકા કરવાથી કે ઠપકો આપવાથી કશુંય વળવાનું નથી, ધર્મપ્રચારેય થવાનો નથી.

આજે સાધુસંસ્થા હોવા છતાં, વિશ્વ હિંસક સાધનો વડે લોકશાહી ચલાવવા માગે છે. ત્યારે સાધુસંસ્થાએ તો અહિંસક સાધનો વડે, લોકસંગઠનો અને લોકસેવકસંગઠનોને કેળવીને લોક-નાદ યુલંદ કરીને વિનાશકારી શસ્ત્રોનાં નિર્માણ અને હરિક્ષાધ્વજોને રોકીને-આજનો મહાન ચમત્કાર કરી પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવાની છે. રાજકીય ક્ષેત્રે જો તે આટલું નહાં કરે તો સાધુસંસ્થાને રાજ્યાધીન થવું પડશે અને ચીન તેમજ રશિયામાં થયું તેમ તેની સ્થિતિ ખરેખર કફાડી જ નહીં, પણ નામોનિશાન વગરની બની જશે. એટલે જ સાધુસંસ્થાએ આ દિશામાં પૂર્વોક્ત સ્પષ્ટ માર્ગ પ્રમાણે લોકશાહીના સંદર્ભમાં એ રીતે જ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવાની છે.

ચર્ચા - વિચારણા

સાધુ ન કરે તો કોણ કરે ?

શ્રી. પૂંજલાઈએ ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : ભારતમાં દર પાંચ વર્ષે ચૂંટણી વખતે સત્તાલક્ષી મેલાં તરવો અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના હાથા રૂપ કેટલાંક બળો માથાં ઉચકે છે. આવા વખતે સમાજની ઊંડી શ્રદ્ધા ધરાવનાર સાધુઓએ વિનમ્રપણે તેમને સનગ્નવવાં જોઈએ. જો તેમ પણ ન થાય તો અહિંસક તપોમય આંદોલનો દ્વારા તેમને અટકાવવા જોઈએ. જો એમ ન અટકે તો અહિંસક તપોમય આંદોલન દ્વારા અટકાવે. તેઓ જો આમ ન કરે તો પોતાનો ધર્મ ચૂકે છે, કારણ કે રાજ્ય સરકાર અને રાજકીય સંસ્થાઓને મર્યાદા હોય છે. કાર્યકરો ગૃહસ્થાશ્રમી હોય તો તેમને લાલચ, શેઠશરમ વ. બધો નડે છે. જે બ્રહ્મચારી કે વાનપ્રસ્થી સેવકો હોય તેઓ પણ કેટલીક વાર,

‘આપણે આપણું કરીએ’ એવી બેદરકારીમાં ભૂલ કરી બેસે છે. ત્યારે એમને તો કેવળ સર્વાંગી દષ્ટિવાળા સાધુઓ જ કહી શકે; નહિંતર વિરોધીપક્ષો તો દેશમાં અરાજકતા ફેલાવવાની વાટ જોઈને બેઠા જ હોય છે.

આજે નાની વાતોમાં વિરોધ પક્ષ ધારાસભામાં સભા મોકુશીની દરખાસ્ત રજૂ કરે છે. વિષય એક નર્મદામાં હોડી અથડાઈ અને ૮૦-૮૫ માણસો ડૂબી ગયાં. એમાં પણ સરકારનો દોષ ! અને સરકાર પણ એવી કે પોતાના અભિમાનમાં કોઈનું સાંભળે નહીં. અમૂક નૈતિક બળ મદદગાર છે જાણવા છતાં રખે એ જશ ખીજને જાય એ માટે પણ ખોટી હઠ કરે.

વિકાસના તખ્તમાં પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમ્યાન, અમલદારો ધાંચ ન લે, કોંટ્રેક્ટરો દગોપ્રપંચ ન રમે કે લાગવગનો ઉપયોગ ન થાય એ જોવું જરૂરી છે. જેથી પ્રજાનાં નાણાંનો અપવ્યય અટકે. આ બધાં કામો સાધુ સંસ્થા અટકાવી શકે. એટલે તેણે નિષ્ક્રિયતા અને જડરૂઢિને ફગાવી ક્રાંતિપ્રિય બની તમામ ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની ઉપયોગિતા સાબિત કરવા બહાર પડવું જોઈએ; એ વિષે ભાગ્યે જ મતભેદ હોઈ શકે !”

કોઈકને ટેકો તો આપવો જ જોઈએ :

શ્રી. દેવજીભાઈ : “ એક સુવિદિત સાધુના શિષ્ય કચ્છમાં આવેલા ચર્ચા દરમ્યાન મેં કહ્યું કે રાજકારણ વિના નહિ ચાલે, એમ આપ કહો છો અને આપ કોંગ્રેસને પણ નિષેધો છો, જનસંઘ અને સામ્યવાદીને અધર્મી કહો છો તો પછી મત કોને આપવો ? તેઓ જવાબ ન આપી શક્યા. ત્યારે મેં તેમને રાજકારણમાં અમારો શા માટે કોંગ્રેસને ટેકો છે અને ક્યાં વિરોધ છે તે અનુભવો વડે બતલાવ્યું.

અનુબંધ વિચારધારા સાથે સંતબાલજીનું નામ જોડાયેલું હોઈને બડકે ! પણ મને શ્રદ્ધા છે કે જ્યારે તેઓ સમજશે તો એક નવી

પરિસ્થિતિ ઊભી થશે. ધણા સાધુઓ રાજકારણ અંગે સમજવા અને ખોલવા તૈયાર થયા છે તે પણ હર્ષનો વિષય છે. જો કે જોના માટે એ વાત નવી નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ઠેર ઠેર એ વાત જોવા મળે છે. તેમજ ભગવાનના એ વ્યાખ્યાનમાં અઢાર દેશના રાજાઓ હતા એ શું સૂચવે છે ?”

વૈદિક સાધુ સંસ્થા અને રાજકીય ક્ષેત્ર

શ્રી. માટલિયાજી : “ સવારે પૂ. નેમિસુનિએ જૈન પરંપરાના ધણા દાખલાઓ આપ્યા. હું વૈદિક પરંપરાની થોડી વાત કરું :—
“ દેવાસુર સંગ્રામમાં દેવોને દધીચિ ઋષિએ પોતાના હાડકાનું બાણ બનાવી વાપરવા દીધું. પરશુરામે બ્રાહ્મણો ઉપર ક્ષત્રિયોના ત્રાસને નિવારવા, ક્ષત્રિય સિવાયની શક્તિનું સંગઠન કરી, ક્ષત્રિયોનો સામનો હિંસક શસ્ત્રોથી કર્યો. વિશ્વામિત્રે પુરોહિતપદ તણ આર્ષ-અનાર્ષોને ભેગા કર્યા. એકબાજુ રાજકુટુંબોને સંગઠિત કર્યા અને બીજી બાજુ રામને વાહન બનાવી ક્ષત્રિયોને સન્માર્ગે દોર્યા. વનવાસીઓ અને ઊતરી ગયેલા ક્ષત્રિયોને યોગ્ય સ્થાન ચીંધ્યું. ત્યારે વશિષ્ઠ ઋષિએ રાજ્યમંડળમાં ન્યાયાધિકારીનું પદ સંભાળ્યું અને તેને જળવી રાખ્યું; પણ તેમણે બ્રાહ્મણ સંસ્થાનો વધુ પડતો પક્ષ લીધો. જે રામે વિશ્વામિત્રના નિમિત્તે અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો તેમને પવિત્ર સીતાજીનો ત્યાગ, ધોખીના વચનો ઉપર કરવો પડ્યો ત્યારે ક્રોધ બ્રાહ્મણ તેને સમજાવવા નાગયુ કે ક્રોધએ ઠપકો ન આપ્યો. કહેવાનો અર્થ એટલો છે કે, રામને શંકુકનો વધ કરવો પડ્યો, લક્ષ્મણને દુર્વાસાથી ડરીને જળસમાધિ લેવી પડી; આ બધામાં તે વખતના બ્રાહ્મણો નૈતિક માર્ગદર્શન ન કરી શક્યા એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. બ્રાહ્મણ કે ઋષિઓ જેના હાથમાં દંડશક્તિ આવી તેમણે તે હાથમાં લઈ છૂટા છવાયા પ્રયત્નો કર્યા છે પણ લોકસંગઠનની દૃષ્ટિએ થયેલ કોઈ પ્રયત્ન દેખાતો નથી. શિવાજીને રાજકારણમાં ધર્મ માર્ગે દોરનાર સમર્થ ગુરુ રામદાસ હતા; પણ તે વ્યક્તિગત પ્રયત્ન હતો. તેથી જ શિવાજીનો પુત્ર શંભાજી ધર્મ માર્ગે ન ચાલ્યો.

લોકસંગઠનોની જરૂર :

ઋષિઓએ સ્મૃતિઓ બનાવી. દુકંમાં રાજ્ય પાસે કાનૂનો માન્ય કરાવ્યા પણ રાજ્યશક્તિ આપખુદ બનતાં તેના ઉપર લોકશક્તિનું નિયંત્રણ મૂકાયું નથી. કદાચ મોટા ભાગનાં કાર્યો ઋષિઓ છુટા છવાયા કરી લેતા એટલે આજના જેવી લોકસંગઠનોની જરૂર ન પણ પડી હોય ! ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન યુદ્ધ વખતે સંઘરચના થઈ અને ધર્મ જેવું તત્ત્વ લોકશાહી ધોરણે ગોઠવાયું. તે છતાં લોકસંગઠનો તો ત્યારે પણ લોકશાહી ધોરણે ગોઠવાઈ રાજ્ય ઉપર નિયંત્રણ જમાવી શક્યાં નથી. કારણ કે ભગવાન મહાવીર શ્રેણિક-એટક વ. રાજ્યોને પ્રેરણા આપે છે, પણ શ્રેણિકના જ વારસો પાછા બીજી રીતે વર્તવા લાગી જાય છે. હેમચંદ્રાચાર્ય, કુમારપાળ ઉપર જાદુઈ પ્રભાવ નાખે છે પણ તેનો વારસ અર્જુનદેવ જૈન સાધુઓને કષ્ટ આપે છે.

આ બધા ઉપરથી, અને આજનો યુગ જોતાં કદિ ન હતી તેવી લોકસંગઠનોની આજે જરૂર ઊભી થઈ છે. રાજ્યે આજે અગાઉ કદિ ન હતો તેવો દરેક ક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ કરવો શરૂ કર્યો છે. આમ જોતાં પ્રથમના સાધુઓએ જે કાર્ય લોકસંગઠનોનું નહોતું કયું તેમાં આજે રસ લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આજે પણ વ્યક્તિગત રીતે ઉપદેશવાનું કામ તો ચાલુ જ છે. જવાહરલાલ નેહરુને સંબોધવું સાધુઓને ગમે છે પણ હવે વ્યક્તિગત પ્રેરણાથી કામ નહીં ચાલે કે હીરવિન્યસૂરિએ અકબરને પ્રતિબોધી ‘અમારિપડહ’ વગડાવ્યો એવું થઈ શકશે. આ વાત સાધુ-સાધ્વીઓ નહીં સમજે, તો ગળાકાપ હરિક્ષાઈ, રાજકારણમાં પેસશે અને તે વખતે કોઈની પણ ખેર નહીં રહે. આજે પ્રજાતંત્ર રાજ્ય છે. એટલે પ્રજા જેટલી સુધરશે તેટલું જ રાજ્ય સુધરશે અને પ્રજાને સુધારવા માટે તો પ્રજાકીય સંગઠનો જોઈએ જ. એટલે ભૂતકાળમાં ન થયેલી હોય, શાસ્ત્રમાં ન વર્ણવેલી હોય તેવી સંગઠનની પ્રક્રિયા ઊભી કરવાની જરૂર છે.

અનોખી ભારતીય લોકશાહી : પૂરક-પ્રેરક બળવાળી

શ્રી. અંબુભાઈ : “ જો બાઈઓ કોંગ્રેસની જૂની લોકશાહીની વાતો સમજ્યા છે પણ પં. જવાહરલાલ કહે છે તેમ અહીંની લોકશાહી અનોખી હોયે વિકસી રહી છે અને વિકસશે. તે વાત આજના પાશ્ચાત્ય રાજકારણથી રંગાયેલા લોકો ને ગળે ઉતરતી નથી, તેઓ કહે છે કે બાહર રહીને અમને પ્રેરણા આપનાર આ પ્રાયોગિક સંઘ કોણ ? “ અંદર આવીને પ્રેરણા આપો ! ” એમ કહે છે તેમને ભારતની પરંપરા અને કદિ ગાંધીજી કોંગ્રેસમાં રહીને અને કદિ બહાર રહીને પ્રેરણા આપતા હતા. એ વાત આજના યુગના સંદર્ભમાં જણાવવી પડશે.

આજે વ્યક્તિગત યુગ નથી પણ સંગઠનનો યુગ છે. એટલે સ્વરાજ્ય પૂર્વેના ઇતિહાસમાં કોંગ્રેસના અનુસંધાનમાં જે કાર્યકરો છે તે દ્રષ્ટિએ કોંગ્રેસના અનુસંધાનવાળું, છતાં કોંગ્રેસથી નિર્લેપ એવું તટસ્થ સંસ્થાનજન, પ્રેરક તરીકે જોઈશે. અને આજની કોંગ્રેસનું રૂપાંતર કરનારું ગ્રામ્ય-સંગઠનજન પણ પૂરકજન તરીકે જોઈશે. આ બંને રીતે, અંદર જઈને તેમજ બહાર રહીને અનુસંધાન રાખીને રાજધડતર કરવું પડશે. જો એમ નહીં થાય તો કોંગ્રેસ લવિષ્યમાં કોઈ વિદેશ બળના પ્રભાવમાં ચાલી જાય એ પણ શક્ય છે.

આજે ચૂંટણીમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચાય છે. દરેક રાજકીય પક્ષો મૂડીવાદીઓ પાસેથી મોટી રકમ લે છે. તેથી કોંગ્રેસ ઉપર પણ આર્થિક રીતે તેનો પ્રભાવ તો પડે જ છે. અને તેની અસર અંતે નીતિ ઉપર પણ થાય છે. એટલે ચૂંટણીમાં જરૂરી ખર્ચ સિવાય વધુ ખર્ચ ન થાય છતાં તે નજળી ન પડે તેવું બળ જોઈએ. આને આપણે પૂરકજન કહીએ છીએ. રાજકીય સંસ્થા નિરાંતે, પૂર્વગ્રહ વિના વિચારી શક્તી નથી એટલે શાંતચિત્તે, તટસ્થ બળની એને પ્રેરણા મળવી જોઈએ. એ થઈ પ્રેરક બળની વાત. આજ પં. સંતબાલજીના શબ્દોમાં પ્રેરક-પૂરક બળની વાત છે.

પ્રેરક-પૂરક બળ :

શ્રી. બળવંતભાઈ : ભગવાન મહાવીર અને જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યની સાચી વાત એમના અનુગામીઓને સમજાઈ હોત તો એવા સાધુપુરુષો રાજકીય ક્ષેત્રમાં સક્રિય પ્રેરણા આપ્યા વિના રહેત જ નહિ. આજે પણ જેમને એ વાત સમજાય તેમણે અનુબંધ કરીને આગળ વધવું જોઈએ.

લોકો આજે વજુદ વગર પણ કોંગ્રેસ સરકારને વગોવે છે. જમીનદાર, વેપારી અને મહાંત વગેરેને ન રચતું કોંગ્રેસને કરવું પડે છે. કારણ કે રાજ્યસંસ્થા સિવાય કોઈકને જ પાયાનાં મૂલ્યોની પડી હોય છે. તેઓ રાહતનાં કામો કરાવી સંતોષ માને છે. બીજી બાજુ ગામડાંને પંચાયતરાજ તો અપાય છે પણ દાંડતરવો સરપંચના પદે આવી જાય છે. કારણ કે ગામડાં નીડર અને સંગઠિત નથી. હવે આમાં ક્યાંયે કંઈક થયું તો દોષને બધો ટોપલો કોંગ્રેસ અને કોંગ્રેસ સરકાર ઉપર આવે છે. બસની લાઈન, લાઈનમાં મોડું થવું, સ્ટેશને ટિકિટ ન મળવી કે મોડી મળવી તે બધું સરકારને નામે ! ઝીંઝકા (સૌરાષ્ટ્ર) માં ધર્મમૂઢતાને નામે લોકો ભેગા થયા તો યે કોંગ્રેસ જવાબદાર ! ખરેખર વસતિવધારો અને પ્રજાની અધીરાઈ આ બે મોટાં દુઃખના કારણો છે. વિરોધપક્ષો ખોટા આશ્વાસનો આપે તે પણ ખરાખર નથી. લોકશાહીમાં લોકોની પણ જવાબદારી હોવી જ જોઈએ. એ બધો વિચાર કરતાં ગ્રામસંગઠનો અને પ્રાયોગિક સંઘોની પ્રેરકપૂરક બળોની વાત ખરાખર લાગે છે. વિરોધીપક્ષોની વાત અધૂરી અને આ દેશ માટે પ્રતિકૂળ લાગે છે. આ જોતાં સાધુસંતોએ રાજકારણને શુદ્ધ બનાવવું જ રહ્યું.

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી : “વાત સાચી છે. સાધુમહાત્માઓએ રાજનીતિને ધર્મથી રંગવી પડશે.”

આર્થિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા

[૧૧]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૧૩-૧૦-૬૧]

‘ સાધુસંસ્થાની આર્થિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા ’ એ પહેલી નજરે એ વિરોધાભાસી વસ્તુએ જણાય છે. કારણ કે સાધુ તો દીક્ષા લે છે ત્યારે પરિગ્રહનો ત્યાગ જ કરે છે. તો પછી આર્થિક ક્ષેત્રે પોતાની ઉપયોગિતા સાબિત કરવા માટે તેણે શું કરવું જોઈએ ? શું તેણે ઉત્પાદક-શ્રમ કરવો જોઈએ કે સંસ્થાઓનો વહીવટ સંભાળવો જોઈએ ? સ્પષ્ટમાર્ગની વિચારણા કરતાં સાધુની પ્રવૃત્તિઓમાં એ વાત વિચારાદ્ય ગઈ છે કે સાધુસંસ્થા આર્થિક ક્ષેત્રની પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિમાં ન પડે; કારણ કે તેથી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના બંધનો નડશે અને સાધુસંસ્થાની મર્યાદા નહીં ટકે. એટલે આર્થિક ક્ષેત્રે જ્યાં કંઈક અવ્યવસ્થા હશે ત્યાં સાધુસંસ્થા જરૂર જણાય તે પ્રમાણે ઉપદેશ, પ્રેરણા, માર્ગદર્શન, આદેશ અને સિદ્ધાંત ભંગ થતો હોય ત્યાં તપ-ત્યાગ કે બલિદાન આપશે.

આર્થિક પ્રવૃત્તિની જવાબદારી તો ગૃહસ્થો ઉપર છે, પછી સાધુ-સંસ્થાએ એમાં ન પડવું જોઈએ એમ ધણા લોકોનું માનવું છે. સાધુ-સંસ્થા પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિમાં ન પડે, એ માની લેવામાં આવ્યું છે; પણ, સમાજના ચાલતા અર્થતંત્રમાં અનીતિ, અન્યાય, બેઈમાની, અપ્રમાણિ-કતા, શોષણ, ચોરી વગેરે તરફ સાધુસંસ્થાએ ન કેવળ તકેદારી રાખવાની છે, પણ તેવાં અનિષ્ટો આચરનાર અપ્રતિષ્ઠિત થાય, એ પણ જોવાનું છે. બૂલયી કે અણસમજમાં પણ તે આવાં બગાડ કરતાં

તત્વોને-માણસોને સ્વાર્થ કે લોભ વશ પણ પ્રતિષ્ઠા આપશે નહીં; આંખ મીચામણા કરશે નહીં, ઊલટું એવાં તત્વોને તે ખુલ્લાં પાડશે જેથી અર્થતંત્રની સમતુલા જળવાઈ રહે. જે એમ નહીં થાય તો સમાજમાં ગમે તે ભોગે મેળવેલી સંપત્તિને પ્રતિષ્ઠા મળશે, સામાન્ય લોકો પણ આવી રીતે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે અપ્રમાણિક રીતે કમાતા શીખશે; તેમજ સાધુઓ પણ પૈસાદારોની શેઠશરમમાં તણાઈને સાચી વસ્તુ કહી શકશે નહીં; કે મૂડીદારોના આડતિયા જેવા બની જશે.

આજે આવી સ્થિતિ ધણી ઠેકાણે પ્રવર્તે છે તેથી ધર્મસંસ્થાની-સાધુસંસ્થાની તેજસ્વિતા હણાઈ ગઈ છે. અર્થ ઉપર ધર્મને અંકુશ રહેવો જોઈતો હતો તેને બદલે આજે મોટે ભાગે ધર્મ ઉપર અર્થ; વાળાનો પ્રભાવ છે. એટલે આર્થિક ક્ષેત્રમાં ધર્મ-નીતિનો પ્રવેશ કરાવવાની, નૈતિક ચોકી રાખવાની, તેમજ પ્રમાણિકતાએ રોટલો કમાઈ ખાવાની ભાવના પેદા કરાવવાની જવાબદારી અંતે સાધુસંસ્થાની છે. અગાઉ કોઈ માણસ શોષણ કરતો તો ગામના પંચ, કુટુંબીઓ, પંડિત બ્રાહ્મણો કે છેવટે સાધુ તેને ટોકતા; સમાજની નજરમાં તે પડી જતો અને આમ આર્થિક તંત્ર બરાબર રહેતું.

કેવળ લેખો-ઉપદેશથી ચાલશે ?

આજે તો આર્થિક ક્ષેત્રે એટલી બધી વિષમતા આવી ગઈ છે કે અનીતિએ પૈસા મેળવનાર કે લોકોનું શોષણ કરનારને આવકારવામાં આવે છે, પ્રીતિ-ભોજન આપવામાં આવે છે; અરે, ધર્મસ્થાનકોનું ઉદ્ધાટન પણ એવાઓના હાથે કરાવવામાં આવે છે. આ પરિસ્થિતિ આવવાનું કારણ એટલું જ છે કે સાધુસંસ્થાના મોટા ભાગના વર્ગે એવું વિચારી લીધું છે કે તેમની જવાબદારી કેવળ ધર્મસ્થાનક પૂરતી ઉપદેશ-આદેશ આપવાની છે; કે બહુ બહુ તો લેખો લખવાની છે. જે એ લેખો-ઉપદેશો-ધર્મકથા શ્રવણો માત્રથી પતી ગયું હોત અને લોકો ન્યાય-નીતિમાન થઈ ગયા હોત તો સાધુસંસ્થાની જરૂર જ ન રહેત, કારણકે વ્યાખ્યાનો કે લેખો તો વિદ્વાન ગૃહસ્થો ધણા આપી શકે છે. તો પછી

આ પરિસ્થિતિ ઊભી ન થાત ! તેમજ લેખક લખવા, ઉપદેશ આપવો એ બધું તો આજે ધણી રીતે થઈ રહ્યું છે તે છતાં પણ પ્રખળ આર્થિક પ્રશોભનને વશ થઈને સમાજની ન્યાયનીતિની મર્યાદાઓ આર્થિક ક્ષેત્રે ઉલ્લંઘાતી હોય ત્યારે સાધુસંસ્થા જેવી સખળ નીતિ-ન્યાયની પ્રેરક સંસ્થાએ આગળ આવીને તેની સમતુલ્ય જળવાઈ રહે; એવું સક્રિય કાર્ય કરવું જોઈએ.

આર્થિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતાના બે મુદ્દાઓ :

આ ઉપરથી સાધુસંસ્થાની આર્થિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતાના બે મુદ્દાઓ ફલિત થાય છે:— (૧) એવો આદર્શ સમાજ આગળ મૂકે કે જેથી અર્થ-ત્યાગની પ્રેરણા મળી શકે અગર તો મળતી રહે. (૩) બીજો એ કે, તેઓ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન વ. સાધનો વડે એવી પરિસ્થિતિ 'સર્જે' કે કોઈને અન્યાય, અનીતિ કે શોષણ દ્વારા અર્થોપાર્જન કરી શકે. એટલું જ નહીં પ્રામાણિકપણે અર્થોપાર્જન કરવાની પ્રતિજ્ઞામાં ટકી શકે.

આમ જોવા જઈએ તો સાધુસંસ્થાની વર્ગ દીક્ષા લે છે ત્યારે ધરખાર સંપત્તિ વ. બધાનો ત્યાગ નિસર્ગાનિર્ભર બનવા માટે કરે છે અને તે જ જીવન બીજાને પ્રેરણારૂપ બનવું જોઈએ. પણ થાય છે એવું કે આટલું બધું છોડ્યા પછી પણ પોતાની ભિક્ષા અને રહેઠાણ અને જરૂરિયાતો માટે પોતાની જ સંપ્રદાય સુધી તેઓ સીમિત રહે છે પોતાનું વિશ્વ વ્યાપકક્ષેત્ર, વ્યાપક જનસમાજ તથા 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્'ની જવાબદારીનું સૂત્ર ભૂલી જાય છે. તેથી પોતાના વર્ગને તે સાચું કહેતાં તે ક્ષોભ અનુભવે છે; અને સમાજને કર્તવ્યભાવે અર્થ-ત્યાગની જોઈએ તેટલી પ્રેરણા મળતી નથી. તેની સંપ્રદાય પણ વ્યાપકપણે ત્યાગ કરતા શીખતી નથી. એટલે સર્વ પ્રથમ સાધુસંસ્થાએ પોતાના ખાનપાન અને માનપાનનો મોહ છોડીને પોતાની ભિક્ષાચરી અને રહેઠાણનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બનાવવું જોઈશે. એટલું જ નહીં એમ કરવા જતાં તેમણે

“કરતલ ભિક્ષા, તરુતલવાસ :”—હાથમાં ભિક્ષા અને વૃક્ષ નીચે નિવાસવાળું’ શંકરાચાર્યનું સૂત્ર જીવન સાથે વણી લેવું જોઈશે. જેથી તે ખાનપાન, પ્રતિષ્ઠા કે જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે કોઈ પણ તેવા પૈસાદારની ગુલામી, ખુશામદી કે શેઠમાં ન તણાય; બદકે અન્યાય, અનીતિ કે અપ્રાણિકતાએ ધનોપાર્જન કરનારને સ્પષ્ટ કહી શકે. તેને ત્યારે કદાચ સંપ્રદાયનો મૂડીવાદી વચસ્વ ધરાવનાર વર્ગ તરછોડે તોયે તેને ફિકર નહીં હોય. એટલે તે સ્પષ્ટરૂપે કહી શકશે અને કર્તવ્યભાવિ કે પ્રાર્થાશ્રિતરૂપે અર્થ ત્યાગની પ્રેરણા પોતાના નિસ્પૃહ જીવનથી સમાજને અને વિશેષરૂપે ધનિક વર્ગને આપી શકશે.

સાધુઓ માટે કહ્યું છે :—

લામાલાભે સુદેયુદ્ધે જીવિયે મરણે તદ્વા ।

સમો નિદાપસંસાસુ તદ્દ માણા વ માણ ॥

—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

—લાભ (ભિક્ષા કે પ્રતિષ્ઠા) મળે કે નમળે, જીવન રહે કે મરણ આવે, માન મળે કે અપમાન, તેમજ નિંદા થાય કે પ્રશંસા બધામાં તેણે સમભાવ ન છોડવો જોઈએ.

એનો અર્થ એ થયો કે સાધુ સંસ્થાએ આર્થિક ક્ષેત્રે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે નિસ્પૃહતા રાખી આંતરિક ત્યાગવૃત્તિ અને નિસર્ગ ઉપર આધાર રાખી, સમાજને કર્તવ્યભાવે અર્થત્યાગની પ્રેરણા આપવી પડશે. તેમ કરવા જતાં અન્યાય-અનીતિ અને અપ્રાણિકતા ચાલતી હશે તો તેને સત્ય કહેવું પડશે, તેમજ તેને પ્રતિષ્ઠા ન મળી જાય તેની તકેદારી રાખવી પડશે.

જેઓ વધુ કમાતા નથી તેમને પ્રમાણિકપણે કમાવાની પ્રેરણા મળશે કારણ કે તેવા જીવનને સાધુ સંસ્થાનો ટેકો હશે. તેઓ સાધુના નિસ્પૃહી, નિસર્ગમય આકાશીવૃત્તિ વાળા જીવન ઉપરથી ધડો લેશે કે એમને કેટલા ઓછામાં ચાલે છે તો પછી મારે પણ જીવનનો આદર્શ એ રીતે કેમ ન ધડવો ?

સાધુસંસ્થા પોતાના પરિત્યાગનો આદર્શ ઘેર ઘેર જમને આપે તે માટે જ ભિક્ષાચરી અને પાદ-વિહાર જેવા મૌલિક નિયમો સાધુ સંસ્થા માટે રાખવામાં આવ્યા છે; કે સમાજ તેમના જીવનથી પ્રેરણા લે, અને ત્યાગ કરતાં શીખે. પગમાં જોડા પણ નહીં, સામાનમાં જીંચકી શકાય અને વિચરણ કરી શકાય તેટલાં જ વસ્ત્ર, પાત્ર કે પુસ્તકો; સાદગી અને સંયમ આ બધી બાબતો આર્થિક ક્ષેત્રે સાદાર્થ, સંયમ અને ઓછામાં ઓછી વસ્તુથી ચલાવી લેવાની પ્રેરણા માટે જ છે.

શ્રુતક્રાળના દાખલાઓ :

ભગવાન મહાવીર અને તેમનો સાધુસંઘ ઉપલા આદર્શ પ્રમાણે ચાલતા હતા. ત્યારે તેમના શ્રાવકો આનંદ, કામદેવ, વગેરે દર્શનાર્થે જતા, ત્યારે પોતે તેમ જ પોતાની સાથે જનારા સહુ, વાહનવહેવારમાં નહીં પણ પગપાળા જતા. ઉપાસક દર્શાંગ સૂત્રનો આ પાઠ એની સાક્ષી બરે છે :—

મણુસવગ્ગુરા પરિવિરવત્તે પાયવિહાર ચારેણં...નિગચ્છઈ,

“ માનવ સમુદાય સાથે પગપાળા ચાલીને આનંદ શ્રાવક ભગવાન મહાવીરની સેવામાં પહોંચે છે.”

ભગવાન ખુદના પણ પાદવિહારના દાખલાઓ આપી શકાય છે તેમ જ વૈદિક સન્યાસીઓના પણ દાખલા ટાંકી શકાય છે.

આજની વાત :

આજે પણ બુદ્ધાન-યાત્રા માટે વિનોબાજીએ પગપાળો પ્રયાસ આદર્યો છે; અને તેમના સાથી એમને અનુસર્યા છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ અર્થક્રાંતિનો કાર્યક્રમ ઐતિહાસિક દાંડી કૂચ-પગપાળો પ્રવાસ કરીને જ ખેંચ્યો હતો. અહિંસક ક્રાંતિ કરવા માટે નોઆખલી પણ પગપાળા ગયા હતા. આમ પાદ વિહાર એ લોક-જગૃતિ અને ક્રાંતિ માટે અદ્ભૂત રીતે સહાયક સાધન છે.

આજે અર્થપ્રધાન સમાજરચનાનું કારણ :

સાધુસંસ્થા દ્વારા પરિગ્રહ ત્યાગ, સાદગી અને સંયમની પ્રેરણા તો લોકોને મળે જ છે પણ એ પ્રેરણાને ટકાવી રાખવા માટે શું કરવું જોઈએ? એના માટે સમાજમાં ચારે બાજુ એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરવામાં આવે કે ન્યાય-નીતિ અને પ્રામાણિક પણે અર્થોપાર્જન કરવાની સહુને ભાવના થાય અને તે ટકી રહેવી જોઈએ. એના માટે અગાઉ કહ્યું તેમ અનીતિ-અન્યાય-અપ્રમાણિકતા કે શોષણની રીતે જે કંઈ અર્થોપાર્જન થતું હોય તેવે વખતે સાધુઓ માત્ર પૂર્વેક્ષિત રીતે વ્યક્તિગત ત્યાગ કરીને આર્થિક ક્ષેત્રના અનિષ્ટો સામે આંખ આડા કાન કરીને બેસી જાય તો ન્યાય-નીતિનો કેવળ ઉપદેશ હવામાં જ રહેવાનો. તે અંગે સાધુસંસ્થા દરેકને જગવે અને આર્થિક ક્ષેત્રે અનિષ્ટકારને કોઈ પણ રીતે પ્રતિષ્ઠા ન મળે એનું સતત ધ્યાન રાખે. તેમ કરવા જતાં કદાચ એને સહન કરવું પડે તો સહન કરે અને જરૂર પડે વિરોધ રૂપે તપ-ત્યાગ કરવાં પડે તો તેમ પણ કરે. ત્યારે જ આજે જે રીતે અર્થપ્રધાન સમાજ ઊભો થયો છે અને લોકો ગમે તે પ્રકારે પૈસો મેળવવો એ ધ્યેય પકડીને બેઠા છે તે દૂર થશે અને ધર્મમય સમાજ-રચના થશે. નહિતર અર્થ-ત્યાગની વાત માત્ર સાધુઓ માટે જ છે એમ લોકો સમજશે. અને અર્થના અનિષ્ટો અકબંધ ચાલ્યા કરશે. આજના સમાજની જે આર્થિક વિષમતા છે તેમાં અમૂક અંશે સાધુસંસ્થા અને લોકસેવકોની તેના તરફની ઉપેક્ષા પણ સક્રિય કારણ છે.

આર્થિક ક્ષેત્રની ઉપયોગિતાના દાખલાઓ :

હવે ભૂતકાળમાં ચોક્કસ ઘડાયેલી સાધુસંસ્થાએ આર્થિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા કંઈ રીતે તે ક્ષેત્રનાં અનિષ્ટો દૂર કરી. પરિસ્થિતિ પરિવર્તન કરેલું; સમાજમાં અર્થને બદલે ચારિત્ર્ય અને સંયમને શી રીતે પ્રતિષ્ઠા આપેલી, આર્થિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિ કરવા માટે નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા કેવી રીતે આપી; તે જોઈએ.

ભગવાન મહાવીરે જોયું કે બ્રાહ્મણો, જે અગાઉ નિરપૃહી અને નિર્લોભી બની સમાજને નૈતિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક પ્રેરણા અને સંસ્કારો આપતા હતા; તેઓ પોતાનું ધ્યેય ભૂલી વિલાસ, પૂન-પ્રતિષ્ઠા તેમજ યજ્ઞ યાગમાં પડી ગયા છે. સત્તાધારીઓ (ક્ષત્રિયો) પણ તેમની સાથે છે અને સમાજમાં અર્થકામની ખોલખાલા છે. ત્યારે તેમણે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન કરવા માટે નવો શ્રમણ સંઘ ઊભો કર્યો. તેમણે સાધુસાધ્વીઓને સંપૂર્ણ પરિગ્રહ અને ધરખાર છોડીને નિસર્ગ-નિર્ભર રહેવા તેમજ આર્થિક અનિષ્ટોને દૂર કરાવવા માટે નૈતિક ચોક્કી કરવા અને ધર્મનીતિની પ્રેરણા આપવા આજ્ઞા કરી, જીવનમાં અર્થનું કંઈપણ મહત્વ નથી, ભોગ-વિલાસ આત્મસાધનામાં બાધક છે, એ જણાવવા તેમણે રાજપાટ અને વૈભવ-વિલાસનો ત્યાગ કર્યો એટલું જ નહીં અપરિચિત અને અનાયું પ્રેદેશોમાં વિચરણ કર્યું. તેમણે જે સંઘ ઊભો કર્યો તેના પ્રેરક બળો તરીકે અપરિગ્રહી-નિરપૃહી સાધુ-સાધ્વીઓને રાખ્યા અને પૂરક બળો તરીકે શ્રાવક-શ્રાવિકાને રાખી; તેમને શ્રમણ વર્ગની પ્રેરણા પામી આર્થિક ક્ષેત્રનાં અનિષ્ટોને દૂર કરવામાં સહાયક બનવાનું કહ્યું. આમ સમાજનું અર્થતંત્ર ધર્મના અંકુશમાં રહે તે વાત ભગવાન મહાવીરે બતાવી.

અર્થકામ-પ્રધાન સમાજરચના બદલવા માટે ભગવાન મહાવીરે ગૃહસ્થો માટે બાર વ્રતો સૂચવ્યાં. અર્થક્ષેત્રનાં અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે રવેચ્છાએ અર્થત્યાગ કરવાની વૃત્તિ પેદા કરવા માટે પરિગ્રહ મર્યાદા નામનું પાંચમું વ્રત મૂક્યું એ વ્રતને વિકસાવવા માટે દિશા મર્યાદા નામનું છઠું વ્રત અને રાષ્ટ્રધાતક, મહાહિંસક અને સમાજબાધક વ્યવસાયો અને આજીવિકાની મર્યાદા સૂચક ૭મું વ્રત મૂક્યું. ૭ મા વ્રતમાં ઉપભોગ-પરિભોગની મર્યાદા ઉપભોગ્ય, પરિભોગ્ય વસ્તુઓ ઓછી વાપરવી, કરકસરથી, સાદાઈથી ચાલવું મૂકી અને અતિથિ સંવિભાગ વ્રત વડે પોતાની સામગ્રી અને આજીવિકામાંથી જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અતિથિ માટે યથાયોગ્ય ત્યાગ કરવાનું સૂચવ્યું. તે ઉપરાંત નિરર્થક ખર્ચ અને ધર્મબાધક કાર્યોમાં સમય, સંપત્તિ, અને શક્તિનો

અપવ્યય ન કરવો, ઉપભોગ પરિભોગનો સામાન ન વધારવો એ માટે અનર્થદંડ વિરમણુ વ્રત સૂચવ્યું.

તે ઉપરાંત તેમણે સહુથી મહાન ઘોષણા અર્થપ્રધાન સમાજને તોડી નાખવા માટે કરી કે અન્યાય, અનીતિ, શોષણ કે ગમે તે પ્રકારે વધારે ધન સંચય કરનાર મહાપરિગ્રહી નરકનો અધિકારી છે. એવીજ રીતે જે લોકો આર્થિક ક્ષેત્રે અન્યાય, અત્યાચાર, કરીને અર્થોપાર્જન કરે, હેતરામણી કરે, વ્યાજવૃત્તિથી ચૂસે, તેવા માણસને તિર્થચગતિ કાં તો મનુષ્યગતિમાં વિકલાંગી થશે એમ સૂચવ્યું.

આ અંગે ભગવાન મહાવીરે દુઃખવિપાકસૂત્રમાં ઉદાહરણ આપીને સ્પષ્ટતા કરી છે. એવી જ રીતે જ્યારે બ. મહાવીરને જ્યંતી રાજકુમારી પૂછે છે:—“જગેલો સારો કે સૂતેલો સારો !”

મહાવીર કહે છે:—“કેટલાક સૂતેલા સારા, કેટલાક જાગતા સારા !”

જ્યંતિ તેનું કારણ પૂછે છે ત્યારે ભગવાન એના જવાબમાં ચોખવટ કરે છે:—

અહમ્મિયા અહમ્માણુયા, અહમિહ્મા, અહમકસ્વાઈ, અહમ્મપલેઈ, અહમ્મપલજ્જણા, અહમ્મસમુદાયારા, અહમ્મેન ચેવ વિત્તિ કપ્પેમાણા વિહરંતિ
 ઇણસિણં સુતતં સાહુ.....ઇણં જીવા સુતાસમાણા, અપ્પાણં વા પરંવા
 તદુમયં વા ણો વહુહિં અહમ્મિયા હિં સંજોયણાહિં, સંજોણારો મવંતિ
 ઇણં જીવાંણે સૂતતં સાહુ”
 —મગ્ગવીસૂત્ર ૧૨ શ. ૩૦૨

—એટલે કે જે જીવે. અધાર્મિક છે, અધર્મના અનુગામી છે, અધર્મપ્રિય છે, અધર્મ દ્વારા જેમને ખ્યાતિ મળી છે. અધર્મને જોનારા છે. ધર્મમાં જેનું ચિત્ત ચોટતું નથી, ધર્મચાર ન્યાયનીતિ સદાચાર જોના જીવનમાં નથી, અધર્મથી જે આજીવિકા, (અન્યાય, અનીતિ, હેતરપીડી) ચલાવે છે, એવા માણસોનું સુવું સારું. મતલબ એ કે આવા લોકોને વધારે પ્રતિષ્ઠા આપશો, ઉત્તેજિત કરશો, અગર તો તેને ટેકો આપીને જાગૃત કરશો તો સામાન્ય રીતે અધર્મ અને અન્યાય વ. ને ટેકો મળશે. અધર્મની પ્રતિષ્ઠા થશે, એમના અનિષ્ટને ઉત્તેજન નહિ મળે તો એ પોતાને, ખીજને અને સમાજને અધર્મના કાર્યો, અર્થક્ષેત્રના

અનિષ્ટામાં જોડશે નહિ. આમ ભગવાન મહાવીરે અનિષ્ટકારકોને સૂત્ર વડે પ્રતિષ્ઠા કે ઉત્તેજન ન આપવાની વાત કરી છે. સાથે જ ધાર્મિકવૃત્તિવાળા, અને ધર્મથી આજીવિકા ચલાવનારને પ્રતિષ્ઠા આપવાનો સૂત્રપાઠ પણ એની સાથેજ કહ્યો છે.

પુણ્યો શ્રાવક અને શ્રેણિક મહારાજ

એટલું જ નહિ, પણ શ્રેણિક રાજાને નરકગતિમાંથી છોડાવવા માટે પ્રમાણિક પુણ્યા શ્રાવકની એક સામાયિકનું પુણ્ય મેળવવા માટે ભગવાન મહાવીરે મોકલી અર્થપ્રધાન રાજશાહી વૈભવ-વિલાસની છડેચોક ખપ્પર લઈ લીધી છે. ભગવાન મહાવીરના મને પુણ્યા જેવા નીતિ-ન્યાય પારાયણ વ્યક્તિના સામાયિકની કીર્મત શ્રેણિક રાજાના વૈભવવિલાસ કરતાં અનેક ગણી વધારે હતી.

અર્થપ્રધાન સમાજરચનાને હચમચાવી મૂકવા તેમણે ધનિક હોય, દાન દેતા હોય તો પણ તેના કરતાં સંયમીનું સંયમ વધારે ઠેરવતાં તેમણે કહ્યું :—

જો સદસ્સં સદસ્સાણં માસે માસે ગવં વણ
તસ વિ સંજમો સેઓ ઉર્તવન્તસ્સ વિ કિંચણં

—જે પ્રતિમાસે દશલાખ ગાયોનું દાન કરે છે તેના કરતાં સંયમીનું એક ચારિત્ર્ય વધારે મૂલ્યવાન છે.

કોણિકને રોકડા ઉતર

એવીજ રીતે શ્રેણિકનો પુત્ર કોણિક તેમનો પરમભક્ત હતો. દર્શન કરવા જતો તે છતાં તેનાં અન્યાયી-અત્યાચારી જીવનને એમણે કદિ પ્રતિષ્ઠિત ન કર્યું, એકવાર કોણિકે ભગવાન પાસેથી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે પૂછ્યું :—“પ્રભુ ! હું મરીને ક્યાં જઈશ ?”

ભગવાને સ્પષ્ટ કહ્યું : “જેવાં તારાં કર્મં છે તેવી તારી ગતિ થશે ?”

કોણિકે તે છતાં વિનમ્રભાવે પૂછ્યું : “પ્રભુ ! હું આપનો ભક્ત છું. આપના મુખેથી મારું ભવિષ્ય સાંભળવા ઈચ્છું છું.”

ત્યારે ભગવાને કહ્યું : “તારા પિતા તેમજ ભાઈઓ અને પ્રજાજનો સાથેના તારા કૂર વર્તાવના કારણે તારી ગતિ છઠ્ઠી નરકની થશે.”

જો કે કોણિકને આવા જવાબની આશા નહતી. પણ ભગવાનને તો સત્યજ કહેવાનું હતું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે કે ભગવાને સાધુસંસ્થા માટે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન કર્યું છે કે તે પૈસાદાર કે સત્તાધારીને કેવળ પૈસા કે સત્તાના કારણે માન ન આપે તેમજ ન્યાય-નીતિ-ચારિત્ર્ય ન હોય તો પ્રતિષ્ઠા પણ ન આપે.

તે ઉપરાંત ભગવાન બુદ્ધના આર્ય-અષ્ટાંગિક માર્ગનું એક અંગ છે; સમ્યક-આજીવિકા પંચશીલમાં તેમણે ત્રીજું અસ્તેયશીલ બતાવ્યું છે. સામાન્ય રીતે ન્યાયોપાજ્ઞના અને પ્રમાણિકતાને દરેક ધર્મમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન મહાવીર પછીના આચાર્યોએ શ્રાવક બનતાં પહેલાં, માર્ગાનુસારીના ૩૫ ગુણામાં “ ન્યાય-સંપન્ન-વિભવ ” ગુણ સર્વપ્રથમ બતાવ્યો છે, એનો અર્થ થાય છે ન્યાયથી સંપન્ન થયેલો. તો સાધુસંસ્થાને એ જોવું સર્વપ્રથમ આવશ્યક બને છે કે તેમનો અનુયાયી ન્યાયનીતિથી કમાણી કરનાર છે કે નહીં !

આર્થિક ક્ષેત્રનાં અનિષ્ટા :

આર્થિક ક્ષેત્રે અનિષ્ટાને દૂર કરવા માટે ભગવાન મહાવીરે શ્રાવકના ત્રીજા વ્રતના પાંચ અતિચારો દોષો આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે:—

- (૧) તેનાહડે : ચોરની ચોરાવેલી વસ્તુ લેવી
- (૨) તકકરાયઝોગે : ચોરને સહાયતા આપવી ટેકો આપવો કે ઉત્તેજિત કરવી.
- (૩) વિરૂદ્ધ રજ્જાઈકમ્મે : રાજ્ય વિરૂદ્ધ (નીતિ ન્યાયના કાયદા વિરૂદ્ધ) કામ કરવું.
- (૪) કુડતુલ કુડમાણે : ખોટાં તોલ, ખોટાં માપ રાખવાં.
- (૫) તપ્પડિરવગવ વહારે : વસ્તુમાં ભેળસેળ કરવી કે એક દેખાડી બીજી આપવી.

હવે એ જોઈએ કે આ પ્રમાણે કયા કયા દોષો આર્થિક ક્ષેત્રમાં લાગે છે. સર્વપ્રથમ ચોરી ન કરવાનું વ્રત છે એટલે કોઈપણ પ્રકારની ચોરી તો પ્રમાણિક વ્યક્તિ કરીજ ન શકે. ત્યારે અતિચારે લેતાં સર્વપ્રથમ ચોરની ચોરાવેલી વસ્તુઓ ન લેવી લઈએ. એમાં સર્વપ્રથમ તો જે વ્યક્તિને ચોર તરીકે જાણતા હોઈએ તેના મારફત મળેલો માલ લેવો દોષ છે. એવી જ રીતે સફેદચોરી કે બ્લેક માર્કેટ દ્વારા વસ્તુ લેવામાં પણ પહેલો દોષ લાગે છે. તે પ્રમાણે જે લોકો આવી વાતો કરતા હોય તેને મદદ આપવામાં બીજો દોષ લાગે છે. ત્યારે દાણચોરી દરેક પ્રકારની કરચોરી, સાચા ખોટાં ચોપડાં તૈયાર કરવા, તેમજ રાજ્યે નક્કી કરેલ ભાવો કરતાં વધારે લેવા એ બધાં કામો રાજ્ય વિરુદ્ધ કર્મમાં આવતાં હોઈ ત્રીજો દોષ લાગે છે. ખોટાં તોલ, ખોટાં માપ રાખવાની સાથે ખોટા સિક્કા છાપવા, દુધમાં પાણી વ. નાખવું તેમજ ખાવા પીવાની વસ્તુઓની ભેળસેળ એ પણ પ્રમાણિકજીવન માટે દોષ રૂપે જ છે.

આ બધાં અને આવા બીજાં આર્થિક ક્ષેત્રનાં અનિષ્ટો આજે ચોમેર જોવામાં આવે છે અને સાધુસંસ્થાના ધર્મપ્રચારના એક અંગ રૂપે શ્રાવક ધર્મનાં વ્રતો તરીકે પણ તેમને દૂર કરવા માટે સાધુઓએ આ અંગે સક્રિય કાર્ય કરવું રહ્યું.

અનિષ્ટો દૂર કેમ કરવાં :

એ કામ છૂટું છવાયું થાય કે એકલવાયું થાય તેનાથી કામ નહીં ચાલે. એ માટે નીતિજીવીસંગઠનો ઊભાં કરવાં પડશે; ન્યાય નીતિમાનને પ્રતિષ્ઠા આપવી પડશે, અન્યાય અનીતિની માન પ્રતિષ્ઠા તોડવી પડશે. એવી જ રીતે જે રાષ્ટ્રધાતક, સમાજધાતક, સંસ્કૃતિધાતક વ્યવસાયો હોય તેમને જાકારો આપવો પડશે તેમને બંધ કરાવવા સામૂહિક સંગઠનો રચી પુરુષાર્થ કરવો પડશે, તે ઉપરાંત એક વ્યક્તિ એક વ્યવસાય કૃતે જેથી દરેકને વ્યવસાય મળી શકે એવો અંકુશ આણવો પડશે. આ અંકુશ માટે લોકસંગઠનો કે લોકસેવક સંગઠનો દ્વારા સાધુસંસ્થાએ કાર્ય કરવું પડશે.

ભગવાન મહાવીરે જેમ મહાપરિવ્રજીને અપ્રતિષ્ઠિત કર્યા હતા,

તેવી જ રીતે ધર્મક્રિયાઓ, ધર્મસ્થાનકો, સભાઓ, તપોત્સવો ઉજમણાંઓ કે મંદિરની પ્રતિષ્ઠાઓમાં કે ઉત્સવોમાં નીતિમાન અને ચારિત્ર્યવાનને પ્રતિષ્ઠા અપાવવી પડશે. વધારે પૈસા મેળવવાના લોભે અન્યાયી, અનીતિ કે અધર્મે કમાણી કરતી વ્યક્તિને પ્રતિષ્ઠા ન આપવી જોઈએ. એટલું જ નહીં ધર્મની સાથે, દાનની સાથે આવી વ્યક્તિઓની શરતો પણ મંજૂર ન રાખવી જોઈએ; જે તે કર્તવ્યભાવે કે પ્રાચશ્રિત ભાવે વમર શરતે કંઈપણ દાન કરે કે રકમ કાઢે તોજ તેને સ્વીકારવી જોઈએ. સાધુસંસ્થાએ તો નામના કે કામના માટે દાન કરનારને કદિ ધર્મના સ્થળો પુણ્યવાન કે ભાગ્યવાન વ. કહી બિરદાવતા કે આવકારવા જોઈએ નહીં. સાધુઓ જે એમ કરે તો સામાન્ય માણસને શોષણ, અન્યાય, અનીતિ દ્વારા ધન ભેગું કરીને થોડુંક દાન કરીને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ખોટી ધારણા પેદા કરાવે છે.

એટલી કાળજી રહેવી જોઈએ :

એટલે જ મુનિશ્રી સંતબાલજીની પ્રેરણા દ્વારા ચાલતા બાલનળ-કાંઠા પ્રયોગમાં પૈસા આપનારનું પાટિયું લગાડાતું નથી. જહોરાત થતી નથી કે તેને મુખ્ય સ્થાન પણ આપવામાં આવતું નથી. આટલી કાળજી જે આજની સાધુસંસ્થા રાખે તો આર્થિક ક્ષેત્રમાં મહત્વની ક્રાંતિ કરી શકે.

કેટલીક વખત આવી રીતે કાર્ય કરનારને, સ્થાપિતહિતવાળો ધનિક વર્ગ પ્રતિષ્ઠા ન પણ આપે, તેમના દ્વારા પ્રેરિત સંસ્થાને આર્થિક સહયોગ પણ ન આપે, જાતે કષ્ટ પણ સહન કરવું પડે, આક્ષેપો સહેવા પડે, પણ એ બધું સહન કરીને જ ટકી રહેવું એમાં જ એમની વિશેષતા અને સાચી પરખ છે. સાધુસંસ્થા માટે તો દરેક પરિપક્વ-યાતનાઓ સમભાવે સહેવાનું સૂચવ્યું છે. તે સહીને તેણે અણિથુદ્ધ બહાર નીકળી અર્થપ્રધાન સમાજને સત્ય કહેવાનું છે.

શુદ્ધ ગોચરીનું પ્રયોજન :

એ માટે ભગવાન મહાવીરે “સૂતો” આહાર લેવાનું કહ્યું છે. સૂતો શબ્દ પ્રકૃતિના “સૂજ” શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે. જેનો અર્થ

શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધનો રહસ્યાર્થ ન્યાય, નીતિયુક્ત આહાર છે. એ સુઝતા આહાર માટે “નાયાગયાણું-કપ્પાણું” એટલે કે ન્યાયથી પ્રાપ્ત એવો કલ્પનીય (બત્રીશ દોષો રહિત) એવી બિદ્યાનું વિધાન કરવામાં આવેલ છે. તે એમ સૂચવે છે કે અન્યાયીનો ખોરાક લેવાશે તો સત્ત્વશુદ્ધિ રહેવી મુશ્કેલ છે.

એવી જ રીતે અતિથિસંવિભાગ કે યથા સંવિભાગ વ્રતમાં, ઉત્કૃષ્ટ અતિથિ સાધુસાધ્વીઓને ગણવામાં આવ્યા છે તે પણ આજે ખૂબ વિચાર માગી લે છે. આચાર્ય હરિભદ્ર સાધુત્વની જવાબદારી પાલન ન કરનારાની બિદ્યાને પૌરુષદની બિદ્યા કહી છે. પછી મધ્યમ અતિથિ આવકોને ગણ્યા છે. આજે જે વ્રતખદ્ધ થઈને સમાજસેવાનું કામ કરશે, તેમનાં સંગઠનને મધ્યમ અતિથિ તરીકે ગણવા પડશે, તે જ શ્રેણિએ જઘન્ય (સામાન્ય) અતિથિ તરીકે નીતિજીવી લોકસંગઠનોને લેવાં પડશે. આપણે સાધુસંસ્થાની શુદ્ધ (સુઝઝ) બિદ્યા ઉપર જેમ જેમ ઊંડો વિચાર કરતાં જશું તેમ તેમ સાધુસંસ્થા માટે ન્યાય, નીતિ અને પ્રમાણિકતાએ આજીવિકા પેદા કરતા સમાજનું નિર્માણ કરવાનો આદેશ ક્ષિત થાય છે. પૂ. આચાર્ય જવાહરલાલજી મ. સા.નું હંમેશા કહેવું થતું કે “શહેરની ગોચરી ખાઈને ચિત્ત જેટલું, શુદ્ધ રહેવું જોઈએ તે રહેવું નથી અને તેની પછવાડે ‘આહાર તેવો ઓડકાર’ એ ન્યાયે ગોચરીનો આહાર પણ અન્યાય અનીતિનો હોવો જોઈએ એમ માનવું રહ્યું.”

સંગઠિત પ્રયાસ કરવો જોઈએ :

આજે આર્થિક ક્ષેત્રને પવિત્ર રાખવા માટે નવેસરથી વિચાર કરવો પડશે. નીતિન્યાયના પાયા ઉપર ગ્રામસંગઠનો કે જનસંગઠનો ઊભાં કરવાં પડશે અને આજનાં સંગઠનના યુગમાં સમાજમાં ચાલતાં શોષણ, અન્યાય કે બીજાં આર્થિક અનિષ્ટોને અટકાવવા પૂર્વોક્ત જનસંગઠનો તળે ચાલતાં સહકારી મંડળીઓ, લવાદી મંડળો અને શુદ્ધિમંડળો વડે સંગઠિત રીતે પ્રયાસ કરવો પડશે. “યોડયંશુચિઃ સશુચિઃ” અને

“સદાશુચિઃ કારુહસ્ત” એ બે સૂત્રો પ્રમાણે—જે અર્થની આખતમાં પવિત્ર છે તેજ પવિત્ર છે અને શ્રમજીવીના હાથ સદાપવિત્ર છે—તે ન્યાયે ન્યાય—નીતિયુક્ત શ્રમજીવીઓને પ્રતિષ્ઠા આપવી જોઈશે.

ભૂતકાળમાં જેમ સાધુસંસ્થા રાજ્યોને કરમાડી કે કર ઓછા કરવાની પ્રેરણા આપતી તેમ આજે પણ સાધુસંસ્થા રાજ્યને સક્રિય પ્રેરણા આપે તો પણ ધણું કાર્ય થશે. કુમારપાલ રાજ્ય હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રેરણાથી, દુઃખીના દુઃખ નગરમાં જોવા જતો. એકવાર એક અપુત્રી બાઈને રડતી જોઈને તેણે કારણ જાણી, અપુત્રીક બાઈનું ધન જપ્ત ન કરવાનું તેમજ તીર્થયાત્રીઓ પાસે કર ન લેવાનો તેણે કાયદો કર્યો. એવી જ રીતે બકરાં ઘેટાં કસાઈને વેચીને જીવન—નિર્વાહ ચલાવતા એક ગરીબને જોઈ કુમારપાલે પશુહિંસા, દારૂ અને પરસ્ત્રીગમન એ ત્રણેનો નિષેધ કરાવ્યો તેમ જ એના કારણે જેને નુકશાન થતું હોય તેનું વળતર તેને આપવાનું જાહેર કર્યું.

પણ, આજે સંદર્ભ બદલાયો છે. સાધુસંસ્થાએ તે મુજબ નવી દૃષ્ટિએ લોકો પાસે કરવેરા અંગે રજુઆત કરવી પડશે. રાજ્યને વધારે પડતા કરવેરા નાખવા પડે છે તેનું કારણ રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે લશ્કર; સેના તેમ જ પોલિસ રાખવા પડે તે છે. તેનાથી બચવા માટે પ્રજાને તે અહિંસાની તાલિમ, શુદ્ધિપ્રયોગ, શાંતિસેના અને શાંતિરક્ષકદળ વાટે અપાય તેમજ અહિંસક ઢોંચે સુરક્ષા અને ન્યાયના પ્રશ્નો ઉકેલાય તો રાજ્યનો મોટો ખર્ચ બચે અને કરવેરા ઓછા થઈ જાય. પ્રજા પણ હિંસાને ટેકો ન આપે. રાજ્યની પોતાની મર્યાદા છે, પણ સાધુસંસ્થા આ કાર્ય આર્થિક ક્ષેત્રે કરી શકે. મંદિરોની કે સ્થાનકોની પ્રતિષ્ઠાને બદલે, વરઘોડા કે જમણોના કાર્યને બદલે આજે તે ઈષ્ટદેવોની આજ્ઞાના પરિપાલન કરનારાં સંગઠનોની વધારે જરૂર છે. આવાં નૈતિક સંગઠનોને સાધુસંસ્થા નીતિ—ધર્મની મૂડી આપી પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે. આર્થિક ક્ષેત્રમાં આમ નીતિ—ન્યાય અને સત્ય—અહિંસાનો પ્રવેશ કરાવવા અને પ્રમાણિક નૈતિક જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપવા અવશ્ય જબ્બર

પુરુપાર્થ કરવો પડશે, પણ એકવાર એવા સમાજ માટેનું વાતાવરણ ખડું થતાં આર્થિક ક્ષેત્રની ધણી વિષમતાએ ઝોછી થઈ જશે અને લોકો સુખી થઈ શકશે.

ચર્ચા-વિચારણા

ધરમૂળથી નવો વિચાર :

શ્રી. માટલિયાએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “આજની સાધુસંસ્થા શ્રીમંતો પાસે દાન કરાવે છે; અર્થક્રાંતિ સિવાયનાં વ્રનો પણ લેવડાવે છે પણ, તેથી શું વળે? આર્થિક ક્ષેત્રને કમાણીનું સાધન માની વેપાર વ્યવસાયના ક્ષેત્રે જે ભગીરથ કાર્ય કરવાનું છે તેનો સાધુઓ ખ્યાલ કરતા નથી! એ તો સંસારનું કામ, એમાં અમારે શું? એમ સમજી અલગતા સેવે છે.

પણ, શ્રાવક શ્રાવિકાઓની ન્યાયસંપન્ન આજીવિકા નહીં હોય તો માર્ગાનુસારીપણું અને સમક્તિપણું ક્યાંથી પેદા થશે? તેમજ અનીતિ અને અન્યાયનું અનાજ ખાઈને માત્ર ધર્મોપદેશથી સંતોષ માની લેશે તો એમના પોતાના વિકાસના માર્ગનું શું થશે? એટલે સાધુસંસ્થાના સભ્ય-સભ્યાઓ આટલી ગંભીરતા સમજે તો તેઓ આર્થિક સંસ્થાઓ સાથે નૈતિક સંગઠનોને ગોઠવી ભાવાત્મક એકતા જરૂર સાધી શકે; અને તે કામ ભગીરથ છે; તે માટે સાધુસંસ્થાની આજે જે મનોદશા છે તેમાં ધરમૂળનો પલટો થવો જોઈશે.

આજે આખું અર્થ વિજ્ઞાન વિશ્વવ્યાપી બન્યું છે. દા. ત. આજે વિદેશોની ‘કોમન મારકેટ’ પછાત રાષ્ટ્રોનો વિચાર ન કરતાં, કેવળ પોતાના જ દેશોનો વિચાર કરે તો યંત્ર અને છત (વધારો) વગેરે કારણો-સર શું થાય? જેમકે અહીંના વેજીટેબલ (ઘી) ના ભાવ ઘટે તો કારખાનાં ખોટ કરવા માંડે અને મગફળીનો ભાવ ઝોછો થાય તે ખેડૂતોને ન પરવડે. એવીજ રીતે વિદેશોમાં ખાંડ અઢી આને રતલ મળતી હોય તો અહીં ખાંડનો ભાવ તૂટે-ગોળના ભાવો ગળડે અને પરિણામે શેરડી

વાવનારો તૂટી પડે. કાપડનો ભરાવો થાય તેનો નિકાસ કરવા માટે બજારોને તોડવા જતાં કપાસના ખેડૂતો તૂટી પડે. પરિણામે આખા આમસમાજમાં મંદીનું મોજું જેમ બ્રિટીશ રાજ્ય વખતે ફરી વળ્યું હતું તેમ થાય. જે એમ થાય તો ધંધા-ઉદ્યોગોનું શું થાય? ખેડૂતોનાં વધતાં જતાં જીવન ધોરણનું શું થાય? સહકારી મંડળીઓ અને સહકારી બેંકોનું દેવું વધ્યું છે, તેનું શું થાય? આ બધો વિચાર સાધુસમાજ ન કરે અને જૂની વ્રત વિચારણા અને મર્યાદા પ્રમાણે વિચરે તો કેવી દશા થાય?

એક સમય હતો જ્યારે આયાત-નિકાસનાં સાધનો મર્યાદિત હતાં. વહાણો અને ગાડાંઓ પણ ઓછાં હતાં. ત્યારે કુતરાને ગોળના લાડુ ખવડાવવા, બ્રાહ્મણો સાધુઓ કે અતિથિઓને દેવ ગણવા એ ચાલતું. પણ, આજે તે ભાવનામાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવો પડશે. ગાંધીજીએ એટલે જ અખિલ-ભારતના ધોરણે આમોઘોગની વાત કરેલી. પણ, તેઓ બીજો અનુબંધ જોડતાં પહેલાં ચાલી ગયા.

આજે કારખાનાંઓનાં સંગઠનોનો રાજ્ય ઉપર પ્રભાવ છે, એટલો ગામડાંઓ કે આમોઘોગોનો નથી. પરિણામે ૦-૨-૦ આને રતલ ખાંડ પાકિસ્તાનને આપવાની હતી જ્યારે એણે પાંચ પૈસે રતલ માંગી. અહીં આઠ આને રતલ વેચાય એમાં સરકાર ૭૫ ટકા રીબેટ આપે છે પણ તે કોઈને ખટકતું નથી. ત્યારે ખાદીમાં ત્રણઆના રૂપિયે વળતર આ કારખાનાંવાળાંઓની આંખમાં આવે છે. હવે વિચારો કે ખાંડ અને વેજીટેબલના કારખાનાંઓ પાછળ આ ગરીબ દેશનાં કેટલાં બધાં નાણાં ખર્ચાય છે?

કોઈ સાધુ-સાધ્વી એની સામે ક્યાં બોલે છે? ધણીને તો આવી મેલી આર્થિક રમતની ખબર પણ નહીં હોય. ‘ચા’ના પ્રચાર માટે સરકાર બે કરોડ રૂપિયા ખર્ચે અને બાકીનો પ્રચાર પણ કેટલો જંગી છે—ત્યાં પાંચ પચ્ચીસ પ્રતિજ્ઞાથી શું વળવાનું છે? રાજ્યનો વળાંકજ જુદી દિશામાં છે. જૂનાં વ્રત અતિચારો અને જૂનાં કર્મદાનની વાતોમાંથી

આ સાધુસમાજ ઊંચો આવી જાહેર આંદોલનો કરે, અને લોકસંગઠનો તથા લોકસેવકોના સંગઠનો સાથે પ્રેરક તરીકે જોડાઈ, રાજ્ય પર પ્રભાવ ઊભો કરે, તોજ આજના આર્થિક તંત્રમાં કંઈક કામ થઈ શકે તેમ છે.

વિનોબાજીએ વાતો તો સારી ઉપાડી છે; પણ અત્યારના સમયે સંસ્થાઓને મહત્વ આપવા ટાણે, મહત્વ ન આપવાથી તેમજ સંસ્થાઓ સાથે ન જોડાવાથી, એમનો આખો દેશવ્યાપી યાત્રાનો મહાપ્રયાસ થંભી જવા ખેડો છે. એટલે આજના યુગને બાધક ધંધાઓ અપ્રતિષ્ઠિત કરવાનું, કારખાનાંઓનાં સંગઠનો સામે અસરકારક જનસંગઠનો રચી, રાજ્ય ઉપર તેમનો પ્રભાવ ઊભો કરવાનું, તેમજ રચનાત્મક કાર્યકરોને એ કામમાં સક્રિય પાડવાનું અને ક્રાંતદષ્ટા સાધુ સાધ્વીઓએ ભાવાત્મક ઐક્યની દૃષ્ટિએ આખા દેશમાં આંદોલન ચલાવવાનું—આમ બધા અનુસંધાનો સાથે કાર્ય ઉપડે તો દેશ અને દુનિયાનાં આર્થિકક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા જરૂર સિદ્ધ થાય.

આજનું અર્થતંત્ર જગતવ્યાપી બન્યું છે; એ પાયાની વાત સમજીને, દાનથી થતા કે થનારા ધર્મના બદલે, ધર્મલક્ષી નીતિથી આજીવિકા મેળવી થનારાં દાનને કર્તવ્ય ભાવે ધરાવી આગળ વધવું પડશે. વિશ્વના બજારોની સમતુલનામાં ભારતના અર્થતંત્રને અને ભારતની સમતુલામાં ગ્રામ અર્થતંત્રને ખેસાડવું પડશે.”

શ્રી દેવજીભાઈ : “ માટલિયાજીએ અર્થતંત્રની નવી દૃષ્ટિ તેમજ સાધુસંસ્થાની મર્યાદાની જે વાત કહી છે તે સાચી છે. છતાં, ભૂતકાળનું ગૌરવ યાદ કરી, દરેક ક્ષેત્રે પૂ. મહારાજશ્રી સંતબાલજીએ જેમ બધા પ્રશ્નોને લઇને સાંકળ્યા છે તેમ એ માગે જઈ પોતાની મર્યાદામાં રહી સાધુસંસ્થા કાર્ય કરે તો પોતાની ઉપયોગિતા જ સિદ્ધ નહોતી કરે પણ દેશના દરેક વિભાગને પોતપોતાના કાર્યમાં લીન કરી શકશે. ”

શ્રી. પૂજાભાઈ : મોટા ભાગના ફક્કડ અને ઘર વસાવીને ખેડેલાં ગ્રાસાંધ્વો કે મહાધિપતિઓને તો સાધુઓની સંખ્યામાંથી બાદજ કરવા

પડશે. થોડાંક ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓનું અખલ ભારતની લોકસંસ્થાઓ તેમજ ગામડાંના નૈતિક સંગઠનોનો અનુબંધ કરાવી શકશે. બાકીના તો પોતાના જ અર્થતંત્રમાં અટવાયા છે તેમને વિશ્વના અર્થતંત્રની ક્યાંથી ખબર પડે ! તે ઉપરાંત અર્થતંત્રના ક્ષેત્રમાં પડીને નિર્લેપ રહેવું; અગ્નિને અડીને પણ ન દાઝવું. એ એમના માટે અશક્ય છે; તે તો કેવળ ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓમાં જ હોઈ શકે. જો કે એ ચીસો પડશે તો પરિણામ સારું જ આવશે.

ભાલનળકાંઠા પ્રયોગમાં જોડાઈ વર્ષોથી અમે કામ કરીએ છીએ પણ સાધુસાધ્વી શિબિરમાં આવી અહીં અમને જે મળ્યું છે તેનું શબ્દોમાં વર્ણન ન થઈ શકે. આવી તક વારંવાર સાધુ સાધ્વીઓને આપવી જોઈએ. પ્રવાસમાં પણ તેમને સાથે ફેરવીને વ્યાપક બાબતોનો શક્ય તેટલો ખ્યાલ આપવો જોઈએ. તો તેમાંથી જરૂર વધારે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓ મળી આવશે એવી મને પાકી શ્રદ્ધા છે.”

શ્રી. માટલિયા : “આજે તો વિશ્વના અર્થતંત્ર સાથે ગ્રામના અર્થતંત્રનો સંબંધ આવી ગયો છે. એટલે નૈતિક સંગઠન અને સહકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા ગામડાંના બધાં ક્ષેત્રોનો સંબંધ દેશ અને દુનિયાનાં બધાં ક્ષેત્રો સાથે જોડી દેવો પડશે. જ્યાં જ્યાં મૂડીવાદી સંગઠનો છે ત્યાં ત્યાં આંદોલનો ચલાવવાં પડશે.

સદ્ભાગ્યે વિશ્વની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે અને ગાંધીજીએ વાતાવરણ અનુકૂળ બનાવ્યું છે જેથી વિશ્વ અર્થતંત્રની એકતા આવી શકે. માત્ર એ તરફ ધ્યાન જવું જોઈએ. નિરપૃહતા અને લોકોની શ્રદ્ધા સાધુ સંસ્થામાં હોઈ તેઓ ધારે તો તેઓ જ આ કાર્ય કરી શકે પણ તેનો પ્રારંભ ક્રાંતદષ્ટા સાધુ-સાધ્વીઓ જ કરવો પડશે.

હમણાં દક્ષિણ અમેરિકાનાં માણસો પંદરસો રૂપિયાના વાહરડા અને પાંચ હજાર રૂપિયાની ગાયો લઈ ગયા. તેઓ કહેતા હતા કે અમે

આમાંથી એક લાખ રૂપિયા ઉપજવીશું. હવે સરકાર જો આ દિશામાં સક્રિય રસ લઈને વંશપરંપરાથી ગોપાલન કરનારનાં સંગઠનોને પ્રોત્સાહન આપે તો જાતિ, પ્રજા, પશુ ઉછેર, વિકાસ એમ દરેક અંગોનો વિકાસ થાય એ માટે રાજ્યને આવી પાયાની દિશા તરફ દોરનારું નૈતિકબળ મળ્યુંત કરવું પડશે; ત્યારે જ રાજ્યે સર્વોપરી કબ્જો લીધો છે તે દૂર થઈ શકશે.”

પૂ. દંડીસ્વામી : “ઉંખરાથી પૂજન થાય તેમ સર્વપ્રથમ આખા સમાજમાં પ્રથમ સાધુસંસ્થાને લેવી પડશે. સાધુઓમાં રોજનો સો નો ધૂમાડો કરનાર અને અત્તરથી નહાનાર ને ચેતવી તેમને કમમાં કમ ખર્ચે અને સાદાઈથી રહેતા બતાવવું પડશે. સમાજ તેમની સાધુતાને ન શોભે તેવી બાબતો, મૂઢતા કે ચમત્કારના કારણે સહી લે છે કે ટેકો આપે છે. ભેંસને ખૂબ ખાણુ આપો અને જે દહાડે ન મળે તો કોડીમાં મોં નાખીને બધું બગાડે; એવી દશા આજે થઈ છે.

શ્રી. શ્રોફ : ‘આ બધું આપણે વાત્સલ્યથી કરવું પડશે.’”

શ્રી. બળવંતભાઈ : “એ ભૂમિકા ન આવે ત્યાં સુધી કાયદાનું બંધન જરૂરી છે. જો કે કાયદો મુખ્ય ન થવો જોઈએ પણ વાત્સલ્ય મુખ્ય થવું જોઈએ. આ અંગે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ માર્ગદર્શન આપે; નહીંતર કાયદાનું નૈતિક દબાણ આવે અને બીજા સાધુ-સાધ્વીઓ પણ સમજીને પ્રેરાય તો આજનું અર્થતંત્ર જે મૂડીવાદીઓ કે રાજ્યના હાથમાં છે તે જનતાના હાથમાં આવે અને તેમાં નીતિ મુખ્ય રથાને આવીને રહે.

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા [૧૨]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૨૦-૧૦-૬૧]

સાધુજીવનમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિવાદના સ્પષ્ટમાર્ગની દૃષ્ટિએ સાધુ-સંસ્થાની સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતાનો વિચાર થઈ ચૂક્યો છે. હવે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થા શી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેનો વિચાર કરીએ.

એ માટે સર્વપ્રથમ સંસ્કૃતિ શું છે? તેનો થોડોક વિચાર કરી લઈએ. સામાન્ય તઃ ધર્મતત્ત્વને અનુસરીને માનવજાતિના જીવનના જે સમાન સંસ્કારો, વહેવારો અને કાર્યો ગોઠવાય છે તે સંસ્કૃતિ છે. ત્યારે એક બીજો શબ્દ ‘સભ્યતા’ પણ પ્રચલિત છે. સભ્યતામાં ધર્મતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં આવતો નથી પણ બાહ્ય રહેણીકરણી, ખાનપાન વેશ-ભાષા ઉપર ખાસ બાર મૂકવામાં આવે છે. યુરોપમાં સભ્યતાનો વિકાસ થયો. કારણ કે ત્યાં નગરની આસપાસ રહેનારા લોકો પૌષ્ટિક ખોરાક ખાતા, બપોરના કપડા પહેરે અને સુંદર મકાનોમાં રહે તેને લોકો Civilised-સભ્ય ગણતા, આ સભ્યતાને માનવીય ધર્મપ્રેરિત સંસ્કારો સાથે કશું લાગતું વળગતું નહીં. પણ ધીમે ધીમે આ સભ્યતામાં ગામડાના લોકોને રોંગા કહેવાનું, મજુરો તરફ ધૂણાએ જોવાનું, કાળા ઘોળા રંગનો ભેદ પાડવાનું એવા ધૂણા દુરુણો પેદા થયા અને આજે સભ્યતાને નામે આપણે જે જોઈએ છીએ તે કેવળ બાહ્ય આડંબર જ હોય છે.

ત્યારે ભારતમાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો. સંસ્કૃતિ માનવ સંસ્કારોને ધર્મ-નીતિ વડે સતત મોજવાનું અને હૃદયને સ્વચ્છ બનાવવાનું કામ

કરે છે. તેમાં માણસ-માણસ વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારના ભેદભાવ પાડવાનું હોતું નથી; એટલું જ નહીં સંસ્કૃતિની ચરમ સીમા રૂપે સમસ્ત જીવ-સૃષ્ટિ સાથે તદ્દાકાર—તાદાત્મ્ય અનુભવવાનું હોય છે.

એટલે જ ભારતના ધર્મોમાં સંસ્કૃતિવાળા સુસંસ્કૃત માણસ માટે “ દેવ ” એવો શબ્દ મળે છે. જૈન ધર્મમાં “ દેવાણ્ણમિયા ” દેવોને પ્રિય; બાહ્યધર્મમાં “ દેવાનાં પ્રિય ”—દેવોને વહાલા અને વૈદિક ધર્મમાં “ અમૃત-પુત્ર ”—દેવોના પુત્ર, એવું સંબોધન સંસ્કારી માણસો માટે કરવામાં આવ્યું છે. માનવતાનો વિકાસ દેવત્વની ભૂમિકાએ લઈ જાય એ સંસ્કૃતતાની નિશાની છે.

ભારતમાં જે સંસ્કૃતિ ખીલી છે તેમાં ત્યાગ, પ્રેમ, સમર્પણ, આત્મીયતાનાં તત્ત્વો આવે છે એટલે એને સંત-સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે. એને અનુરૂપ ‘ સભાયાં સાધુઃ-સભ્યઃ ’ કહીને સભામાં સાધુતા-સન્નજનતા-ધારણ કરે તે સભ્ય; એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સંત સંસ્કૃતિ સત તત્ત્વ ઉપર રચાઈ છે; કારણ કે સંત શબ્દમાં સત્ શબ્દ રહેલો છે. આ સંસ્કૃતિ જો કે ભારતમાં જન્મી અને ખીલી છે છતાં એનો પ્રભાવ અને પ્રચાર, બૌદ્ધ ધર્મ પ્રભાવી દેશો, અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પ્રદેશોમાં સાધુ સંતો નીતિ ધર્મપરાયણ પાલિત શ્રાવક જેવા વેપારીઓ શ્રાવકો અને ગાંધીજી જેવા મહાત્માઓ દ્વારા થયો છે.

પશ્ચિમમાં અને બીજા દેશોમાં સભ્યતાનો વિકાસ થયો તેને ‘ બદ્ર સંસ્કૃતિ ’ એટલે કે સમાજના કહેવાતા ઉપલા ધોરણના માણસોની રહેણીકરણી એમાં ત્યાગ, ક્ષમા, પ્રેમ, ઉદારતા, અંર્પણતા કે આત્મીયતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો નથી પણ બાહરી ભપકો અને ટાપટીપ ઉપર મહત્ત્વ અપાયું છે.

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થા માટે ભલે જુદા જુદા ભૂખંડો અને પ્રદેશો કે રાષ્ટ્રો માનવામાં આવ્યા, પણ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ભારતમાં સાંસ્કૃતિક અખંડતા રહી છે. સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ ભારતીય આર્યોએ કેવળ

ભારતને જ નહીં, પણ આખા વિશ્વને નજર સામે રાખ્યું છે. ખીજા દેશોમાં જ્યારે રાષ્ટ્રભક્તિના નામે રાષ્ટ્રીય અંધતાને અને સાંકડા રાષ્ટ્રવાદને પોષવામાં આવ્યો છે અને પોતાના જ રાષ્ટ્રને મા-બાપ માનીને ચાલવા સુધી એ રાષ્ટ્રો પહોંચ્યા છે ત્યારે ભારતે તો પહેલાંથી જ “માતાભૂમિ : પુત્રોડહં પૃથિવ્યા :” ‘આ આખી પૃથ્વી મારી માતા છે અને હું એનો પુત્ર છું’ એવી દષ્ટિ રાખી છે અને એ રીતે પૃથ્વી ઉપર વસતા અલગ અલગ માનવોને પૃથ્વીપુત્ર માની બંધુ ગણ્યા છે એટલે સમગ્ર સંસારના લોકો સાથે વિશ્વબંધુવની ભાવના ભારતની સંસ્કૃતિના પ્રથમ ચરણથી જ રાખવામાં આવી છે. એટલે જ ઋષિઓએ કહ્યું છે :—

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः

—આ પૃથ્વી ઉપર રહેતા સર્વ માનવો પોતપોતાના ચારિત્ર્યને અભ્યાસ કરે.

વિશ્વ-સંસ્કૃતિની રક્ષક સાધુસંસ્થા :

વિશ્વવાત્સલ્યનું સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે એકમ આખું વિશ્વ માન્યું છે. એટલે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે સાધુઓએ આખા વિશ્વફલકને સામે રાખી; જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતિનો નાશ થતો હોય, તેનાં તત્ત્વો ખૂટતાં હોય ત્યાં ત્યાં સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે સતત પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. ધર્મ ખીજ છે તો સંસ્કૃતિ તેનું ફળ છે. સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો ખોવાશે તો ધર્મ ક્યાં ટકશે? ધર્મરૂપી મૂળ જ ને ઉખડી જાય તો સંપ્રદાયરૂપી ડાળીએ કેટલા દિવસ સુધી બેસી શકશે? ધર્મ રંગ અને પીછીથી વિશ્વમાં સંસ્કૃતિનું ચિત્ર દોરે છે પણ જો ચિત્ર માટેની ભૂમિ સમ કે અનુકૂળ નહિ હોય તો ચિત્ર ક્યાં દોરશે? એટલે સાધુસંસ્થા આની ઉપેક્ષા કરશે કે ઉદાસીન રહેશે તો ચાલશે નહીં.

ભારતમાં શરૂઆતથી સંસ્કૃતિની રક્ષાનું કામ કુટુંબમાં માતાઓને, સમાજમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોને તેમ જ આખા વિશ્વમાં સાધુસંસ્થાને

જ સોંપવામાં આવેલું. અને તેઓ કુટુંબ, જ્ઞાતિ, ધર્મસંસ્થા, નગર, પ્રાંત, રાષ્ટ્ર ધર્મસંસ્થા અને નૈતિક સુસંસ્થાઓરૂપે સમાજના અલગ અલગ ઘટકો સાથે અનુબંધ જોડીને વિશ્વ-સંસ્કૃતિ રક્ષા કરવાની જવાબદારી નિભાવતા પણ હતા.

હવે કદાચ માતાઓ એ જવાબદારીથી છટકે કે ચૂકે તે ખનવાજોગ છે; જેમ કૈકયી ચૂકી હતી. પંચો કે સ્થવિરો કદાચ બૂલ કરે, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો પણ સ્વાર્થવશ ચૂકી શકે તે સમજાય છે, પણ સાધુ-સન્યાસીઓની સંસ્કૃતિ રક્ષા માટેની જરીકે ગફલત કે બૂલ ન ચાલી શકે. તેમણે તો તપ, ત્યાગ તેમજ પ્રાણોનો ઉત્સર્ગ કરીને પણ સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવી જ જોઈએ.

આ કાર્ય માટે સાધુઓ કેવળ પોતાનો ગચ્છ; પોતાનાં સ્થાનકો કે પોતાની પાસે આવતા શ્રોતા વર્ગ સુધી ઉપદેશ, પ્રેરણા વ.ની જવાબદારી લઈને, આખા વિશ્વની જવાબદારીથી છટકી ન શકે. તે અગાઉ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં વિચારાઈ ગયું છે. ધણા સાધુઓ એમ પણ કહે એ તો ગળખહારની વાત છે. પણ, ખરેખર તો તેઓ જૈન સાધુઓના ઇતિહાસ અને જવાબદારીથી અનભિજ્ઞ હોય, તેમ લાગે છે. એ દાખલાઓ... ! :

હરિકેશી મુનિનો જ દાખલો લઈએ. જ્યારે બ્રાહ્મણો સંસ્કૃતિરક્ષાનું કામ બૂલી જતિમદમાં પડી, નિસ્પૃહી ખનવાના બદલે ક્ષત્રિયોના આશ્રિત થઈ ગયા હતા ત્યારે તેમને સમજવવા તેઓ બ્રાહ્મણવાડામાં ગયા જ હતા. ત્યાં ગાળ અને અપમાન સહીને પણ તેમણે બ્રાહ્મણોને પ્રતિભોધ આપ્યો જ હતો ! તો પછી આજે ઉપાગ્રયમાં પૂરાર્ધ જવાનો પ્રશ્ન ક્યાં આવે છે ?

વનરાજ ચાવડાની મા વનસુંદરીની શીલરક્ષાનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે આચાર્ય શીલગુણિસુરિની પ્રેરણાથી એક સાધ્વીએ વનસુંદરીને સથવારો આપ્યો અને શીલ રક્ષા કરી ! જૈન સાધ્વીઓ એને કેવી રીતે બૂલી શકે ?

નમિરાજ અને ચંદ્રયશ, બન્ને સહોદરભાઈઓ નજીવી બાબતસર એકબીજા ઉપર આક્રમણ કરવાના હતા ત્યારે સાધ્વી મયણુરેહાં, બન્ને ભાઈઓને યુદ્ધના મેદાનમાં સમજાવવા અને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવા ગયા. ત્યારે શું એ સાધ્વી પોતાની મર્યાદા ચૂકી ગયા હતા.

જવલંત ઉદાહરણ :

એથી યે જવલંત ઉદાહરણ કાલિકાચાર્યનું છે. ઉજ્જૈનનો ગદંબિલ્લ રાજા તેમની સંસારપક્ષેની બહેન સાધ્વી સરસ્વતીનું હરણ કરી અંત:-પુરમાં પૂરી દે છે અને જ્યારે ઉજ્જૈનીનાં શ્રાવકો કે બ્રાહ્મણો કંઈ પણ ન કરી શક્યા ત્યારે કાલિકાચાર્ય જાતે રાજાને સમજાવવા ગયા. પણ રાજા ન માન્યો. ત્યારે સિંધુ સૌ વીર દેશના શકરાજાને સસૈન્ય તેડી લાવે છે અને રાજાને હરાવી સાધ્વીને છોડાવે છે. ત્યારબાદ પણ સંધ પાછો એમને આચાર્ય બનાવે છે. ઉપાશ્રય બહાર કંઈપણ ન થઈ શકે એમ કહેનારાઓ માટે આ ગૌરવગાથા કંઈક કરી છૂટવાની અજબ પ્રેરણા આપે છે.

સંસ્કૃતિના તત્ત્વો નષ્ટ થતાં હતાં અને બ્રાહ્મણો બેદરકાર બન્યા હતા ત્યારે આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ પોરવાલ જ્ઞાતિ, રત્નપ્રભસૂરિએ ઓસવાલ જ્ઞાતિ, લોહાચાર્યે અગ્રવાલ જ્ઞાતિ અને જિનસેનાચાર્યે ખડેવાલ; શ્રીમાળી જ્ઞાતિ દ્વારા સંસ્કૃતિ રક્ષાનું કામ કયું જ હતું. એ ભગીરથ કાર્ય કેવળ ઉપાશ્રયમાં રહીને કે વ્યાખ્યાનો દ્વારા નહોતું થયું પણ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પોતાને કંઈક કરી છૂટવાની ભાવનાથી થયું હતું.

પ્રાણના ભોગે પણ શીલરક્ષા કરવાની પ્રેરણા મહાન સ્ત્રીઓને સાધુસંસ્થા તરફથી જ મળી છે. આજે પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલાં શીલવતી, બ્રહ્મચારિણી, તેજસ્વી લોક સેવિકાઓ કે વિધવા બહેનોને શીલ ઉજ્જવળ રાખી સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવાની પ્રેરણા તેમણે જ આપવાની છે. કેવળ વિધવા બહેનોનું અપમાન થાય તે અંગે મૌન સેવવું કે પછી તેને સાંપ્રદાયિક સાધ્વીપણું અપાવવું એમાં જ એ કર્તવ્યની ઇતિશ્રી થઈ જતી

નથી. આજે કેટલીક સવણું અને ધર્મધારી કુલીન ધરની બહેનો આપઘાત કરે છે; દુરાચાર તરફ વળે છે કે વેશ્યા બને છે, તે તરફ સાધુસંસ્થા ધ્યાન આપે છે ખરી? એમના માટે સ્થૂલભદ્રનું ઉદાહરણ ન વિસરાય તેવું છે કે તેમણે સમાજની નિંદાની પરવાહ કર્યા વગર કોશ્લા વેશ્યાને ત્યાં ચાતુર્માસ કરી તેના જીવનમાં એકદમ પરિવર્તન આણી તેને શીલ મર્યાદાના સુરક્ષિત અને નિરાપદ માર્ગે દોરી હતી. આજે પતિત અને દક્ષિત નારીના ઉદ્ધાર માટે કોણ એવો પ્રયત્ન કરે છે?

સંસ્કૃતિના આઠ અંગો :

જ્યારે સંસ્કૃતિ રક્ષાની વાત આવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે, પ્રશ્ન એ ઉઠશે કે સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર મોટું છે અને આખા વિશ્વમાં સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવાની છે. તો એ સંસ્કૃતિ અંગે સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન કે વિવેચન ન થાય તો કઈ રીતે ખબર પડે ?

આમ તો ભારતીય સંસ્કૃતિના ૮ અંગો ઉપર પૂ. સંતબાલજીએ વિવેચન કર્યું જ છે એટલે એ વિષે કહેવાનું નથી. પણ એ ૮ અંગોમાંથી મેં જે દશ મુદ્દાઓ તારવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે :—

- (૧) ગુણ કર્મથી વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા.
- (૨) ચારે આત્રમેમાં શીલ નિષ્ઠા.
- (૩) ગોવંશ, ભૂમિ અને માતૃજાતિ પ્રત્યે આદરભાવ.
- (૪) માતા-પિતા-આચાર્ય અને અતિથિ પ્રત્યે સન્માનભાવ.
- (૫) પ્રમાણિક જીવન-વહેવાર.
- (૬) લોકભાષા દ્વારા શિક્ષણ સંસ્કાર.
- (૭) શ્રમનિષ્ઠા અને શ્રમજીવીઓની પ્રતિષ્ઠા.
- (૮) અનાક્રમણ શીલતા.
- (૯) જાતિ, યાત્રિ કે આંધળી રાષ્ટ્રીયતાથી ઉપર જાડીને બધા જીવો અને સવિશેષે માનવો પ્રતિ આત્મૌપમ્ય ભાવ.

(૧૦) રાજ્ય સંસ્થા ઉપર સાધુસંસ્થાનો પ્રભાવ અને લોકો તેમ જ લોકસેવકોનો અંકુશ.

ભૂતકાળ અને વચગાળામાં સંસ્કૃતિની અવસ્થા :

ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ભગવાન મહાવીર અને ત્યારબાદ આચાર્યોને જ્યારે જ્યારે સંસ્કૃતિનાં તરવો નષ્ટ થતાં નજરે ચડ્યાં ત્યારે તેમણે જાતે આગળ આવીને, નવો સમાજ ઊભો કરીને પણ તેની રક્ષા કરી હતી.

વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા ગુણકર્મ પ્રધાન હતી એ જૈન સૂત્રો, બૌદ્ધ વિદ્વેકો તેમજ ગીતા દ્વારા જાણી શકાય છે. જ્યારે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો એ તત્ત્વ બૂલી જાતિમદમાં છક્યા ત્યારે જૈન સાધુઓ સજગ રહ્યાં અને ચાંડાલ સુદ્ધાને પણ સાધુ દીક્ષા તેમણે આપી. ત્યારબાદ પણ તેમણે ચારેય વર્ણના નવા ગુણુ પ્રધાન સમાજો ઊભાં કર્યાં. પણ વચગાળામાં બ્રાહ્મણવાદના સંસર્ગથી એ સિદ્ધાંતમાં ઢીલા થયા. છૂતાછૂતનું ભૂત તેઓમાં પ્રવેશ્યું; જૈનધર્મ સ્થાનકો અને મંદિરોમાં હરિજનો આવે તો રોકટોક થઈ એટલું જ નહીં જૈનસાધુઓની ભિક્ષા પણ તેમની સંપ્રદાયના જ વાડામાં પૂરાર્થ ગઈ. જૈનસાધુઓ બહુ ઓછી વાર ખીજીને ત્યાંથી જૈનેતરને ત્યાંથી ભિક્ષા વહોરે છે.

જૈનધર્મ કે વર્ણવ્યવસ્થા કે ધર્મસંસ્કૃતિ બધાં ગુણકર્મ પ્રધાન છે. આધ્યાત્મિકતાની સાધનાનો હકક કેવળ જૈનોને જ છે અને ખીજીને નહીં; એ ખોટું છે. જૈનોએ તો જાતિ-પાંતિ કે દેશના ભેદભાવો ભૂલાવી; “કમ્મુણા બમ્મણો હોઈ” એ સિદ્ધાંત ઉપર અડીખમ રહીને સંસ્કૃતિની રક્ષા માટે પરિષદો જીતવા જોઈએ. તેમણે મૂડીવાદી કે પદ પ્રતિષ્ઠા આપનાર ભક્તોની શેઠમાં કે ઉપાશ્રય અને ભિક્ષા આપનારની શેઠમાં ન તણાવું જોઈએ અને “મનુષ્ય જાતિ રે કેવ” ગણી સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવી જોઈએ.

સંગઠન કરીને સંસ્કૃતિ રક્ષા

આજે સંદર્ભ બદલાયો છે અને અગાઉ વ્યક્તિગત રીતે આચાર્યોએ પ્રયાસ કર્યા અને સફળ થયા તે ખરું પણ હવે સંગઠિત પ્રયાસ એ દિશામાં કરવો જોઈએ. માટે જૂના શાતિસંગઠનો જે માત્ર કોમી સંગઠનો જેવાં અતડાં અને અસ્પૃશ્યવાદી બની ગયાં છે તેની નવી ઢબે જે વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમ વ્યવસ્થા ગાંધીજીએ ગોઠવી હતી તે રીતે ગોઠવવી પડશે. નવાયુગના બ્રાહ્મણો લોકસેવકો રચનાત્મક કાર્યકરો હશે તેમનું સર્વાંગી શુદ્ધ દષ્ટિએ નૈતિક સંગઠન કરવું પડશે. એવી જ રીતે શાંતિ સૈનિકો અને સત્યાગ્રહીઓ રૂપે નવાં ક્ષત્રિયોનાં સંગઠનો કરવાં પડશે. તેમજ વૈશ્ય અને શુદ્રના લોકસંગઠનો (ગ્રામસંગઠનો અને નગર સંગઠનો) ઊભાં કરવાં પડશે. આ લોકસેવક સંગઠનો અને લોકસંગઠનોને ઊભાં કરી, ઘડતર કરવું પડશે. તેમજ પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપવાં પડશે; તેમજ એ બંને દ્વારા સંસ્કૃતિ રક્ષાનું ભગીરથ કાર્ય કરાવવું પડશે. માતાઓનાં નૈતિક સંગઠનો જુદાં કરવાં પડશે જેથી સંસ્કૃતિ રક્ષાનું કાર્ય, કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં થઈ શકે. રાષ્ટ્રની ક્ષત્રિય સંસ્થા તરીકે; ગાંધીજી દ્વારા ઘડાયેલી અને તપ, ત્યાગ તથા અહિંસાનું સિંચન પામેલી સુદૃઢ રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ) રહેશે. એના ઉપર લોકસંગઠન અને લોકસેવક સંગઠનોનો અંકુશ રહેશે. આમ નવી વર્ણવ્યવસ્થા રાખવાથી જ સંસ્કૃતિની રક્ષાનું કાર્ય થઈ શકશે.

એજ રીતે આશ્રમ વ્યવસ્થા નવી ઢબે ગોઠવવી પડશે અને દરેક આશ્રમમાં શીલને પ્રધાનતા આપવી પડશે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કેવળ પ્રથમ પચ્ચીસી સુધી જ નહીં, પણ પછીયે પાળી શકાશે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ બ્રહ્મચર્યનાં નવાં મૂલ્યો સ્થાપવાં પડશે અને જેમ ગાંધીજીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક વાનપ્રસ્થાશ્રમનું કાર્ય કર્યું હતું તે રીતે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો પણ પુનરુદ્ધાર કરવો પડશે. હવે વાનપ્રસ્થાશ્રમી લોકો વનમાં નહીં જાય પણ લોક-વાસી બનશે અને લોકસેવા કરશે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ દંપતિઓ સંયમ, સાદાર્થ અને શીલનું

વાતાવરણ પેદા કરશે. આજે ચારેય આશ્રમોમાં બ્રહ્મચર્યાનું સ્થાન હચમચી ગયું છે. કારણકે વિદ્યાર્થીઆલમ સાથે સાધુ સંસ્થાનો સંપર્ક કેવળ વ્યાખ્યાન ભાષણ સુધી જ રહ્યો છે. તેમના જીવનમાં સંયમ, સાદાઈ અને શીલ કેમ આવે એ તરફ બહુ ઓછું ધ્યાન અપાય છે. વિદ્યાર્થીઆલમમાં ચારિત્ર્યના પાયા નબળા બનવામાં અમૂક અંશે આ કારણો પણ જવાબદાર છે :—(૧) માતાપિતા બાળકોને ચારિત્ર્યવાન બનાવવાના બદલે કમાઉ છોકરો બનાવવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે. (૨) લગ્ન કરવામાં મુશ્કેલી નડશે એ કારણસર છોકરીઓને એવાં વિદ્યાલયોમાં મોકલે છે. જ્યાં વાતાવરણ ગંદુ હોય છે (૩) તે ઉપરાંત પશ્ચિમના પવન પ્રમાણે આજના વિદ્યાર્થીઆલમમાં ચારિત્ર્ય ભંગને હિમ્મતવાળું પગલું ગણવામાં આવે છે અને તે ભયંકર પણ સાહસિક ફેશન થઈ ગઈ છે. (૪) ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પરદેશ જતાં વિદ્યાર્થીઓ ત્યાંના કુત્સિત સંસ્કારો લઈને પાછા ફરે છે. આના સંદર્ભમાં એટલું જણાવવું બસ થશે કે ઈંગ્લાંડ તેમજ અમેરિકાની કેટલીક કુમારિકાઓ પોતાનું કૌમાર્ય ભંગ થયું છે તે અંગે અમૂક રંગીની પટ્ટી લગાડવામાં પોતાની શાન સમજે છે.

આમ શીલ રક્ષા તેમજ શીલ-આચારનો પ્રશ્ન વ્યક્તિગત રહ્યો નથી પણ ભાવિ પ્રજાના ઘડતર માટે વિચારણીય પ્રશ્ન બની ગયો છે. તે માટે સાધુ સંસ્થાએ સંગઠિત રીતે પ્રયત્નો કરવા પડશે. આજે શીલરક્ષા અંગે કેટલાંક જવલંત પ્રશ્નો નીચે મુજબ છે :—

(૧) વેસ્થા બહેનોનો પ્રશ્ન અને તેની સાથે અનિર્તીએ જીવન જીવતી સમાજ સુંદરીઓનો પ્રશ્ન ?

(૨) કૃત્રિમ સંતતિ નિયમનો પ્રશ્ન ?

(૩) વિદ્યાર્થી જગતમાં બ્રહ્મચર્યાનો પ્રશ્ન ?

(૪) ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંતિત મર્યાદા અગર બ્રહ્મચર્યા પાળવાનો પ્રશ્ન

(૫) શીલ-વિધાતક અશ્લીલ સિનેમા, નાટકો, ગંદુસાહિત્ય, ચોમેર ગંદા પ્રચારના સાધનો. બડકીલા પોષાક વ. ઉપર પ્રતિબંધનો પ્રશ્ન. આ બધાં શીલ નિષ્ઠાના સંસ્કૃતિ રક્ષાના પ્રશ્નો છે. સાધુસંસ્થાએ જો સમાજ વ્યાપી શીલનિષ્ઠા ઊભી કરવી હશે તો આ બધા પ્રશ્નોને લીધા વગર નહીં ચાલે? વેશ્યા બહેનોના પ્રશ્નોમાં સમાજને આંચકો પણ લાગશે, ક્યારેક પોતાની પ્રતિષ્ઠા જવાનો સવાલ પણ આવશે, પણ જેઓ સંસ્કૃતિના રક્ષક છે તે સાધુ-સંસ્થાના સભ્યોએ જાતે કડક બ્રહ્મચર્ય પાળીને એવાં શીલલક્ષી બહેનો, બ્રહ્મચારિણીઓ કે સાધ્વીઓને તૈયાર કરવી પડશે જેઓ એવી બહેનોનાં પ્રશ્નો લઈ માતૃસમાજને દારા તેનો ઊકેલ આણી શકે. સરકાર પણ સમાજ કલ્યાણ ખોડ' દારા વેશ્યા તેમજ પતિત બહેનોના અને સ્ત્રીજાતિના બીજા પ્રશ્નો લે છે પણ તેની એક મર્યાદા છે. સરકારી ખાતામાં ગોઠાળાઓ થઈ શકે તેમજ ઉદ્ધાર તો થાય પણ ધર્મનીતિના સંસ્કારો વગર તે ક્યાંથી ટકી શકે? એ સંસ્કારો તો ચારિત્ર્યવાન બહેનો કે સાધુસાધ્વીઓ જ આપી શકે. સરકાર દારા સંતતિ નિયમનના કૃત્રિમ સાધનોનો ઠેર ઠેર પ્રચાર થઈ રહ્યો છે: તેની વિરૂદ્ધ સંયમનો પ્રચાર કરવા જો બહેનો કે સાધ્વીઓ અને ખુદ સાધુસમાજ તૈયાર નહીં થાય તો શીલ નિષ્ઠાની વાત અધુરી જ રહેશે, એવી જ વાત વિદેશોની સૌંદર્ય હરિક્ષાર્ષ, મુક્ત સહચાર અને ઉત્તેજક વાતાવરણની છે. તેની હવા ભારત ઉપર ન પડે તે માટે થું કરવું જોઈએ? એ માટે પણ સાધુસમાજ તૈયાર થઈ, ભારતના સાંસ્કૃતિક સંગઠનોની સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રનાં સાંસ્કૃતિક સંગઠનોનો અનુબંધ જોડીને બહેનો, સાધ્વીઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓને તૈયાર કરી તપ-ત્યાગ બલિદાન અને સતત પુરુષાર્થ દારા એ દુષિત વાતાવરણને અટકાવવું પડશે.

આ અંગે માતૃસમાજે પણ નવો આદર્શ ઊભો કરી શકે જે સંસ્કૃતિ રક્ષાના ત્રીજા મુદ્દામાં છે. આ માતૃસમાજે ઠેરઠેર નારી જાતિ ઉપર થતાં અન્યાયો-અત્યાચારો અને જુલ્મોના લીધે થતાં આપઘાતોને અટકાવી શકશે. સાધુવર્ગમાં પણ એક ખોટી માન્યતા ચાલી આવે છે

કે સાધ્વી ભલે દીર્ઘકાળની દીક્ષિત હોય પણ તેણે નવદીક્ષિત સાધુને વંદન કરવું જોઈએ; આ માન્યતા નારીજાતિને નીચે પાડવા માટેની છે, તેને સાધુસમાજે તોડવી પડશે. કેટલાક સંપ્રદાયમાં સાધ્વીઓ વ્યાખ્યાન ન આપી શકે એવા થોડા નિયમો છે. જેમાં સાધ્વીના અધિકારો ઝૂંટાય છે તે તોડવાં પડશે. એવી જ રીતે શ્રાવિકાઓ પણ પદાધિકારી બની શકે તેમજ સમસ્ત માતૃજાતિમાં નૈતિક શક્તિ જગૃત કરી તેમનાં તપ-ત્યાગને સંસ્કૃતિની રક્ષામાં લગાડી શકાશે.

એવું જ ગો-પાલન માટે છે કે ગોરક્ષા નિમિત્તે ઠેરઠેર ગૌશાળાઓ ખોલવી પડશે અને ગો-પુત્રો (બળદો) દ્વારા જ ખેતી થાય-યત્રો દ્વારા નહીં, તે જોવું પડશે. ભુમિ માટે પણ ખેડે તેની ભૂમિ એવું વાતાવરણ પેદા કરવું પડશે. જૂના વખતમાં વિરાટ રાજ્યની ગાયો કોઈ લઈ જતું હતું ત્યારે ભીમ અને અર્જુન જીવ સટોસટ લડ્યા હતા તેમ આજની કોંગ્રેસ સંસ્થાને ગોરક્ષા માટે તૈયાર કરવી પડશે.

પ્રમાણિક જીવન વહેવાર માટે શહેરોમાં મજૂરોના શ્રમિક સંગઠનો અને મધ્યમ વર્ગનાં સંગઠનો તેમજ ગામડામાં ખેડૂતો-ગોપાલકો અને ગ્રામોદ્યોગી મજૂરોનાં ગ્રામસંગઠનો નૈતિક ધોરણે કરવાં પડશે, તેમ જ તેમને તેમનાં ઉત્પાદનનું પરવડતું વળતર મળે એવા પ્રયત્નો કરવા પડશે.

જાત, પ્રાંત કે આંધળી રાષ્ટ્રીયતાના ઝનૂનને સર્વધર્મ સમન્વય વડે દૂર કરવું પડશે. અને એ રીતે સમસ્ત વિશ્વના માનવો અને જીવોમાં પણ એકત્વની ભાવના કેળવવી પડશે.

આજે આ લોકશાહીયુગમાં પણ આઝાદી મળે પંદરેક વર્ષ થયાં છતાં, ગામડાના લોકો ૮૫% ટકા હોવા છતાં આજે અખિલ ભારતીય ધોરણે અંગ્રેજીને સ્થાન આપવાનો આંધળો ગુલામીભર્યો મોહ કેટલાક લોકોને છે. તે લોકોએ દેશની સંસ્કૃતિ અને ગૌરવને ટકાવી રાખવા, તેમજ પોતાની માતૃભાષા હિંદીને વધારવા માટે જેમ ભગવાન મહાવીર

અને બુદ્ધે અર્ધભાગધી અને પાલી જેવી લોકભાષાને અપનાવી હતી. તેમ લોકભાષા અને માતૃભાષાને અપનાવી તેનો વિકાસ કરવો પડશે. એ માટે જરૂર જણાય તો શુદ્ધિ આંદોલનો કરવાં પડશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે અણુબોમ્બના પ્રયોગ અને વિશ્વયુદ્ધની વાતો ચાલે છે. તે માટે સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો કરી અનાક્રમણતાના તત્ત્વને વિશ્વના વાતાવરણમાં ઉપર લાવવું પડશે.

આમ સંસ્કૃતિરક્ષાનું કાર્ય આજે નવી સંગઠિત દૃષ્ટિ અને વિચારણા માગી લે છે. તે કાર્ય સાધુસંસ્થાએ જ ઉપાડવાનું છે અને જગતના પ્રવાહો ઓળખી, દીર્ઘ દૃષ્ટિએ પાર પાડવાનું છે. તે માટે સર્વ પ્રથમ તો તેણે નૈતિક ધોરણે લોકસંગઠનો અને લોકસેવક સંગઠનો રચી, તેમનો રાજ્ય ઉપર અંકુશ આવે એમ કરવું પડશે. રાજ્યને રાજકીય ક્ષેત્ર સોંપી બાકીનાં ક્ષેત્રો આવાં નૈતિક સંગઠનોને મળે તે માટે પ્રયાસ કરી સાધુસંસ્થાએ પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા સંત-સંસ્કૃતિની સર્વાંગી રીતે રક્ષા કરવી પડશે.

ચર્ચા - વિચારણા

કાંતિપ્રિય સાધુઓ સંસ્કૃતિ રક્ષાનું કામ કરે :

શ્રી. પૂંજીભાઈએ ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “ સાધુઓમાં બે પ્રકારના સાધુઓ છે. એક તો નામધારી કે વેશધારી સાધુ જેમની વેશ ભૂષા કે ભાષા સાધુતાને શોભતી નથી. રાગ-દ્વેષ અને ક્રોધ પણ ભારોભાર હોય છે. ધણા લોકો અંધશ્રદ્ધાના કારણે હજી તેમને માને છે. તેમનાથી સંસ્કૃતિ રક્ષાનું કાર્ય નહીં થાય. જૈનોમાં પણ સંકીર્ણતા અને ધર્મ મૂઢતા વ. દોષો તો છેજ પણ જૈનેતર સાધુઓ કરતાં સારા અને ઉચ્ચો દરજ્જે ધરાવનાર એમાંથી પણ અને કેટલાક વૈદિક સન્યાસીઓમાંથી કાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ નીકળે તોજ તેઓ શંકરાચાર્ય-હેમચંદ્રાચાર્ય

કે સમર્થ રામદાસની જેમ સંસ્કૃતિ રક્ષાનું કામ કરી શકશે. આકી તો પૂર્વાચાર્યોના નામે ચરી ખાનારાજ વધારે મળશે. તેમને અપ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે સાચા અને સારા સાધુ-સાધ્વીઓએ આગળ આવવું પડશે. આજે જે કે પરિસ્થિતિ નિરાશાજનક લાગે છે છતાં વન-ઉપવન અને તીર્થસ્થાનોમાં આશ્રમો બાંધીને પણ કંઈક ઉપકારી થવાની અને સંસ્કૃતિ રક્ષા કરવાની ભાવના તેમજ કાર્ય સાધુસંસ્થા કરતી રહી છે; પણ હવે નવાયુગનાં અનુસંધાનમાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓ જાગે અને સંસ્કૃતિનું પુનઃ નિર્માણ કરે તો આખા સમાજને સામી દિશા સૂઝશે અને બધું ઠેકાણું પડવા લાગશે.”

નવેસરથી સંસ્કૃતિનું સંશોધન :

શ્રી. દેવજીભાઈ : “અત્યારસુધી જૈન સાધુઓ માટે જોકે ‘વેદ-વિજ્ઞાતા’ હોવું જરૂરી છતાં કેવળ વ્યક્તિગત સાધનાની જ વાતો સાંભળવા મળી છે. તેના બદલે આજે ભારતીય સંસ્કૃતિનું જે વ્યવસ્થિત ચિત્ર સાંભળવા મળ્યું તે અગાઉ બીજા સાધુઓ પાસેથી સાંભળવા મળ્યું નથી.

સાધુઓ અને માતાઓ ઉપર સંસ્કૃતિનો મોટો આધાર છે. આજે ક્રિયા-પાઠો વ. ભણાવવામાં આવે છે પણ તેના ઉંડાણમાં કોઈ ઊતરતું નથી. આખો વિજ્ઞાન માનવસમાજ સામે હોવા છતાં તે તરફ લક્ષ ન હોવાથી મકાન ઊંચું પણ પાયા વગરનું એવું કામ થાય છે.

આજે ચોમેર સંસ્કૃતિના નામે અસંસ્કૃતિઓ ફેલાયેલી છે. તો, ‘ધર્મ’ અને સંસ્કૃતિના સ્તંભ સમા સાધુસન્યાસીઓ અને માતાઓ નવેસરથી સંસ્કૃતિનું સંશોધન કરી તેને જગતમાં ફેલાવે.”

નારી શક્તિની વધારે જવાબદારી :

પૂ. હંડીસ્વામી : વૈદિક ગ્રંથો પ્રમાણે કહું તો વહુ, આશ્રમ, પુરૂષાર્થ એ બાર તત્ત્વોજ સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય છે. એનાં ઉપર જાળાં

ચઢ્યાં છે તે જરૂર નિવારવાં પડશે. વર્ણવ્યવસ્થા ચૂથાઈ ગઈ છે; આશ્રમેનાં ઠેકાણાં રહ્યાં નથી. જો કે રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને મહાત્મા ગાંધીજીએ વાનપ્રસ્થાશ્રમની નવી દ્રષ્ટિ આપી છે સપત્નીક બ્રહ્મચર્ય વ્રતથી, પણ, એને ધર્મદ્રષ્ટિએ સર્વત્ર વ્યવસ્થિત કરવાં બાકી છે. પુરૂષાર્થમાં ધર્મનું પ્રથમ સ્થાન રહ્યું નથી; બાકી મૂર્તિપૂજા, શ્રાદ્ધ અને સંસ્કારની વાતો ભારતમાં બધા ધર્મેને માન્ય નથી તેમજ ધર્મનાં મૂળભૂત અંગો નથી.

ધર્મ અને સંસ્કૃતિ અંગે આપણે પરંપરા, તર્ક, આજના જ્ઞાનીઓના અનુભવ વ. બધો વિચાર કરીને આપણે નિર્ણય કરીએ છીએ.

નારી મહાશક્તિ હતી અને છે જ; એમાં શંકા નથી. પણ, આજે સમાજના દોષના કારણે કહો કે નારીની સ્વતઃ અગ્નિગૃતિના કારણે કહો, આજે સ્ત્રીમાં ખોટી હઠીલાઈ અને પ્રાકૃતપણું ધણું જોવામાં આવે છે. એટલે એમને નવેસરથી આગળ ધપાવવા માટે ઉચ્ચ કોટિના સાધક-પુરૂષોએ ભગીરથ પ્રયાસો કરવા પડશે. આ કામ ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓને ફાળે જાય છે પણ એમની મૂર્તિમાં સાધ્વીઓ પણ એટલાં શક્તિવંત નહીં હોય ત્યાં લગી સફળ બને, એમ મને લાગતું નથી.

ગીતામાં સ્ત્રીઓનાં મહાનગુણોનું વર્ણન છે. મહાવીર, યુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, રામ અને કૃષ્ણની જનેતા માતાઓ પૂજ્ય છે. તે છતાં જેમ સ્ત્રીને સ્વર્ગની બારી કહી છે તેમ તેને નરકની બાણ પણ કહી છે. પુરૂષ જાતિમાં દુષણો નથી એમ હું નથી કહેતો પણ તે બોલો છે. ત્યારે સ્ત્રી અંદરથી એટલી નિખાલસ મળવી મુશ્કેલ છે; એ તો આજની પરિસ્થિતિમાં તે કેવી છે કે કેવી મનાય છે તેજ હું કહું છું; બાકી મને એમાં શંકા નથી કે જ્યાં સુધી સમાજને દોરવા ધરથી માતાઓ તૈયાર નહીં થાય; સંસ્કૃતિ રક્ષાનું કાર્ય સાધુઓ કે મહાન સાધકો પણ પાર પાડી શકશે નહીં એટલે સ્ત્રીનાં પ્રશ્નો લઈને તેમને એકાગ્રભાવે ઉકેલી ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓએ સ્ત્રીઓને ક્રાંતિક્ષમ બનાવવી પડશે.

આ રીતે મારા મનમાં શંકરાચાર્યનો હું વંશજ અનુયાયી સન્યાસી છતાંયે બુદ્ધ ભગવાનને વધારે માનું છું. કારણકે બુદ્ધ પ્રજ્ઞન્ શક્તિ એટલે કે શક્તિમાતાના ઉપાસક હતા અને શંકરાચાર્ય પ્રજ્ઞન્ બૌદ્ધ એટલે તેનો તાળો મળી રહે છે. નારી પણ શક્તિનું પ્રતીક છે. તેને સંસ્કૃતિ-રક્ષણી બનાવવામાં આવે તો ઘણું કાર્ય થઈ શકે.”

સંસ્કૃતિ રક્ષામાં સ્ત્રી સર્વોપરી

દેવજીભાઈ : સંસ્કૃતિ રક્ષણમાં સ્ત્રી સર્વોપરી છે. વહેવારમાં પણ ગમે તેટલાં કષ્ટો સહીને, ગરીબાઈમાં રહીને પણ, મહેનત અને નીતિમય જીવન જીવી બાળકોમાં જે સંસ્કાર સ્ત્રી રેડે છે અને ઉછેરે છે તે પુરૂષ કરી શકતો નથી. એટલે તેમના માધ્યમથી જ સાધુઓએ આગળ વધવાનું છે. ચંદનબાળા વગેરેને તૈયાર કરીને જ ભગવાન મહાત્મીરે કેટલો મોટો ફાળો સંસ્કૃતિ અંગે આપ્યો હતો ? ગાંધીયુગમાં પણ જાગૃત-નારીના કારણે ફતેહ મળી હતી; એજ સ્ત્રીશક્તિને જગાડતા આપણને પણ ફતેહ મળશે.”

સાચી નારીપૂજ-એટલે સંસ્કૃતિનું પ્રથમ ચરણ

પૂ. નેમિમુનિ : “ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતાનો પ્રશ્ન વિચારતાંની સાથેજ ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ આગળ નારી પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. સર્વ પ્રથમ તેમણે સાધ્વીઓ અને સધિકાઓને ઘડવી પડશે; ત્યારેજ એ ઘડાયેલી નારીઓ સમાજના અને વિશ્વના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં જબ્બર ફાળો આપી શકશે.

મનુસ્મૃતિનું આ વાક્ય “ જ્યાં નારી પૂજાય છે ત્યાં દિવ્ય બાળકો ક્રીડા કરે છે અથવા દિવ્યતા પ્રસરે છે અને જ્યાં નથી પૂજાતી ત્યાં બધી ક્રિયા અફળ થાય છે.” આ એકજ શ્લોક; નારી અંગે અનુભવ યુક્ત શાસ્ત્રનું પ્રમાણ પત્ર છે. એટલે બીજાં બધાં વાક્યો નિરર્થક ઠરે છે.

આજનો સુધરેલો સબ્ય સમાજ “ ladies first ” કહીને નારીને પ્રતિષ્ઠા આપવામાં માને છે ખરો, પણ જેમ ગાયને પૂજવા

છતાં આજે ઉલટું છે તેમ સ્ત્રીઓ અંગે છે. યુરોપમાં નારીપૂજામાંથી; નારીના બાહ્ય સૌંદર્ય અને ઉપભોગની પૂજા ચાલી છે. તેનો ચેપ આપણે ત્યાં પણ કંઈક અંશે લાગી રહ્યો છે.

ખરી રીતે તો સ્ત્રીની પૂજા એટલે તેના સદ્ગુણો વાત્સલ્ય, શુશ્રૂષા માતૃત્વ વ. નું અનુકરણ થવું જોઈએ. અગાઉ જણાવી ગએલ સંસ્કૃતિ રક્ષાનાં દશ મુદ્દાઓમાં નારી પ્રતિષ્ઠાનું સ્થાન નાનું સૂનું નથી. આજે અહિંસક ક્રાંતિનો કાળ છે અને તેમાં સ્ત્રીજાતિ અને લોકો-પછાત વર્ગોનું સ્થાન સર્વોપરી છે.

ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓએ ત્યારબાદ સંસ્કૃતિના ખીળ મહત્વના પ્રશ્ન ભાષા અને શિક્ષણ ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવાનું છે. આજે જેનોમાં પણ વિદ્યાલયો સાધુઓની પ્રેરણાથી થયાં છે; વૈદિક સાધુઓમાં તો શિક્ષણ શાળાઓ પ્રતિ અગાઉથી જ રસ હતો; પણ આ બધું કાર્ય વ્યાપક થવું જોઈએ તેમજ એને સાંપ્રદાયિક સંકીર્ણતામાં ન મૂકવું જોઈએ. સંકીર્ણતામાં ગુણો ન ખીલી શકે અને સંસ્કારિતા ન આવી શકે. એટલે ગુણો ઉપર વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

વિદ્યાર્થીઓ આવતા યુગની આશાના દીવડા છે. તેમનું ચારિત્ર્ય ધ્રુવની ધણી જરૂર છે. આ દિશામાં માતૃસમાજે, વિદ્યાર્થીનીઓમાં ચારિત્ર્ય અને સંયમની ભાવના ભરવામાં ઘણું કામ કરી શકે.

આજે સ્થૂળ હિંસા, મત્સ્યોદ્યોગ એ માટે સાધુસંસ્થા, રાષ્ટ્ર વિરોધી દળોના હાથમાં રમી મૌખિક વિરોધ કરે છે. પણ સંતતિનિયમના કૃત્રિમ સાધનો, જેનાથી વાસના ભોગ-વિલાસને ઉત્તેજન મળે છે, તેમજ લગ્નનાં પવિત્ર બંધનોનાં મૂળ છેદાઈ રહ્યાં છે; તે તરફ આંખ મીચે, તે યોગ્ય નથી. તેણે તો સંયમના માર્ગે સંતતિનિયમન બ્રહ્મચર્યની ઉપાસના કરીને, કરવા માટે પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

આમ આ બધું સંસ્કૃતિ રક્ષાનું કાર્ય કેવળ સાધુ-સાધ્વીઓ જ કરી શકે તેમ છે. ચારિત્ર્યવાન બહેનો દ્વારા સાધ્વીઓ માતૃસમાજને સ્થપાવી પતિત-નારી અને સંયમહીનતાના સામાજિક સડાને નાબુદ કરાવી શકે છે.

તે ઉપરાંત પણ વિશ્વમાં યુદ્ધબંધી; આણુપ્રયોગો ઉપર અંકુશ વગેરે અનેક પ્રશ્નો છે જે કેવળ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ જ ઉકેલી શકશે. ”

શ્રી. શ્રોફ : “ વાત તો સાચી છે કે એ કાર્ય ધડાચેલી સાધુસંસ્થાના સભ્યો જ કરી શકશે. જેઓ મહંતગીરી કે મઠાધીશપણું ચલાવે છે તેઓ તો સોનાની બેડીથી જકડાયેલા છે. એવી જ રીતે બેડી (ધરેણાંની) થી જકડાયેલા માણસો છે. બધાને મુક્ત કરવાનાં છે. આ બધા કાર્યોમાં શિસ્ત અને નિયંત્રણની સાથે પૂ. મહારાજશ્રી જેવું વાતસદ્ય પણ જોશે. ”

સંતિત નિયમન અને કૃત્રિમ સાધનો :

શ્રી. બળાંતલાલ : સવારે પૂ. મહારાજશ્રીએ કહેલું તેમ કૃત્રિમ સાધનો અને સંતતિ નિયમનનો મુદ્દો ઘણી વિચારણા માગી લે છે. હું મારા એક મિત્રને ત્યાં ગયેલો. મેં તેમને કહ્યું : “ હવે, આ ઉમ્મરે આટલાં સંતાનો થયાં પછી સંયમ પાળવો જોઈએ ! ”

તેમણે કહ્યું ! “ ઓપરેશનનો વિચાર કરું છું. ”

એટલે આ સ્થિતિ ક્યાં જઈને અટકશે ! સંયમના પ્રતો કેકઠેકાણે સ્ત્રી-પુરુષોને આપવા જોઈએ તેમજ વિદ્યાર્થીઓમાં પચ્ચીશ વર્ષ લગી બ્રહ્મચર્ય પાળીશ એવું ઠસાવવું જોઈએ.

શ્રી. શ્રોફ : “ પણ આ બધું વ્યક્તિગત નહીં, સંગઠન દ્વારા થવું જોઈએ. આપણે જે નૈતિક સંગઠનો રચીએ છીએ તેમાં એ વાત સહજ રૂપે આવી જાય છે. વ્યક્તિગત વાત અમૂક હદ કે મર્યાદા પછી અટકી જવાની છે.

વહેવાર શુદ્ધિ આંદોલન અને ભૂમિ આંદોલનોની શું દશા થઈ? ત્યારે ગાંધીજીએ સંસ્થાઓ દ્વારા કામ લઈ આખા દેશનું ઘડતર કર્યું. એવીજ રીતે સંસ્કૃતિ રક્ષાના કોઈ પણ મુદ્દાનું કાર્ય સુસંસ્થાઓ દ્વારા વ્યાપક બનાવાય તોજ સફળ થશે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા [૧૩]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૨૭-૧૦-૬૧]

સાધુસંસ્થાની આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા ઉપર અત્રે વિચાર કરવાનો છે. સર્વપ્રથમ અધ્યાત્મ એટલે શું તેનો વિચાર કરીએ. અધ્યાત્મમાં અધિક+આત્મનિ એ બે શબ્દો છે. તેનો અર્થ થાય છે આત્મામાં રમણ કરવું કે વિચરણ કરવું. એનો ખીજો અર્થ થાય છે “આત્માનં અધિ”; એટલે કે આત્મા પ્રત્યે જોવું, આત્મસ્વભાવમાં પ્રવૃત્ત થવું. ગીતામાં પણ કહ્યું છે:-- ‘સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે’ (સ્વભાવ એજ અધ્યાત્મ છે.) આનો ધણાં લોકો સાંકડો અર્થ કરીને કેવળ પોતાના આત્મામાં જ વિચરણ કરવું કે પ્રવૃત્ત થવું એમ કરે છે. પણ એના વિશાળ અર્થ રૂપે સિદ્ધ ભગવાનને મૂકી શકાય છે કે જે વિશ્વ ચૈતન્યમાં રમણ કરી, વિશ્વના પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ જાણે છે - જુએ છે. એટલે વિશ્વના ચૈતન્યોમાં રમણતા કરવી, વિશ્વના આત્માઓની પ્રવૃત્તિ જાણવી, એમની સાથે એકરૂપતા - તાલબદ્ધતા અનુભવવી, જ્યાં જ્યાં સ્વભાવ આત્મશુણે ખૂટતા હોય ત્યાં ત્યાં નિમિત્ત બની આત્મવિકાસ સાધવો એજ અધ્યાત્મ છે. એ ભાવ જે પ્રવૃત્ત થાય છે તે ખરો આધ્યાત્મિક છે.

આધ્યાત્મનું પ્રેરક બળ :

સર્વાંગી ક્રાંતિકારની ક્રાંતિનો પાયો આધ્યાત્મિકતા હોય છે. એનું પ્રેરક બળ વિશ્વચૈતન્ય હોય છે; ન કે કેવળ પોતાનું ચૈતન્ય. તે પોતાને એકલો નથી સમજતો. તે પોતાના ચૈતન્યનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી તેને વિશ્વ ચૈતન્ય સાથે જોડી, પોતાનાં તેમજ જગતનાં આવરણોને દૂર કરવા

પ્રયત્ન કરે છે તેમ કરવા માટે તે પોતાના પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ હોમવા પણ તૈયાર થાય છે; કારણ કે તેનું પ્રેરકબળ વિશ્વચૈતન્ય છે. જો ત્યાં તેનું પ્રેરક બળ પોતાનું જ ચૈતન્ય હોય તો આવી સહનશક્તિ તેનામાં ન આવી શકે અને મરણાંત સુધી શ્રદ્ધા- (વિશ્વના અવ્યક્ત ચૈતન્ય પ્રત્યે) પૂર્વક ટકી ન શકે. તેને એ ખાતરી હોય છે કે શરીરનો નાશ થાય છે, પણ આત્માનો નાશ થતો નથી તેથી જ તેનામાં વિશ્વચૈતન્ય પ્રત્યે મરણાંત સુધી શ્રદ્ધા રહેલી હોય છે. ઇશુખ્રિસ્ત કે સોક્રેટિસ વગેરે પોતાનાં પ્રાણાંત સુધી અવિચળપણે ટકી રહ્યા, તેની પાછળ આજ ભાવના સક્રિય કાર્ય કરતી હતી. એટલે જ તેઓ પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ જગતના દુઃખોને પોતાનાં માની; અને કષ્ટ સહી જગતના દુઃખો દૂર કરવા મથે છે. અહર્નનંત્રાવક સામે દેવે મયંકર પરિસ્થિતિ સર્જી પણ તેની સામે વિશ્વ-અધ્યાત્મનું એજ પ્રેરક બળ હતું એટલે તે ન ડગ્યો.

માતા જેમ પોતે કષ્ટ સહી બાળકને સુખ આપવામાં આનંદ માને છે, તેમ ખરો આધ્યાત્મિક જાતે હોમાર્થ કષ્ટો સહીને વિશ્વાત્માઓની ભાવ રક્ષા કરવામાં અનેરો આનંદ માને છે. તે બધા આત્મામાં પોતાપણું જૂએ છે અને એટલે જ તે “ સર્વ ભુયન્ત ભૂયસ્સ સર્મ્મં ભૂયાદ પસ્સ ઓ ”- સર્વઆત્માને આત્મવત અને સમભાવથી જોઈ શકે છે. પારકા દુઃખો જોઈને તેનું હૃદય દ્રવિત થશે, અને તેને દૂર કરવાનું પસંદ કરશે. સ્વચ્છતા જેને પસંદ છે, તે વ્યક્તિ ક્યારે ગમે ત્યાં હશે છતાં સાફ કર્યા વગર રહી શકે જ નહીં, એવું આધ્યાત્મિક પુરુષોનું પારકાં દુઃખો પ્રતિ છે.

અપ્રાહમ લિંગન જ્યારે કાદવમાં ફસાયેલા ડુકકરને બહાર કાઢે છે ત્યારે તેના દુઃખને પોતાનું ગણીને જ કાઢે છે અને તેમ કરવા જતાં પોતાના કપડાં ખરાબ થઈ જાય છે તો તેની ચિંતા કરતા નથી. પણ બૂંડને બહાર કાઢ્યાનો અનેરો આનંદ અનુભવે છે.

ગજસુકુમાર મુનિ બહુ જ લાડકોડમાં ઉછરેલાં પણ વૈરાગ્ય આવતાં યુવાનીમાં દીક્ષા લીધી, દીક્ષાને પહેલે દિવસે જ તેમણે નેમનાથ પ્રભુને કહ્યું કે મને વહેલી તકે આત્મ વિકાસની સિદ્ધિ થાય તેવો માર્ગ બતાવો. તેમણે ખારમી ભિક્ષુની પ્રતિમા બતાવી અને ગજસુકુમાર મુનિ મસાણામાં તેની સાધના કરવા ગયા. ત્યાં જ તેમનો સંસાર પક્ષનો સસરો સોમલ બ્રાહ્મણ નીકળે છે અને પોતાની દીકરીનું શું થશે? એની ચિંતામાં કોઈ ભરાઈ ગજસુકુમાર મુનિના માથે માટીની પાળ બાંધી તેમાં ધગધગતા અંગારા નાખે છે. તે વખતે આજના કોઈપણ સાધુની જેમ તેઓ ગુસ્સે ન થયા; પણ માથું સળગી બળી રહ્યું છે અને તેની અપાર વેદના છે છતાં તેઓ સમજાવ ધારણ કરે છે અને વિશ્વના આત્માઓ સાથેની એકતા અનુભવી પોતાના સસરાને કર્મબંધન મુક્તિનું કારણ માને છે. તેમને સંપૂર્ણ ચૈતન્યની જાણકારી રૂપે કેવળજ્ઞાન થાય છે. આવું છે આધ્યાત્મિકતા અને વિશ્વાત્માઓ રૂપ પ્રેરક બળ.

આધ્યાત્મિકતા એટલે?

આ આખું વિશ્વ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર છે. જ્યાં જ્યાં આત્માઓ છે તે તે ક્ષેત્ર આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર જ છે. વિશ્વના દરેક આત્માઓ અને પોતાનો આત્મા અભિન્ન છે; એ જીવોમાં મારા જેવું આત્મતત્ત્વ છે અને મારામાં એમનાં જેવું આત્મતત્ત્વ છે; આવી આત્મવત્ ભાવનાથી પ્રેરાઈને, પ્રાણી માત્રને જોઈ સહુ કષ્ટોનું નિરાકરણ કરવું, એ આધ્યાત્મિકતાના ક્ષેત્રમાં આવે છે. વિશ્વના સમસ્ત પ્રાણીઓ સુધી પહોંચવા માટે ત્રણ ઓળિયે જવું પડશે:—(૧) વ્યક્તિ (૨) સમાજ (૩) સમષ્ટિ વ્યક્તિથી માનવસમાજ સુધી પહોંચ્યા બાદ; પ્રાણીમાત્ર સાથે આત્મીયતા ભર્યો વહેવાર થશે.

આધ્યાત્મિક વહેવારનો અર્થ એ છે કે જેને એવું જ્ઞાન થઈ જશે કે જેવો મારો આત્મા છે તેવો બીજનો છે; જેમ મને પ્રતિકૂળતામાં દુઃખ અને અનુકૂળતામાં સુખ થાય છે તેમ બીજને થાય છે. એમ

પોતાના આત્મભાવના ત્રાજવે જગતના પ્રાણીઓનાં સુખદુઃખને સમજી; તે સમજણ પૂર્વક દરેકને સુખી કરવાનો દરેકમાં આત્મભાવ જગાડવાનો વહેવાર કરશે; તેમજ ખીજને પણ એજ માર્ગે દોરશે.

આધ્યાત્મિક જ્ઞાની કદી સિદ્ધ અને સંસારીમાં પણ આત્માની દષ્ટિએ ભેદ કરશે નહીં; જુદા જુદા ઘટમાં રહેતે આત્મ વિકાસના તારતમ્યને કે આવરણોને લઈને દેખાય છે પણ આત્મતત્ત્વ તો સહુમાં સમાન છે, એમ માનશે. તે નાના નાના જીવોમાં પણ પરમાત્મ-સ્વરૂપનાં દર્શન કરશે.

નરસીં મહેતાએ એકવાર રોટલી બનાવી લીધી અને ચોપડવા માટે ઘી લેવા અંદર ગયા. એટલામાં એક કુતરો ત્યાં આવ્યો અને રોટલી લઈને ગયો. નરસીં મહેતા ઘીની હાંડલી લઈને બહાર આવ્યા અને કુતરાને રોટલી લઈને જતો જોઈને બોલ્યા: “ભગવાન! મને શી ખજર હતી કે આપ આટલા ભૂખ્યા છો! પણ ઘી ચોપડ્યા વગરની રોટલી ગળે અટકશે. માટે થોભો, એને હું ચોપડી દઉં!” એમ કહીને કુતરો પાછળ દોડ્યા. કુતરો એક જગ્યાએ અટક્યો કે તેના પગ પકડી લીધા અને રોટલી ચેપડીને તેની આગળ ધરી. આ હતી નરસીં મહેતાની પારદર્શી દષ્ટિ! પોતાને ગળે લૂખી રોટલી અટકે તો કુતરાને પણ અટકે એમ માની તેમણે કુતરાનું દુઃખ જોયું.

વેદોમાં કહ્યું છે :—

“યો વૈ ભૂમા તત્સુરવમ્”

—જે વ્યાપક બને છે તે સુખરૂપ થાય છે. વ્યાપક બનતાં તેને પોતાની ચિંતા જાતે કરવાની હોતી નથી; તેની ચિંતા ખીજ કરે છે. વિશ્વ ચૈતન્યના દુઃખ કે આવરણો દૂર કરવામાં તે જાતે સંશોધન કરી, તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. અને તે આત્માઓને આત્મગુણો તરફ વાળવા પ્રયત્ન કરે છે. વિશાળતામાં જે આનંદ છે તે સંકીર્ણતામાં નથી. આધ્યાત્મિકતાનું વ્યાપક ક્ષેત્ર આપું જગત છે ત્યારે કેવળ સ્વાર્થો બની પોતાના જ પાંચ હાથના દેહમાં તે સીમિત થઈ જાય તેથી

જગતને શું લાભ? તેને આધ્યાત્મિકતાનો જે લાભ મળ્યો છે તે એને વિશ્વ હિતમાં લગાડવો જોઈએ ત્યારે જ એનો લાભ જગતને થાય છે.

આધ્યાત્મિકતા જેને પ્રાપ્ત થાય છે તેની ઉપયોગિતા આખા જગતને છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધ્યો તેથી ભારતનેજ નહીં આખા જગતને ઓછાવત્તા અંશે લાભ મળ્યો જ છે. તીર્થંકરોના જન્મ અને કેવળ જ્ઞાન વખતે મનુષ્ય, દેવો અને નારકી દરેકને હૃદય થાય છે. તેનું કારણ એ કે એવા આધ્યાત્મિક આત્માના જન્મ અને સંપૂર્ણ જ્ઞાની બનવાથી અનેક જીવો ઓધ પામશે; આત્મભાવનો રસ્તો લેશે અને આધ્યાત્મિક વિકાસ પામશે; તેમજ સમષ્ટિને પણ માનવો દ્વારા વાતસલ્ય મળશે. દુઃખમાં સબડતા નારકી જીવોને પણ તીર્થંકર મુક્તિથી આનંદ થાય છે; ખરેખર તીર્થંકરો જન્મથી માંડીને કેવળજ્ઞાન પામે છે ત્યાંસુધી પોતાના વ્યક્તિગત જીવનથી આધ્યાત્મિકતા તરફ વળવાનો આદર્શ ઉપસ્થિત કરે છે અને કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી સમસ્ત વિશ્વના એકાંત કહ્યાણુ માટે પોતાના આત્મ-વિકાસનો ઉત્કર્ષ સાધે છે.

ત્યારે આજની ધડાધેલી ચોકકસ સાધુસંસ્થાના સભ્યોએ તેજ રીતે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ તે સ્પષ્ટમાર્ગે, પોતાની સાધુમર્યાદામાં રહીને પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તેમણે વિશ્વના આત્મ સ્વભાવ ઉપર જ્યાં જ્યાં જે આવરણો દેખાય ત્યાં ત્યાં તે આવરણો, અશુદ્ધિઓ અને અનિષ્ટોને દૂર કરવા જાતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અથવા પોતાના દ્વારા પ્રેરિત શુદ્ધ નૈતિક લોકસંગઠનો અને લોકસેવક સંગઠનો દ્વારા વિશ્વમાં આધ્યાત્મિકતા લાવવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. જે જે ક્ષેત્રમાં અશુદ્ધિ જોશે ત્યાં પોતાની આધ્યાત્મ દૃષ્ટિ વડે ત્યાંની ગંદગી દૂર કરશે.

અધ્યાત્મ એકાંગી નથી

આજે ઘણા કહેવાતા અધ્યાત્મવાદી સાધુઓ અધ્યાત્મનો અર્થ કેવળ પોતાના આત્મા સુધીજ કરે છે. તેમનું માનવું છે કે જગતની

ગંદગી સાથે અમને શું ? અમારે તો માત્ર ઉપાશ્રય કે એકાંત સ્થાનમાં રહીને, પોતાના જ આત્માનું ચિંતન કરવું જોઈએ. દુનિયામાં જેનો આત્મા તરવાનો છે તે તરશે; જે અમે જગતના બધા ગંદવાડમાં જશું તો અમને પણ ગંદવાડ વળગી જશે. માટે તેનાથી દૂર રહેવું સાફ છે. આ એકાંગી અધ્યાત્મવાદની દૃષ્ટિ તો છે જ; પણ તે અપૂર્ણતાનેય ઝાલેર કરે છે અને સાથે પત્તાયનવાદી મનોવૃત્તિ સૂચવે છે.

જે આત્મા પોતે પવિત્ર છે તે કઈ રીતે અશુદ્ધ થઈ શકે ? અને અશુદ્ધિના ડરે જગતના કલ્યાણથી કઈ રીતે ભાગી શકે ! ડોક્ટર રોગીના કીટાણુઓ પોતાને લાગશે એમ કરીને ડરે રોગીને ન અડે તો એ ડોક્ટર નથી; કાં તો એ સદૃઢથી નથી એમજ માનવું રહ્યું. મા પોતાના બાળકની અશુદ્ધિ જોઈ તેને પડતું મૂકતી નથી; “ પણ બિચારું ગંદુ પડ્યું છે; લાવ ને સાફ કરી દઉં ” એવા પ્રબળ વાત્સલ્યે પ્રેરાઈને તેને સાફજ કરે છે. ત્યારે અધ્યાત્મવાદી વિશ્વવત્સલ જગત માતા છે; તે જગતરૂપી સંતાન ઉપર ક્યાંયે ગંદવાડ કે અશુદ્ધિ હશે તો તેને દૂર કરતા અચકાશે નહીં ! જે તે અચકાય તો તેને આધ્યાત્મિક કોઈ કહેશે જ નહીં.

ગાંધીજીને કોઈ એ કહ્યું : “ આપ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર છોડીને આ રાજકારણના ગંદવાડમાં કેમ પડ્યા ? ”

ત્યારે તેમણે કહ્યું : “ જ્યાં ગંદવાડ છે ત્યાંજ આધ્યાત્મિકત્વ સાચું ક્ષેત્ર છે. ને હું એ કામ ન કરું તો ગંદવાડ વધશે અને મને તેમજ દુનિયાને દુઃખદાયી થશે. એટલે રાજકીય ક્ષેત્રનો ગંદવાડ દૂર કર્યા સિવાય મને મોક્ષ મળવાનો નથી. ” સાચો આધ્યાત્મિક પોતાની જાગૃતિ રાખી એ અશુદ્ધિ અને ગંદવાડને દૂર કરશે. દીવો અંધારામાં નહીં પ્રકાશે તો તેની ઉપયોગિતા શું ?

બગવાન મહાવીર અનાયું પ્રદેશમાં ગયા; ત્યાં કુરતાં અને અસંસ્કારિતાઓથી ભરેલા લોકો હતા. ચંડકૌપશિક સપ્ પાસે ગયા.

ન્યાં ક્રોધ અને પ્રતિહિંસાનું તાંડવ ચાલતું હતું. તે વખતે એમની હૃદયસ્થ અવસ્થા હતી એટલે તેમણે વધારે કાળજી રાખીને ધર્મસ્થાનકમાં બેસી રહેવું જોઈતું હતું; પણ તેઓ સાચા આધ્યાત્મિક પુરુષ હતા અને તેમને લોકોમાં ફેલાયેલી અસંસ્કારિતા ખટકતી હતી. એટલે જ તેમણે કહ્યું :—

અસંસ્કૃત્યં જીવિય, માંપમાયણ,
જરોવણીયસ્સ હુ નત્થિ તાણં !

જીવન અસંસ્કૃત છે. ગંદગીથી ભરેલું છે. તેને સાફ કરવામાં પ્રમાદ ન કર ! ઘડપણ આવતાં કોઈ બચાવી શકશે નહીં ! જગતના આત્માઓને શુદ્ધ થવા માટે કેટલો સ્પષ્ટ આદેશ આપ્યો હતો ! તેમણે અનુભવોના આધારે કેવળ ઉપદેશ કે આદેશ જ ન આપ્યા પણ કેવળજ્ઞાન થયા પછી પણ સમાજના ઘડતર માટે ચતુર્વિદ્ધ સંઘની સ્થાપના કરી. તેમનો તો આધ્યાત્મિક વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો. પછી શા માટે તે વખતના ગંદકીભરેલા અસંસ્કૃત સમાજના કલ્યાણ માટે તેમણે નિર્વાણ કાળ ત્રીશ વર્ષો સુધી સામાજિક જીવનને સુસંસ્કૃત અને આધ્યાત્મિક બનાવવા કાઢ્યો તેમણે પાદ વિહાર કર્યો. રાજાઓ અને ક્ષત્રિયો, માંસાહાર, તથા સુરાપાનમાં પડ્યા હતા તેમને સુધારી શ્રાવક બનાવ્યા. પશુઓની બાંધે આપવા-અપાવવામાં યજ્ઞની સફળતા સમજતા બ્રાહ્મણોને આત્મવાદના રસ્તે તેમણે આણ્યા. ઋષિ અને અંબડ જેવા સન્યાસીઓને એકાંગી અધ્યાત્મવાદમાંથી તેમણે વ્યાપક અધ્યાત્મવાદ તરફ વાળ્યા. ચંદનબાળા જેવી દાસી વેચાયેલી સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપી; સાધ્વી સસ્યાના પ્રમુખ બનાવી તેમજ હરિકેશી અને મેતાયં મુનિ જેવા ચાંડાળ શુદ્રોને દીક્ષા આપી. સહુ આત્મા સમાન રીતે મુક્તિના અધિકારી છે એવી જન્મદંસ્ત આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ તેમણે કરી.

આત્માઓના ગુણ-વિકાસનું બારીક-વિવેચન :

ભગવાન મહાવીરની આ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ કેવળ માનવ સમાજ સુધી ન રહી પણ તેમણે બધા પ્રાણીઓના દુઃખથી પ્રેરાઈને; તેમની

મુક્તિ માટે સૂક્ષ્મ વિવેચન કર્યું. વિશ્વના આત્માઓનાં ગતિ, સ્થિતિ, મનોભાવ અને અધ્યવ્યવસાય (લેસ્યા) ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિય વિકાસ, સુખદુઃખ, મન-વચન અને કાયાના વ્યાપાર, કપાય, આહાર, પર્યાપ્તિ, પ્રાણ, કર્મબંધન, મુક્તિ, જ્ઞાન...વગેરેનો ઝીણવટથી વિચાર કરી તેમણે કહ્યું :—

“ સર્વે જીવા સુહસાયા દુહ પઢિકૂલ ”

—અધા પ્રાણીઓ સુખને ઝંખે છે. દુઃખ તેમને પ્રતિકૂળ લાગે છે. તેમણે જે ઝંખે કહ્યું. તે બધું અંતઃસ્ત થતાં અંતઃકારોએ એ મહાવીર વાણી માટે કહ્યું :—

“ સર્વ જગજીવ રક્ષણ દયદયાળ પાવયણં ભગવા સુકદિયં ”

—ભગવાને સમગ્ર જગતના જીવોની રક્ષારૂપ દયાથી પ્રેરણા આપી છે. તે પ્રવચનોના પ્રચાર માટે સંઘની સ્થાપના તેમણે કરી હતી.

એની સાથે જ અરિહંત અને સિદ્ધની સ્તુતિમાં “ તિન્ના ણ તારયાણં ” તેમજ “ વુદ્ધાણં બોદિયાણં ” “ મુક્ત્યાણં મોયાગાણં ” આ શબ્દો આજના માત્ર પોતાનાં આત્મામાં જ રાચતા એકાંગી આધ્યાત્મિકોએ સમજવા જેવા છે કે “ જાને તરે અને ખીજાને તારે ”; “ જાને ખોધિ પ્રાપ્ત કરે અને ખીજાને કરાવે ”, “ જાને મુક્ત થાય અને ખીજાને મુક્ત કરાવે. ” આ જ સાચો અને સર્વાંગી આધ્યાત્મિકતાનો પાઠ છે. એવા કહેવાતા આધ્યાત્મિકોએ આ પાઠ કાઢી નાખવો જોઈએ કારણ કે આ પાઠ તેમની માન્યતાની વિરુદ્ધ છે. ચિત્તમુનિ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી જેવા ભોગી અને રાજકારણની ગંદવાડમાં પડેલા માણસ પાસે પ્રતિબોધ આપવા અને છેલ્લે તેને અપકર્મની પ્રેરણા આપવા શા માટે ગયા હતા? શું ચિત્તમુનિ જેવા આધ્યાત્મિકને ગંદવાડ ન વળગી ?

જેઓ પોતાને કોઈપણ જાતની ગંદવાડ લાગશે અને આધ્યાત્મિકતા દૂષિત થશે, એમ માને છે; તેમના માટે ભગવાન મહાવીરનું

આખું જીવન આદર્શ જેવું છે. રાજકારણ કે સમાજકારણ, સ્ત્રીકારણ કે જાતિકારણ, માનવકારણ કે પ્રાણીકારણ; તેમણે દરેક ક્ષેત્રની અસંસ્કારિતા દૂર કરવામાં જ પોતાની આધ્યાત્મિકતાની સંપૂર્ણ ઉપયોગિતા માની હતી. ત્યારબાદના જૈનાચાર્યોએ, પણ રાજકારણ કે સમાજકારણની, ગંદકી લાગી જશે એ કારણે આધ્યાત્મિકતાને એકાંગી કે પંચુ નહોતી બનાવી, પણ વ્યાપક હિતાર્થે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એટલે આજે આધ્યાત્મિકતાના નામે વ્યક્તિવાદ, એકાંગી આત્મવાદ, અલગતાવાદ, સ્વાર્થવાદ, ચમત્કારવાદ ચાલે છે તે સાચી આધ્યાત્મિકતા નથી પણ તેની વિકૃતિઓ છે, ભગવાન મહાવીરે તે કાળમાં અધ્યાત્મના નામે જે જે વિકૃતિઓ ચાલતી હતી તેને દૂર કરી-કરાવી હતી. તો આજે તેમને માનનારા સાધુ-સન્યાસીઓએ તો અધ્યાત્મવાદના નામે ચાલતી બધી વિકૃતિઓનો ઘટસ્ફોટ કરી તેને દૂર કરવા-કરાવવા માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

સાધુસંસ્થાની આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ઉપયોગિતા કઈ રીતે?

પણ, આજે ધડાયેલી સાધુસંસ્થામાં ઘણા ઓછા આધ્યાત્મિકતાને સાચા સ્વરૂપમાં સમજે છે. મોટો ભાગ તો આધ્યાત્મિકતાના નામે ભ્રાંતિઓ અને વહેમોનો શિકાર છે. પોતાના અનુયાયી વર્ગને પણ એ અંધ-વિશ્વાસને માર્ગે લઈ જાય છે. એથી પણ વધારે દુઃખદ બીના તો એ છે કે જેઓ અધ્યાત્મને સમજી માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આત્મીયતા સાધવા, આધ્યાત્મનો પુટ લગાડવા મથે છે તેની ટીકા કરવાથી લઈને ઉતારી પાડવા સુધી પ્રયત્ન કરે છે. અને વગોવે છે કે એ તો સંસારના કામમાં પડ્યા. આધ્યાત્મિક રહ્યા નથી એવું કહી આધ્યાત્મિકતાને એક કુંડાળામાં જ રાખવા મથે છે.

તેઓ ભૂલે છે કે આધ્યાત્મિકતાનો પુટ સિદ્ધ પુરુષોને લગાડવાનો નથી પણ સંસારી જીવોને લગાડવાનો છે, તે માટે ક્યાં ક્યાં આવરણો

છે. તે જાણકારી રાખવી જ પડશે. નહીંતર અશુદ્ધિ કઈ રીતે દૂર થઈ શકે ?

આ આત્માને શુદ્ધ કરવો છે. એ અધ્યાત્મ છે. પણ આત્માને શુદ્ધ કરવા માટે તે કયા કયા કર્મોથી બંધાયેલો છે તે જાણ્યા વગર તેને શુદ્ધ-પુદ્ગ-મુક્ત કઈ રીતે કરવો ? એટલે જ જ્યાં કર્મના બંધનો તોડવા માટે, કર્મને આવતા રોકવા (સંવર) કર્મને એક દેશથી દૂર કરવા (નિર્જરા) અને કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરવો (મોક્ષ) ખતાવવામાં આવ્યાં છે, ત્યાં સાથે કર્મ-આયાત (પાપ-પુણ્ય રૂપ આશ્રવ) અને કર્મબંધન (બંધ) પણ ખતાવવામાં આવ્યાં છે. સાથે જ એ કર્મબંધનની અલગ અલગ અવસ્થા; ક્રોધમાન, માયા, લોભ વગેરે માનસિક પરિસ્થિતિ પણ સમજાવવામાં આવી છે. આ બધું સંસારી જીવે માટે છે; અને શું આ બધી સંસારની વાતો નથી ? સંસારી જીવની સાથેસાથ અજીવના લક્ષણ, ભેદ વ. ખતાવ્યા; તે સંસારની વાત નથી ? આધ્યાત્મિક પુરૂષે એ બધાનું સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન કરી સંસારી જીવને કપાયેથી છોડાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જ પડશે, તોજ સર્વાંગી આધ્યાત્મિક ઉપયોગિતા સિદ્ધ થશે.

જો વ્યક્તિગત સાધના જ સાધુ-સંસ્થાનું ધ્યેય હોત તો એવી સાધના ગૃહસ્થજીવનમાં થઈ શકત; એની ચોખ્ખવટ અગાઉ થઈ ચૂકી છે; પણ આખા સમાજને આધ્યાત્મિક પ્રેરણા આપી સમષ્ટિ સુધી એનો પ્રસાર કરવો એજ સાધુસંસ્થાનું ધ્યેય છે; કારણ કે તેના સભ્યોને ધરખાર કે પૈસા ટકાના કોઈ બંધન હોતાં નથી અને તેઓ અવસર આવે ત્યારે પ્રાણ પ્રતિષ્ઠાના ભોગે પણ પણ એ સાધી શકે છે.

મૈતાયૈ મુનિ જુએ છે કે સોનાનો જવ કુકડો ગણી ગયો છે. અને સોનીને એનીજાણ થશે તો તે એને મારી નાખશે. એટલે બિક્ષા લઈ ને જતી વખતે, સોનીના પ્રશ્નના જવાબમાં મૌન રહે છે. મુનિજ ચોર છે એમ

માની સોની તેમને પકડીને તડકામાં તેમના માથે બીનાં ચામડાંના પટ્ટાનો વળ આપે છે. કુકડાનો પ્રાણુ જાય તો તેને કેટલી પીડા થતી હશે. એમ જાણી સમભાવે તેવું દુઃખ મૈતાર્યમુનિ સહન કરે છે; અને અંતે એનો પ્રાણુ છૂટે છે. એટલામાં ધડકો થતાં કુકડો ચરકે છે જેમાં જવનો દાણો નીકળે છે. તે જોઈને સોનીને પશ્ચાતાપ થાય છે અને તે પોતાના આત્માના ઉદ્ધાર માટે એમના રસ્તે દીક્ષા લેવા નીકળી પડે છે. અહીં આધ્યાત્મિક પુરૂષના આત્મભાવની કસોટી થઈ; તે માટે પ્રાણુ ત્યાગવા પડ્યા અને સાથેજ સોનીને પ્રેરણા પણ મળી. ત્યારે ગૃહસ્થ સાધકની અમૂક મર્યાદા છે.

અધ્યાત્મ વિકાસની ખરી કસોટી, આત્માની વાતો, એકાંગી આત્મસાધના કે બ્રહ્મજ્ઞાનની વાણી નથી પણ, બીજા આત્માઓ સાથે વહેવારમાં કેટલી આત્મીયતા દાખવે છે તેમાં છે. આધ્યાત્મિક આત્મા; લૂપ્ત મળે કે ગરિષ્ઠ મળે, મહેલ મળે કે ઝૂંપડી, સુખ હોય કે દુઃખ; શત્રુ હોય કે મિત્ર, ઈષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ, ગદગી હોય કે પવિત્રતા, તે બધા સ્થળે મમત્વ યુક્તિ રહિત થઈને વિચરશે.

ધ્યાનથી તલવાર જુદી છે એમ અધ્યાત્મવાદી, શરીર અને આત્મા બન્નેને અલગ જોશે અને આત્માની અનંત શક્તિને પ્રગટાવશે. તે આધ્યાત્મિક પૂટ બધાય ક્ષેત્રોને લગાડશે; તેથી ડરશે કે ભાગશે નહીં. તેની કસોટીનો પ્રસંગ આવતાં તે સંપ્રદાય, શિક્ષ, શરીર કે ઉપકરણનાં પરિગ્રહ, પ્રાણુ અને પ્રતિષ્ઠાને હોમી દેતાં અચકાશે નહીં. તે શુદ્ધિ પ્રયોગોમાં પીછેહઠ કરશે નહિ. જ્યાં જ્યાં આત્માની અલગતા દેખાશે કે એ નામે કોમી, જાતીય, પક્ષીય, હુલ્લડો, રમખાણો કે ઉપદ્રવો થશે; આધ્યાત્મિકતાનો “સર્વ આત્મા સમાન”નો સિદ્ધાંત મૂકાતો જોશે, ત્યાં કેવળ બાધણુ કરીને નહીં, પણ પ્રાણુ હોમીને પણ આત્મા-આત્મા-વચ્ચે સમાનભાવ સ્થાપી શાંતિ આણવા નીડર મનીને, બયગ્રસ્ત માનવસમાજને નિર્ભય બનાવવા પ્રયત્ન કરશે. એજ માર્ગે વિશ્વના માનવોને ત્રાસદાયક

યુદ્ધો, અણુપ્રયોગો કે બીંસી નાખતા ભયાનક વાદો ને દૂર કરવા અદ્વિસક રીતે પ્રયત્ન કરશે. એટલે કે તે માનવના સર્વ ક્ષેત્રે શુદ્ધિ કરવા મથશે, આજ સાચા આધ્યાત્મિક આત્માની ઓળખાણ છે અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા છે.

ચર્ચા - વિચારણા

સાધુઓનું મુખ્ય ક્ષેત્ર એટલે આધ્યાત્મિકતા

પૂં. દાંડી સ્વામીએ આજની ચર્ચાનો આરંભ કરતાં કહ્યું: “બધા ક્ષેત્રોમાં અને બધા આશ્રમોમાં સર્વોપરી સત્તા સાધુ સંસ્થાની છે. કારણકે, તેઓજ સંપૂર્ણ ત્યાગી, સર્વથામુક્ત અને નિર્લેપ રહી શકે છે. પણ તેમાંયે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર તો એમનું આગવુંજ ગણાય. જગત, આત્મા અને બ્રહ્મ એ ત્રણ વસ્તુઓ મુખ્ય છે. તેમાં પણ આત્મા સૌથી મુખ્ય છે. આત્મા હાથમાં આવે તો આખું જગત ‘હસ્તા મલકવત’ બને.

એવા આત્માની શોધમાં સહુથી પહેલો પ્રયત્ન અને સતત પુરૂષાર્થ સાધુસંતોએ કર્યો. “આત્મા વારે શ્રોતવ્યો, મંતવ્યો, નિદિધ્યાસિતવ્ય:” એટલે કે આત્મા શ્રવણયોગ, ચિંતવવા યોગ્ય અને અખંડ સ્મરણીય છે. આત્માનું તળિયા લગયું જીંડું જ્ઞાન એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાન તેને લગતાં જ પ્રસ્થાનત્રયી; જૈનઆગમો અને બૌદ્ધ પિટકો વ. ગ્રંથો છે. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર સવિશેષ નિવૃત્તિ માગે છે અને તેવી નિવૃત્તિ સન્યાસ સિવાય સંભવતી નથી.

જગત અનંતકાળથી કર્મ અથવા માયાથી ભરમાયું છે. તેમાંથી આત્માનું પોતાનું તત્ત્વ શોધી સંસારના દરેક ક્ષેત્રે માર્ગદર્શન કરવાનું છે. આ કામ અધ્યાત્માના પાયા વગર ન બની શકે. જનકવિદેહી, રામ કે કૃષ્ણ જેવા તો તે યુગના શ્રેષ્ઠ પુરૂષો થયા પણ તે કાળે વશિષ્ઠ,

વિશ્વામિત્ર, સાંદીપનિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા ઋષિઓનો પોતાનો પ્રભાવ હતો. આ કાળે ગાંધીજીએ બહુ મોટું કાર્ય કર્યું પણ તે અમૂક હદે જઈને થંભી ગયું. પં. નેહરૂ તેમજ સંત વિનોબાજી ખૂબ મથે છે; પણ સાધુ સંસ્થા સિવાય એ થંભેલું કાર્ય વિશ્વવ્યાપી બનાવવાનું શક્ય નથી. જો કે આ કાર્યમાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓ, બ્રહ્મચારીઓ કે વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ મદદગાર જરૂર બની શકે પણ એ બધાની સાથે રાહબર તો સાધુ-સન્યાસીઓ જ જોઈશે. એટલે આ સાધુ શિબિર સમયસર થઈ છે.

ખીજા બધાં ક્ષેત્રો આપણે જોઈ ગયા પણ, આ ક્ષેત્ર તો સાધુ-સંસ્થાએ હજારો વર્ષોથી ખેડ્યું છે. જ્યારે વિશ્વ એક થઈ રહ્યું છે ત્યારે આધ્યાત્મિક પાયો વિના ચાલશે નહીં. આથી વિશ્વના પ્રાણીમાત્રમાં જો આત્મતત્ત્વ વિકાસ લક્ષી પડ્યું છે તેને જગાડવાનું કામ સાધુ-સંસ્થાના સભ્યોએ જ કરવું પડશે. આજના ભૌતિકવાદની લાલચોમાંથી બધા સાધુ-સન્યાસીઓ ઉપર નહીં ઊડી શકે, પણ જોઓ જાંચે ઉઠશે તેઓ ખીજા અનેક સાધુસન્યાસીની ખોટી નીંદ અને બેદરકારી જરૂર ઉડાડી શકશે. એટલે આ ક્ષેત્રે એકમાત્ર સાધુસંસ્થાની અનિવાર્ય ઉપયોગિતા છે.

રંતિદેવનો આદર્શ

શ્રી. દેવજીભાઈ: “ તીર્થંકરોને કોઈ પૂછે કે આપ જગત માટે અથાગ પ્રયત્ન કરો છો તો તેઓ એમજ કહેશે કે જગતના પ્રાણી માત્ર સાથે મારે આત્મીયતા સહજ થઈ છે, તેથી પ્રેરાઈ ને હું કરું છું. એથી જો નિવૃત્ત છે તેજ સહુથી વધુ પ્રવૃત્ત છે. આત્મા તરફ લક્ષ રાખી વિશ્વાત્માઓ સાથે ઐક્ય સાધે તે આધ્યાત્મિક છે, આવા સાધકોને કદિ નિરાશા સ્પર્શતી નથી અને જીવનના અંત સુધી તેઓ પ્રાણીમાત્રના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ કરતા જ બચે છે.

ભ. રામકૃષ્ણ કે ભ. ખુદ્દ-મંહાવીર સર્વાંગી ક્રાંતિકાર હોઈ તેઓ આધ્યાત્મિકતા આચરે આચરે તે સહજ છે. પણ ૪૮ દિવસના

ઉપવાસના પારણે રંતિદેવ જેવા રાજા બ્રૂખ્યાને ખાવાનું આપી દે એનું કારણ જોડી આધ્યાત્મિકતા છે, આવી આધ્યાત્મિકતા સાધુસંસ્થાની પ્રેરણા સિવાય ક્યાંથી આવી શકે ? ”

આધ્યાત્મિકતાનો પ્રભાવ

શ્રી પૂંજભાઈ : “ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યને વિચાર આવ્યો “ કોડહમ ” હું કોણ છું. તેમાંથી જવાબ મળ્યો “ હું બ્રહ્મ છું. ” શંકરાચાર્યને આવી અનુકુળતા મળે તેનું કારણ સન્યાસ હતું. સાધુસંસ્થા સિવાય કે એવી નિવૃત્તિ સિવાય આધ્યાત્મ ન મળે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવન ગાંધીજી માટે પણ આકર્ષક હતું. તે છતાં તેમણે દ્રવ્ય અને ભાવે સંયમની ધ્વજા શા માટે કરી ? કેવળ પોતાના જ નહીં પણ સમસ્ત જગતના આત્માઓના ઉદ્ધાર માટે જ ને !

જગતમાં કુદરતનો એક અનુબંધિત-અખાધિત ક્રમ ચાલી રહ્યો છે. તેની શોધ માટે ભૌતિક વૈજ્ઞાનિકો તન્મય બની પોતાને પણ વિસરાવી દે છે. તો પછી આધ્યાત્મિક વૈજ્ઞાનિકો બધું બૂલીને સ્વ પર કદયાણુ માટે મથે તે સ્વાભાવિક છે. આજે એવી આધ્યાત્મિકતાની જગતને પ્રતીતિ કરાવવી જોઈએ. આ કાર્ય સાધુસંસ્થાના સભ્યો જ યથાર્થ અને અસરકારક ઢંગે કરી શકે.

શ્રી. બળવંતભાઈ : આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ભારત આગળ હોવા છતાં, જ્યારે એ આધ્યાત્મિકતાને હિમાલય કે મઠોમાં અથવા ધર્મ-સ્થાનકોમાં ગોંધી રાખવામાં આવી તો તે પામર બની ગઈ. આજે તેના કારણે આધ્યાત્મિકતાનું પતન થયું છે અને માનવ સમાજ ભૌતિક સુખોની દોડમાં વિલાસી, નબળો અને આળસુ બન્યો છે. આ હિમામાં સાધુ-સંસ્થાએ નિષ્ક્રિયતા ખંખેરીને કાર્ય બ્રૂવાનું છે; અને દરેક ક્ષેત્રે અધ્યાત્મનો પુટ લગાડી તાલો મેળવવાનો છે.

મેં એક ઉદાહરણ સાંભળ્યું છે કે એક ગુલામ માણસ અગાઉના ત્રીક કાળમાં ભાગીને જંગલમાં જાય છે. તેનું નામ એન્ડ્રોક્યુલસ હતું. ત્યાં તે એક સિંહના પગમાં કાંટો વાગેલો હોઈને તેને દુઃખી થતો જુવે છે. તે એનો કાંટો કાઢે છે અને સિંહના પગે પાંદડા લાવીને પાટો ખાંધે છે. તે ગુલામ માણસ પકડાય છે અને તે કાળની રાજ્ય વ્યવસ્થા મુજબ ભાગેલા ગુલામને ભૂખ્યા સિંહ સામે મૂકવામાં આવે છે. ભાગ્ય યોગે આ સિંહ પણ તેજ હોય છે. જેનો કાંટો આ ગુલામ માણસે કાઢ્યો હોય છે. સિંહ તેનો ઉપકાર માની તેને મારતો નથી પણ તેના પગમાં આજોટે છે અને ગુલામ પણ પ્રેમથી તેને ભેટી પડે છે.

જો માણસની કરૂણા માત્રથી આવો પ્રેમભાવ જાગી શકે તો સાચી આધ્યાત્મિકતાના પાયાવાળી ભૂમિકાનો સાધુ તો દરેક ક્ષેત્રે તેનો પુટ લગાડી જગતને વિશુદ્ધ કરી શકે છે. તેમણે ગંદવાડથી ભાગવાની જરૂર નથી. તેમના સ્પર્શ માત્રથી શુદ્ધિ આવી શકે છે. તેઓ આ દિશામાં આગળ વધે તો આખા જગતના દરેક ક્ષેત્રમાં અદ્ભૂત પલટો આવી શકશે. પ્રારંભમાં ભલે થોડી વ્યક્તિઓ આગળ આવશે પણ પછી આખીયે સાધુસંસ્થા પોતાનો ભૂલાયેલો સર્વાંગીપણાનો આધ્યાત્મિક વારસો જરૂર અજમાવશે.

શ્રી. સવિતાબેન : “અમે સાધુ વંદના રોજ બોલીએ છીએ, પણ હવે ખરું જાન થાય છે કે તેમાં જે અનેક સાધુ સાધ્વીઓની વાત આવે છે; તેમણે પોતાનાં તપ-ત્યાગથી સ્વ પર કલ્યાણ માટે આમરણાંત પ્રયાસો કર્યા હતા; અને સર્વાંગી આધ્યાત્મિકતા સાધી હતી.

અમદાવાદમાં એક જૈન સાધુએ આમરણાંત અનશન મોટી ઉંમરે કર્યું. જો તેમાં જગતની વિશુદ્ધિનો અનુબંધ હોત તો એનું મૂલ્ય ઘણું વધી જાત. જેનોની સાધુસંસ્થાએ પોતાના વ્રત-તપ અને અધ્યાત્મને નાના વતુજમાં રાખી દીધા જે શક્તિ જન્મત માટે ઘણું કામ કરી શકે છે. આજે એક તરફ આ શક્તિ છે અને બીજી તરફ વિશ્વમાં પ્રેમ અને

સમન્નવટથી પ્રશ્નો પતે એવી ભૂમિકા ઉત્પન્ન થઈ છે. એટલે તપ-ત્યાગની શક્તિનું અનુસંધાન વિશ્વના પ્રશ્નો સાથે કરવું પડશે. ‘તપ એ સ્વ-પર કદ્યાણુ માટે શુદ્ધિનું મોટું સાધન છે. એનો જગતના આત્માઓ સાથે અનુસંધાન થાય તો આધ્યાત્મિક પ્રકાશ થાય.

શ્રી. ચંચળાબહેન : “ વૈદિક ધર્મે જ્યારે યજ્ઞની શક્તિને સ્વર્ગના ફળ તરફ વાળી ત્યારે જગતમાં ભૌતિક દૃષ્ટિ વધી; કારણ; સમાજનો આહ્વાણ વર્ગ એ તરફ વળ્યો. ભગવાન મહાવીરે અને ખુદ્દે ફરી તપ-ત્યાગ અને અધ્યાત્મની પ્રતિષ્ઠા કરી અને શંકરાચાર્યે એજ અધ્યાત્મના માર્ગે આહ્વાણોનો પણ પુનરુદ્ધાર કર્યો. તેમણે શૃંગેરીપુર, જગન્નાથ, હરદ્વાર અને દ્વારકા એ ચારે ભારતના ખુણાઓમાં ધર્મ-દીપના ધામો પ્રગટાવ્યા અને આધ્યાત્મિક માર્ગને પ્રજવાળી નાની કંમરે જીવન લીલા સંકેલી લીધી.

શ્રી. સુન્દરલાલ : “ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં સર્વધર્મ સમન્વય અને માનવએકતા મુખ્ય બની રહે છે. એટલે જ્યારે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની ક્રાંતિનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આહ્વાણ-ધર્મનો પુનરુદ્ધાર થયો એના બદલે વૈદિક ધર્મને બૌદ્ધધર્મના નિમિત્તે ચાલના મળી તેમ ગણીએ તો વધારે યોગ્ય થશે.

આજે સાધનને સાધ્ય માનવામાં આવે છે; તેથીજ આખો ગૂંચવાડો પેદા થઈ ગયો છે. સાધુસંસ્થાએ પોતાના આજના સ્વરૂપમાં યુગાનુરૂપ ફેરફારો કરવા પડશે તોજ તેનું સાચું તેજ વધશે; અને તેની જવાબદારી સાર્થક થશે.”

શ્રી. આહ્વાચારીજી : “ વાયુ અને આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ એવી આધ્યાત્મિકતા વ્યાપક અને સર્વત્ર, અચ્યક્ત જગતમાં પડી છે. તેનો વ્યક્ત જગત સાથે તાલ મેળવવો પડશે. સાધુસંસ્થાજ વિરક્ત હોય છે સાધુ થયા બાદ તેને મરણનો ભય હોતો નથી, નિંદા કે પ્રશંસાની તેને

પડી હોતી નથી. આથી તે જે કરી શકશે તે બીજું કંઈ નહીં કરી શકે. પણ આજે શબ્દ બ્રહ્મના ભ્રમમાં સાધુ-સાધ્વીઓ પડી ગયાં છે. શોષિતો, દક્ષિતો અને પતિતો તથા દુઃખિયાઓ પર તેમની એટલી અમી નજર હોતી નથી જેટલી સુખિયા, મૂડીવાદી કે શાસકો ઉપર હોય છે. આ મહાન દૂષણ દૂર કરવું જ રહ્યું.

એટલે હવે પ્રાણી માત્રમાં ચૈતન્ય છે અને સૌથી પ્રથમ માનવજાતનાં દરેક ક્ષેત્રમાં આધ્યાત્મિકતા કેમ દાખલ થાય? તે માટે સતત નવી ભાવના અને નવા જોમથી પ્રયાસ શરૂ કરવો પડશે. પ્રારંભમાં થોડા મરજવા સાધુ-સાધ્વીઓ મળશે પણ પછી દિને દિને આધ્યાત્મિક ક્રાંતિનું કામ એમેર વ્યાપી જશે. સદ્ભાગ્યે દુનિયાની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થતી જાય છે એટલે સમગ્ર સાધુઓ આ કાર્ય અંગે આગળ આવશે. તેમ નહીં કરનારાઓ સમાજની નજરમાંથી ફેંકાઈ જશે.”

ક્રાંતિપ્રિય સાધુના પ્રધાન ગુણો [૧૪]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૩-૧૧-૬૧]

સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા અલગ અલગ ક્ષેત્રે વિચારાર્હ ગયા બાદ એ મંતવ્ય ઉપર પહોંચી શકાય છે કે એની અનિવાર્યતા ન ટાળી શકાય એવી છે. આજે જગતને પ્રચલિત સાધુ-સંન્યાસી સંસ્થામાંથી એવા ચુનંદા સાધુઓની જરૂર છે જે માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વિશ્વ-વાત્સલ્યતા વહેવડાવી શકે. એ માટે જે ક્રાંતિનું કાર્ય કરવાનું છે તે અમુક ક્રાંતિદષ્ટા કે ક્રાંતિની ધગશવાળા સાધુ જ કરી શકશે. તેમણે વિશ્વવાત્સલ્યનું ધ્યેય લીધું હશે અને અનુબંધ વિચારને બરાબર પચાવ્યો હશે. આવા સાધુને ક્રાંતિપ્રિય સાધુ તરીકે ઓળખીશું.

આવો ક્રાંતિપ્રિય સાધુ કોઈ સ્થૂળ ચોક્કામાં કે વાડામાં બંધાશે નહીં. તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના પ્રતિબંધ વગર વિચરશે. એનો અર્થ એ પણ નથી કે તે પોતાના સંબંધ કે સાધુ સંસ્થાના સંગઠન સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખશે નહીં. તેનો સંબંધ જગતના સમસ્ત પ્રાણીઓ સાથે અનુબંધયુક્ત રહેશે. એણે ૬ કામ (પ્રાણી માત્ર)ના માતાપિતા (વિશ્વત્સલ) બનવાની જવાબદારી લીધી છે એટલે તે આંતરિક રીતે જગતના દરેક પ્રાણીઓ સાથે જોડાયેલો હોઈને, અનુબંધ યોગ્ય સુસંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલો રહેશે. પણ એમાં મોહ, રાગ, દ્વેષ કે સ્વાર્થની દૃષ્ટિ નહીં હોય.

નવો વાડો નહીં, પણ સ્વનિયમન

ધણા લોકોનું કહેવું છે કે ક્રાંતિપ્રિય સાધુને પછી વેશ અને સંધના બંધનો શા માટે જોઈએ? તેણે જે સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લીધી છે તે

સંધ કે ગુરુના બંધને પશુ તેની ક્રાંતિમાં બાધક રૂપ થશે. એના ઉત્તરમાં વિનમ્રરૂપે એટલું કહેવાનું કે જે મૌલિક નિયમો અને મર્યાદાઓ છે તેનું પાલન તો સ્વેચ્છાએ સ્વનિયમન રૂપે તેણે કરવાનું જ છે. વેશ કે સંપ્રદાય છોડે તો તેણે તેને સાધુ અવસ્થામાં, રહેવું હશે તો બીજે વેશ ધારણ કરવો રહ્યો. તેનાં ચિહ્નો પૂર્વ સંપ્રદાયથી જુદા ધારણ કરવાં રહ્યાં. આ તો બકરી કાઢીને ઊંટ પેસાડવા જેવું થશે. કારણ કે આમ કરવાથી એક નવો સંપ્રદાય (વાડો) ઊભો થશે; અને નવો સંપ્રદાય વળી સાંપ્રદાયિકતાનું ઝનૂન અને કલેશો વધારશે અને નવા ગુરુ સંબંધો નવાં બંધનો પેદા કરશે. એટલે જ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ દરેક સંપ્રદાય કે સાધુ-સંધમાંથી ઊભા થશે. તેઓ પોતાના આચાર-વિચારમાં કડક હોવા છતાં જે નિયમો અહિંસાબાધક, દંભવર્ધક અને વિકાસધાતક જડ હશે તેમજ યુગાનુરૂપ નહીં હોય તેમાં તેઓ સંશોધન-પરિવર્ધન કરશે. તેઓ સુધારણા કરવા નીકળ્યા છે ન કે સંબંધો બગાડવા. તેમજ તેમનો આત્મવત સંબંધ બધા આત્માઓ સાથે હોઈને, પૂર્વસંપ્રદાય કે ગુરુ સાથે તેમનો ધર્મસંબંધ (અનુબંધ) જરૂર રહેશે. એ મોહરૂપે ન બદલે તેનું એ ધ્યાન રાખશે.

ગૃહસ્થો સાથે અનુબંધ

ધણા લોકો ક્રાંતિ શબ્દ સાંભળી આંધળા જોશમાં આવી એમ પણ કહે છે કે તેમણે સાધુસંસ્થા સિવાય સાંસારિક વર્ગ સાથે સંબંધ ન રાખવો જોઈએ. કારણ કે તે બંધનકારક છે. આ વાત પણ યોગ્ય નથી કારણ કે ધર્મ સંસ્થાનો તો આખા વિશ્વ સાથે અનુબંધ છે. આ ભગવાન મહાવીરે સંધની રચના કરી તેમાં સાધુ-સાધ્વી સાથે ગૃહસ્થ શ્રાવક-શ્રાવિકા જે સસારી છે તેમને આ કારણે જ લીધા છે. ત્યારબાદ આચાર્યોએ માર્ગાનુસારીને સંધમાં લીધા અને પ્રાગ્વાટ, ઓસવાલ વગેરે પ્રાંતોમાં સ્થાપીને તેમને ધર્મની પ્રેરણા આપી અને ધાર્મિક અનુબંધ રાખ્યો હતો.

એ જરૂરી છે કે તેમનો મોહ કે સ્વાર્થ સંબંધ ન હોવો જોઈએ જે દોષોને વધારે. એ દષ્ટિએ શિષ્ય-શિષ્યામોહ, જૂથવૃદ્ધિમોહ, પુસ્તક-મોહ પણ ન જોઈએ કારણ કે સાધુ માટે “મૂર્છા-મમત્વને પરિગ્રહ” કહીને તેને ત્યાજ્ય ગણ્યો છે. ત્યારે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ એને તો ક્યાંથી જ કેળવે ?

કોણ ક્રાંતિપ્રિય ? તેના મુખ્ય બે ગુણો

ક્રાંતિપ્રિય સાધુનો વિશ્વ સાથે વાત્સલ્ય સંબંધ હોવો જોઈએ, અને તેના ગુણો એવા હોવા જોઈએ જે વાત્સલ્યભાવને પુષ્ટ કરે. આમ જોવા જતાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુવર્ગમાં બધા પ્રકારના સાધુ-સંતો, સાધ્વીઓ-સન્યાસીઓ આવી શકે છે. કેવળ તેમનામાં નીચેના બે ગુણો ખાસ હોવા જોઈએ :—

(૧) પ્રેમનું પ્રબળ ચૂંબક : તેની પાસે એવી પ્રબળ આકર્ષક ચૂંબક જેવી શક્તિ હોવી જોઈએ કે તે આખા વિશ્વને આકર્ષી શકે. એના માટે એટલો બધો ત્યાગી, તપસ્વી ને બલિદાનની ભાવનાવાળો કે નિરપેક્ષી હોવો જોઈએ કે તે વિશ્વને પોતાનાં તરફ ખેંચી શકે; વિશ્વના પ્રલોભનો તરફ એને ખેંચાવાની જરૂર ન રહે.

(૨) સક્રિય પ્રતિભા : એની પ્રતિભાશક્તિ કે સ્ફુરણ શક્તિ એટલી બધી પ્રબળ અને સક્રિય હોવી જોઈએ કે તે આખા વિશ્વના પ્રશ્નોને ઉકેલી શકે. વિશ્વમાં થતી ક્રાંતિઓમાં તે સત્ય અહિંસાનું તત્ત્વ ઉમેરી શકે. વિશ્વશાંતિ માટે તે પોતાની પ્રતિભાને સક્રિય ઉપયોગ કરી શકે અને નવીન જનમાનસને દોરી શકે.

આ બે મુખ્ય ગુણો ક્રાંતિપ્રિય સાધુ વર્ગમાં હોય તો બીજા ગુણો અને મહાવ્રતો તેમજ તપ-ત્યાગ વગેરે તેમના જીવનમાં કેળવવાજ પડે. સાથે સાથે સાર્વત્રિક ઊંડો લોક સંપર્ક સ્થાપિત કરવા માટે એણે પાદ-વિહાર અને બિક્ષાચારીના મૌલિક નિયમો પાળવા સિવાય ચાલે જ નહીં.

પ્રબળ પ્રેમચૂંબક બનવા માટે :

હવે પ્રેમચૂંબક બનવા માટે કઈ કઈ યોગ્યતાની જરૂર છે તેનો વિચારી કરીએ :—

(૧) સર્વ પ્રથમ તો તેને વ્યાપક અને ઉદારહૃદયી બનવું જોઈએ. કેટલાક સાધુઓમાં વ્યાપકતા હોય છે અને તેઓ ઉદાર-હૃદયી પણ હોય છે. પણ તેમનામાં ઊંડે ઊંડે સંપ્રદાય મોહ, જ્ઞાન વગેરેની અભિમાનની ગ્રંથી હોય છે તે ન હોવી જોઈએ.

(૨) આ ગ્રંથી દૂર થાય તે માટે બીજી યોગ્યતા તરીકે નમ્રતા હોવી જોઈએ. તે વિનમ્ર હોવો જોઈએ એ વાત ખરી પણ પછી પોતાનો સિદ્ધાંત ચૂકતો હોય, સામો માણસ અનિષ્ટ કરતો હોય, છતાં કહેવાતી વિનમ્રતાને લીધે હાજી હા કર્યા કરે, અગર તો ખુશામદી કે ચાંપલૂસી કરે. મતક્ષય એકે તેની વિનમ્રતા અનિષ્ટોને ઉધાડા પાડવામાં બાધક ન બનવી જોઈએ.

(૩) એટલે ત્રીજી યોગ્યતા તરીકે સત્યગ્રાહિતા હોવી જોઈએ.

(૪) સત્યગ્રાહિતા હોય પણ પ્રતિકાર શક્તિ નહોય તો તે નકામી નીવડશે. એટલે અહિંસક ઢંઢે પ્રતિકાર શક્તિ એ ચોથી યોગ્યતા છે.

(૫) અહિંસક ઢંઢે પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ હોય પણ જ્યાં સહન કરવાનું આવે ત્યાં ધૈર્ય હોવું જોઈએ એ પાંચમી યોગ્યતા છે.

(૬) આ ધૈર્ય ટકી રહે તે માટે અવ્યકત બળ પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસ નહીં હોય તો સર્વસ્વ ત્યાગની ભાવના નહીં આવે. એટલે અવ્યકત બળ પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધા એ છઠી યોગ્યતા છે.

(૭) આ બધું હોવા છતાં જો તેનો વિશ્વની સાથે અનુબંધ નહીં હોય તો તે આખા વિશ્વસુધી નહીં પહોંચી શકે જેમ રોકેટને ધક્કો મારનાર યંત્ર નહોય તો તે ગંતવ્ય સ્થાન સુધી પહોંચી ન શકે એવી જ

રીતે અનુબંધનો ધક્કો નહોય તો તે વિશ્વસુધી પહોંચી શકશે નહીં. અને વિશ્વ સુધી પહોંચશે નહિ તો વિશ્વના પ્રાણીઓના હૃદયમાં તેના પ્રત્યે આકર્ષણ જન્મશે નહીં. એટલા માટે વિશ્વની સુસંસ્થાઓ અને સુવ્યક્તિઓ સાથે અનુબંધ એ સાતમી યોગ્યતા છે.

આમ આ સાત શક્તિઓ મળીને જે આકર્ષક શક્તિ પેદા કરે છે અને જગત જેના પ્રતિ ખેંચાય છે તેને આપણે પ્રેમ-ચૂંબક કહીશું.

હવે થોડાક દાખલાઓ જોઈએ કે આ સપ્તશક્તિઓ કેવી રીતે કામ કરે છે.

રામનું પ્રેમ ચૂંબક

રામે જ્યાં સુધી વનવાસ ન સ્વીકાર્યો ત્યાંસુધી તેઓ અયોધ્યાવાસીના પ્રેમચૂંબક રહ્યા. પણ, જ્યારે અયોધ્યાથી બહાર પગ મૂક્યો ત્યારે તેઓ આરણ્યકો, વાનરો, રાક્ષસો વનવાસીઓ, ઋષિમુનિઓ, શબરી વગેરે સર્વેના આકર્ષણ બની ગયા. તેમનો અનુબંધ વધતો ગયો તેમ તેમણે ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદને એક ક્યું. અને આર્ય-અનાર્યનું સમન્વય પણ સિધ્ધ ક્યું. રામમાં પ્રેમચૂંબક બનવાની શક્તિ કેવળ દેશાટનથી નહોતી આવી તેમનામાં ઉપર બતાવેલ સપ્ત શક્તિઓ હતી. પર્ચટન તો આજે ઘણા કરે છે પણ દરેક વિશ્વના પ્રેમચૂંબક બની શકતા નથી. રામ આજે પણ વિશ્વની દરેક વ્યક્તિ માટે આકર્ષણબૂત છે. સામાન્ય માનવી તેને માને છે. ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીને રામ ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા હતી અને રામરાજ્યની તેઓ કલ્પના કરતા હતા.

આ સાત શક્તિઓનો સાથ ન હોય અને કેવળ પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા, પરિગ્રહ હોમી દેવાની શક્તિ હોય તો તે વિશ્વ પ્રેમ ચૂંબક બની શકતો નથી. ગાંધીજીને ગોળી મારનાર ગોડ્સેએ જોવા જઈએ તો બધાને ફિટકાર સાંભળીને પણ માફી ન માંગતા પ્રતિષ્ઠા હોમી હતી, ફાંસીની સજા સ્વીકારી તેણે પ્રાણ અને પરિગ્રહ પણ છોડ્યા હતા. તે છતાં તે વિશ્વનું તો શું પોતાની યાત્રિનું પણ પ્રેમ ચૂંબક બની શક્યો ન હતો.

ત્યારે રામ તો રાવણ અને બાલી જેવા વિરોધીના મનમાં પણ સ્થાન પામી ચૂક્યા હતા. રામમાં જે સહુને અપનાવવા અને સમન્વય કરવાની હૃદયની ઉદારતા ન હોત તો તે ક્યાંથી પ્રેમચૂંબક બની શકત :

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું આકર્ષણ

એવું જ પ્રેમચૂંબક ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું છે. વ્રજની ગોપીઓ અને અંગનાઓમાં પોતાના પતિ કરતાં પણ શ્રી કૃષ્ણ પ્રતિ વધારે આકર્ષણનું કારણ ઉપરની સખ્તશક્તિઓ જ હતી. પાંડવોના તો તેઓ આકર્ષણરૂપ હતા જ પણ કૌરવોના આકર્ષણ રૂપે બન્યા; નહિતર દુર્યોધન તેમની પાસે નારાયણી સેનાની માગણી કરવા ન આવત. તેમની ઉદારતા, બ્યાપકતા, અનાશક્તિ, પ્રતિકાર શક્તિ, વ. શક્તિઓ એવી હતી જે જુદી જુદી પ્રકૃતિના લોકોને તથા સમસ્ત જીવ-સૃષ્ટિને ગાયો, ઘોડાઓ સુદ્ધાંઓને ખેંચતી હતી. યાદવ લોકોના પ્રેમી હતા છતાં તેમની બૂલ માટે તે ટકોર કરતા, કારણ કે સત્યગ્રાહિતા હતા.

સર્વાંગી ક્રાંતિકારો

ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન બુદ્ધને તો સર્વાંગી ક્રાંતિકારમાં ગણાવી ગયા છીએ * તેમનામાં જે વિશ્વ ચૂંબકપણું હતું તે જગગ્રહર છે. આજે હજારો વર્ષ વીતી ગયા પછી પણ રામ, કૃષ્ણ તેમજ બુદ્ધ મહાવીર લોકોના હૃદય સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન છે. તેમનું આદર્શ જીવન ભારતના લોકોને જ નહીં, પણ વિદેશના લોકોને આકર્ષણરૂપ છે.

ભગવાન ઋષભદેવ

ભગવાન ઋષભદેવે સમાજની રચના કરી ત્યારે આખા સમાજના આકર્ષણ તો બન્યા જ પણ સાધુ દીક્ષા લીધા પછી પણ તેઓ વિશ્વ-પ્રેમના ચૂંબક શી રીતે બન્યા ?

તેમણે દીક્ષા લીધા પછી મૌન સ્વીકાયું. જનતા સાધુની ભિક્ષા

* ‘ક્રાંતિકારોનાં જીવન’ પુસ્તક આજ બ્યાખ્યાનમાળામાં પ્રગટ થશે તે જુઓ

વિધિ જાણે નહીં, ભગવાન બિદ્યા માટે જાય અને લોકોને એટલો બધો પ્રેમ કે આહાર જેવી વસ્તુ વહોરાવે નહીં ! તેઓ વિચારે કે ભગવાનને વળી આહારની ક્યાં કમી છે; કોઈ કીમતી વસ્તુ વહોરાવીએ, એટલે કોઈ હાથી ભેટ કરે, કોઈ ઘોડા, કોઈ રત્ન તો કોઈ હાર ! કોઈ વળી કન્યા ધરે; એમ વિચારીને કે તે ભગવાનની સેવા કરશે. પણ ભગવાન તો એ બધાનો ત્યાગ કરીને નીકળ્યા હતા એટલે કઈ રીતે સ્વીકારે ? લોકોના મનમાં નિરાશા વધતી જતી હતી પણ બધાને આકર્ષણ તો હતું જ કે ભગવાનને કેમ રાજી કરવા ? કેમ કરીને એ ખોલે એને શું દુઃખ છે તે કહે ! આમ વિશ્વચૂંબક ભ. ઋષભની ચિંતા બધાને હતી. એનો પડધો હસ્તિનાપુરના રાજા શ્રયાંસકુમાર ઉપર પડ્યો. ત્યાં શ્રયાંસ-કુમારને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થતાં પૂર્વભવનું સ્મરણ થાય છે અને તે ભગવાનને ઈસુનો રસ વહોરાવે છે. આમ એક વર્ષ ભગવાનનું તપ આદ્યું પણ તે વિશ્વને આકર્ષવા માટે સફળ થયું.

ભગવાન મહાવીરે પણ પાંચ માસ પચીસ દિવસનો અભિગ્રહ કર્યો ત્યારે બધી પ્રજાને તેમની ચિંતા થવા લાગી. જે વિશ્વપ્રેમી બને છે તેને પોતાની ચિંતા કરવી પડતી નથી; જગત તેની ચિંતા કરે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનું પ્રેમચૂંબક :

મહાત્મા ગાંધીજીનો દાખલો લઈએ. તેમને હિંદુ મુસ્લિમ, શીખ, ઈસાઈ, જૈન, બૌદ્ધ બધા ગ્રાહતા હતા. એમણે પણ પ્રેમચૂંબકની સાત શક્તિઓ મેળવેલી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યારે વહીલાત કરવા ગયા ત્યારે કોઈને ભાગ્યેજ કદપના હશે કે તેઓ વિશ્વવંદ વિભૂતિ બનશે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કાળા લોકો ઉપર ગોરા અંગ્રેજોનો અન્યાય, રંગભેદ, ખોટા પ્રતિબંધો અને ખોટા કાયદાઓ વગેરેની સામે ગાંધીજીએ તપ-ત્યાગ વડે પ્રાણોને હોડમાં મૂકીને ભારતીઓને સંગઠિત કરીને એ માર્ગે દોર્યા. એ અંગે તેમને માર, પ્રહાર અને આક્ષેપો સહવા પડ્યા પણ તેમણે શાંતિ અને અહિંસાને રસ્તે ઉકેલ આપ્યો. એટલેજ ત્યાંના

લોકો માટે ગાંધીજી મિત્ર અને આકર્ષક બની ગયા. કેવળ ભારતીય નહીં, પણ વિદેશી લોકો તેમના તરફ આકર્ષાયા.

હિંદુસ્તાન આવીને કોંગ્રેસ દ્વારા આખા હિંદના લોકોને તેમણે ખેંચ્યા. પં. મોતીલાલ નેહરૂ, પં. જવાહરલાલ નેહરૂ, સરદાર પટેલ, લાલા લાજપતરાય, તિલક, ગોખલે, પાલ, સુભાષ બોઝ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, બધાએ સારાં બળોને તેઓ ખેંચી શક્યા. ગાંધીજી પોતે ગુરુત્વાકર્ષણ જેવા હતા. પરસ્પર વિરોધી એવાં વિવિધ બળોને, એકજ ઉદ્દેશ માટે સાંકળી રાખવામાં તેમણે અસાધારણ સિદ્ધિ મેળવી હતી. રાજાઓ, મહાધિપતિઓ, મૂડીવાદીઓ, અને ઉચ્ચ વર્ગ તેમજ ગરીબ અને હલકો ગણાતો વર્ણ એ બધાને એક સૂત્રમાં સાંકળવાની ખૂબી ગાંધીજીમાં હતી. તેમણે ટ્રસ્ટી શીપની વાત સમજાવી, જે ખિરલા, ડાલમિયા, બગ્ગન જેવા વૈશ્યો સમજ્યા. દરેક ધર્મના દીવડામાં તેલ ખત્તી પૂરીને પ્રાણદાયક તત્ત્વ ઉમેર્યું. તેથી દરેક ધર્મના લોકો ગાંધીજીને પોતીકા માનતા. તેમને વિશ્વાસ હતો કે આ માણસ દગો દેશે નહીં. ગાંધીજી તપ કરતા તો આખા ભારત ઉપર તેની અસર થતી અને ચર્ચિત્વનું દિલ પણ હાલી ગઈતું. તેનું કારણ તેમનામાં રહેલું પ્રેમચુબક તત્ત્વજ છે.

પં. નેહરૂની લોકપ્રિયતા :

આજે પં. નેહરૂજીને વિરોધી પક્ષવાળા લોકો પણ શા માટે ચાહે છે? આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આજે તેમના વચનને વજન અપાય છે અને લોકો તેમના પ્રતિ આકર્ષાય છે. જ્યાં જ્યાં તેઓ જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમને જગતના મહાન શાંતિ પુરૂષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સઉદી-અરેબિયાના વડા પ્રધાને એમને “વિશ્વશાંતિ દૂત” તરીકે સંબોધ્યા હતા. એનું કારણ એમનામાં રહેલી પ્રેમચુબકની સાત શક્તિઓ છે. તેમને ગાંધીજી પાસેથી અહિંસાનો વારસો મળ્યો છે: તેને એ અમલમાં મૂકે છે. અન્ય રાષ્ટ્રોને પણ અમલમાં મૂકાવવાની ભૂમિકા ઊભી કરે છે. વિશ્વ સાથે તેમનો અનુબંધ પણ છે. પંચશીલ વડે ધણા વિશ્વ

પ્રશ્નો ઉકેલ્યા છે. તેમનાં ધૈર્ય, અહિંસામય-ત્યાગ, ઉદારતા, વ્યાપકતા અને નિર્ભયતા એજ બળો જગતને ખેંચે છે.

અન્ય રીતે પ્રેમચૂંબક બની શકે ?

યોગસિદ્ધિ કે ચમત્કાર વડે જગતને ખેંચી શકાય એમ ધણા લોકો માને છે. પણ એમાં જન્મત સ્વતઃ ખેંચાતું નથી પણ તેની પાછળ રહેલાં બય, સ્વાર્થ કે લાલચ હોય છે. તે દૂર થતાં આકર્ષણ દૂર થઈ જશે. સાચું અને સ્થાયી આકર્ષણ તો ઉપર કહી તે સાત શક્તિઓ વડે જ પેદા થઈ શકશે. એટલે સાંપ્રદાયિક ક્રિયાકાંડો કે સ્થૂળ સાધના નહીં, પણ ઉપરની સદા શક્તિઓને કેળવવા રૂપ ચારિત્ર્ય હોવું જોઈએ. ત્યાગ પણ અમૂક ચીજો છોડવા પૂરતો હોય, તપ વ્યક્તિગત અને સ્થૂળ હોય અને સંબંધ વિશ્વના અનુબંધ વગરનો હોય તો પણ તે લોકોના પ્રેમચૂંબકનું કારણ નહીં બની શકે. અમૂક વ્યક્તિ બહુજ તપ-ત્યાગ કરી શકે પણ ઉપયુક્ત સાત શક્તિઓ ન હોય તો તે તપ એકાંગી બની જશે. તે કદાચ બહુ બહુ તો આસપાસના લોકોને આકર્ષી શકે પણ, સાર્વત્રિક આકર્ષણ તો નજ બની શકે.

પ્રેમચૂંબકના આવરણો :

દરેક આત્મા શક્તિનો પૂજ છે. પણ તેમાં માણસનો આત્મા ચૈતન્યથી જ્વધારે પ્રકાશિત છે. એમાં પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના બંધનો રહિત વિચરનાર ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીનો આત્મા તો વધારે વિશાસને પાત્ર હોઈ તેનામાં પ્રેમચૂંબક વધુ હોવું જોઈએ. પણ જેમ-વીજળીના હગ્ગર કેન્દ્રલવાળા બદ્ધ ઉપર આવરણ નાખી દેવામાં આવે અને તે ઢંકાઈ જાય તેમ કેટલાક આવરણોથી સાધુઓનો એ આત્મપ્રકાશ ઢંકાઈ જાય છે.

આવાં આવરણો મુખ્યત્વે ત્રણ છે :—(૧) સંકુચિતતા (૨) અસ્પષ્ટ દષ્ટિ (૩) અવ્યક્ત જગતપ્રતિ બ્રહ્માના અભાવે વહેવારમાં મૂકવાની અક્રિયા (જડતા) જે સાધુઓમાં સાધુતા ગ્રહણ કર્યા બાદ,

ધરખાર છોડ્યા બાદ અને વિશ્વ વાત્સલ્યની જવાબદારી લીધા પછી પણ વાડાબંધી, સાંપ્રદાયિકતા કે તારા-મારાની ગ્રંથિઓ હશે તો તેઓ વિશ્વ પ્રેમના ચૂંબક નહીં બની શકે. એવી જ રીતે તપત્યાગ હોવા છતાં સંકુચિતતા હોય, મિલનસાર અને ઉદારહૃદય હોય પણ દષ્ટિ સંકુચિત હોય, અને દષ્ટિ હોવા છતાં તે સ્પષ્ટ નહીં હોય તો આવરણો બની જશે. દષ્ટિ સાફ નહીં હોય તો આગળ જઈને પાછા હઠવું પડશે. કેટલાક નિયમો રૂઢ બની જાય છે; અને યુગાનુકૂળ, દંભવર્ધક કે વિકાસ-ધાનક બને છે, છતાં સંકુચિત દષ્ટિના કારણે તેઓ એમાં સંશોધન કરી શકશે નહીં.

કેટલાકની દષ્ટિ, સંકુચિત હોતી નથી; સર્વાંગી પણ હોય છે, પણ, તેમનામાં અવ્યક્ત પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન હોવાથી તેને કાર્યમાં પરિણમવાની શક્તિ હોતી નથી. એટલે તેઓ કેવળ વિચારપ્રધાન રહે છે. એ વિચારોને કાર્યમાં ન મૂકાય ત્યાં સુધી લોકાર્પણ જામતું નથી. બીજાઓને, જ્યારે વિચારોને પ્રયોગમાં મૂકવાનું કહેવામાં આવે અને જાતે જો કંઈ ન કરે તો ત્યાં લોકશ્રદ્ધા ખેસતી નથી. એટલે વિશ્વપ્રેમચૂંબક બનવા માટે આ ત્રણ આવરણોથી દૂર રહેવું જોઈએ.

વ્યાપક પ્રતિભા શક્તિ :

ક્રાંતિપ્રિય સાધુનો બીજો મુખ્ય ગુણ વ્યાપક અને સક્રિય પ્રતિભા શક્તિ છે. આ શક્તિ, માત્ર ભણવાથી કે ચોપડીઓ વાંચવાથી કે કોરા જ્ઞાનથી આવતી નથી. પણ એ જ્ઞાન અને બુદ્ધિને વ્યાપક અને સર્વ હિતકર સર્વાંગી કાર્યમાં લગાડવાથી જ આવી શકે છે. ગાંધીજી પોતાના વિચારોને-જ્ઞાનને આચરણમાં મૂકતા હતા અને તેમની પ્રતિભા વિશ્વના દરેક પ્રશ્નોને જાંડાણથી તપાસવાની હતી. તેઓ દરેક પ્રશ્નને ધર્મદષ્ટિએ ઉકેલવા મથતા હતા. તેઓ દરેક ક્ષેત્રની નૈતિક અને ધાર્મિક ચોક્કસી તેમજ જાગૃતિ રાખતા હતા. વિશ્વશાંતિ માટે અનુબંધ દ્વારા સક્રિય કાર્ય કરી શકતા હતા. આવી પ્રતિભા ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓમાં હોવી જોઈએ.

જો ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ વિશ્વના પ્રશ્નોથી અતડા રહે, એકાંગી આત્માવાદમાં કે વહેવારમાં વ્યક્તિવાદમાં પડી જાય તો પ્રતિભા સર્વાંગી અને સર્વતોમુખી ન થઈ શકે.

જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે વ્યાપક પ્રતિભા શક્તિ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાંથી પ્રગટે છે:— (૧) આત્પાતિકી, (૨) વૈનમિકી (૩) કાર્મિકી અને, (૪) પારિણમિકી, સંસ્થાના અનુબંધ દ્વારા વિશ્વ સુધી પહોંચવા માટેની પ્રક્રિયા પણ આ પ્રતિભામાંથી જડે છે.

આવી પ્રતિભા-શક્તિમાં બે મોટાં આવરણો છે. (૧) ભય, અને (૨) પ્રલોભન. સંપ્રદાય, સમાજ, આજીવિકા, પ્રતિષ્ઠા, પ્રાણનો ત્યાગ વગેરેના ભયો પ્રતિભા ઉપર આવરણ નાંખી દે છે. બીજા બાજુ કેટલીક વખત સંપ્રદાય, સમાજ કે પાસેના વર્તુળો તરફથી પ્રલોભન આપવામાં આવે છે. તેથી સાચી વસ્તુ કહી શકાતી નથી; કરી શકાતી નથી, તેમજ આચરી શકાતી નથી. પરિણામે પ્રતિભા ખીણતી નથી; તે જોખમ ખેડવા તૈયાર થતી નથી.

ડૉ. આંબેડકરની બૌદ્ધિક શક્તિ પ્રખર હતી. પણ તે આગળ જતાં નવા બૌદ્ધ બનવા બનાવવામાં અને હિંદુઓ સાથેના દેશમાં જ અટવાઈ ગઈ. રાગદ્વેષથી તો પ્રતિભાશાળીએ દૂર રહેવું જોઈએ. એ પ્રતિભા ઉપર કચરો જમાવે છે. એવી જ રીતે ભય પ્રલોભનોથી પણ દૂર રહેવું જોઈએ. નિષિઓ, પક્ષો કે સંસ્થાના અનિષ્ટોના ચેપના ભયથી દૂર ભાગવું એ નિઃસ્પૃહ ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓ માટે ખરાબર નથી, એણે તો એ અનિષ્ટોને લોકસેવકોમાંથી દૂર કરાવવા જોઈએ.

વિશ્વ પ્રેમચૂંબક અને વ્યાપક પ્રતિભાશક્તિ આ બે મુખ્ય ગુણો ક્રાંતિ પ્રિય સાધુસાધ્વીઓમાં આવી જશે તો પાદ વિહાર, બિહોમચરી તપ, ત્યાગ વગેરેના મૌલિક નિયમો તેઓ છોડી જ નહિ. પણ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારશે. તેઓ એ નિયમોને સમાજ ભયના કારણે નહીં પણ સ્વ-નિમમ્ન માટે સ્વપૂર્વક પાળશે. આલો ક્રાંતિપ્રિય સાધુ જન્મતમાં આમૂલ પરિવર્તન કરાવી શકે.

ચર્ચા-વિચારણા

સર્વાંગી ક્રાંતિકાર એટલે સાચો સાધુ !

શ્રી. માટલિયાજીએ ચર્ચાના પ્રારંભ કરતાં કહ્યું : “ ધાર્મિક, સામાજિક આદિ, કોઇપણ પ્રકારની સર્વાંગી ક્રાંતિના ક્રાંતિકારો તરીકે સાધુસંસ્થાના સભ્યોજી વધારે સાંપડશે. તેનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઇએ :—

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શુદ્ધ મૂલ્યતા હતી. પોપ કહે તેજ સાચું. પણ એ ફતવા સાથે પોતાનો જાત અનુભવ બંધાવેસતો ન લાગ્યો એટલે માર્ટન લ્યૂથરે ક્રાંતિ પોકારી એજ રીતે ખ્રિસ્તી સાધુઓ પરિગ્રહી, વિલાસી, સ્થવિર અને આળસુ થયા ત્યારે સંત ફ્રાંસિસે ક્રાંતિ પોકારી અને ગરીબાઇ, સંયમ, પવિત્રતા તેમજ પરિશ્રમભરી ભક્તિ ખતાવીને કહ્યું : “ નહો તો સાધુસંસ્થા લોકહૃદયમાંથી ઉખડી જશે ! ”

આપણે ત્યાંનો વૈદિક ધર્મનો તાજો દાખલો લઇએ. મૂર્તિપૂજાની બોલબાલા અને શ્રાદ્ધ વગેરેના બ્રાહ્મણના લાગાઓ ચર્ચા ગયેલા ત્યારે ધર્મમાં પડેલા કચરાને દૂર કરવાનું, ધર્મની શુદ્ધિ કરવાનું અને સંશોધન કરવાનું કામ સન્યાસી દયાનંદ સરસ્વતીએ કયું. જો કે તેમણે વેદ ઉપર જોર આપ્યું અને વૈદિક ધર્મને પ્રાચીન બનાવવા પ્રયાસ કર્યો, તે આજની દૃષ્ટિએ બંધાવેસતું ન લાગે. કદાચ તે કાળે જે લોકમાનસ હતું તેને દૃઢ કરવા એમણે એ પ્રયાસ કર્યો હોય. પણ, તેમણે જ્યૈષ્ઠ ધર્મ-ક્રાંતિ કરી એમાં શકા નથી.

સાધુનો પોકાર પડે

સાધુ-પુરુષ ક્રાંતક્રાંતી હોઇને સ્વ પર ગુણ વિકાસમાં બાધક, કોઈપણ વસ્તુ આવે-મૂલ્યભક્તિ, શુષ્કતા કે અકર્મણ્યતા-તે તરત તે પોકાર પાડે ! આવા સાધુઓ દરેક ધર્મમાં અને દરેક દેશમાં દેખાયા વગર રહેતા નથી.

એવી જ રીતે શીલ, સદાચાર, નીતિ જેવા પાયાના સામાજિક સહયોગના બદલે ધનની પ્રતિષ્ઠા વધવાં માંડે કે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ ઝંડો હાથમાં લઈ તેને ગોણુ બનાવે.

યોગી આનંદધનનો દાખલો લઈએ કે આપણને એ તરત જણાઈ આવશે. સત્ય ઉપર શબ્દના જાળાં બાંધે, ગુરુ પરંપરામાં અંધશ્રદ્ધા દાખલ થાય અથવા ચારિત્ર્યના બદલે પરચો કે ચમત્કારની ખોલખાલ થાય; મતલબ કે ચારિત્ર્ય રૂપી આગ પર રાખ ચટી જાય કે તેવો સાધુ પુરુષ તરત તેને ઉડાડી નાંખે.

સત્ય પ્રકાશ અને હૂંફ આપે છે તેના બદલે તેને ભળતા અર્થોમાં ખપાવી, વાક્યપટ્ટાને વિષય બનાવી; આચરણમાં આંખ આડા કાન કરવામાં આવે ત્યારે આવા પુરૂષો સત્યનું આચરણ કરી તેને આચરાવે છે.

આજની દશા જોઈએ તો મહંમદ કે ઈશુએ કહ્યું તેજ સાચું અને બાકી બધા કાફરો ગણાય, એવું મુસલમાનો કે ખ્રિસ્તીઓ ગણે; અથવા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ભાવ કાળની કસોટીની મૂળ વાત ભૂલી શબ્દ ઉપર જ સર્વગ્રંથણનો આરોપ કરી જૈનો પણ બીજાને નાસ્તિક કહે તો દેશ અને દુનિયાની શી દશા થાય ?

ખરેખર તો ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીનું હૃદય, કરુણા, પ્રેમ અને સત્યથી લાગણીથી છલકાતું હોય છે. એનું હૈયું વિશ્વના પ્રાણીઓ સાથે સહસંવેદન કરી પિગળે છે. ધર્મમાં કઠોરતા આવે ત્યારે તે નમ્રતા બરતો હોય છે.

ટુંકમાં સાધુમાં; (૧) નિત્યગુણ વિકાસ વૃત્તિ, (૨) સત્યાગ્રહી વૃત્તિ, અને (૩) કરુણા પ્રધાન વાતસલ્ય તો હોવાં જ જોઈએ. ધણીવાર આ ત્રિવેણી ધણા સાધુઓમાં જોવા મળે છે. પણ શૌચનો અભાવ, તેમને ક્રાંતિપ્રિય થતાં રોકી રાખતાં જણાશે, શૌચ ગુણ ઢીલો પડ્યો કે તરણુ-તારણુ બિરૂદ મયું.

શીખોમાં અનુનંદેવ વગેરેએ પ્રણો હોમ્યા. જ્ઞાનદેવના પિતાએ સમાધિ લીધી. આવા સંતો ધણા છે પણ શક્તિ મર્યાદિત હોય છે.

એટલે આજે સત્યાગ્રહનો સદ્ગુણ, વ્યાપક કરવા માટે લોકસંગઠન ઉપર ખાસ જોર મૂકવું પડશે. આજે પરંપરા જળવી રાખવાની વૃત્તિ સમાજ અને સાધુઓમાં વધી ગઈ છે. તેથી પરિવર્તનશીલતા માટે હરપજે, પ્રાણુ, પરિગ્રહ અને પ્રતિષ્ઠા હોમનારાં રત્નો ઝોછાં મળશે. આથીજ આખી સાધુસંસ્થાને ન લેતાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ તરીકે કેળવાયેલી વૃત્તિઓને જ લઈએ છીએ. આવી ભ્રમર વૃત્તિવાળો સાધુ, ફૂલમાંથી મધુ લેશે પણ તેને ઈર્ષ્ય નહીં પહોંચાડે; પણ તેની સુવાસ વધારવા પ્રયત્ન કરશે.

સંત વિનોબાજી :

આ દૃષ્ટિએ જોતાં નવા યુગને અનુરૂપ ક્રાંતિપ્રિય સાધુમાં આપણે વિનોબાને લેવા જોઈએ. સાધુ તરીકેના બાહ્ય ક્રિયાકાંડો ભલે ત્યાં ઝોછાં હોય પણ અખંડ જૂનાં અને નવાં શાસ્ત્રોનો સંગમ, સંયમ, પવિત્રતાદિ ગુણોનો વિકાસ, પોતાનામાં અને સમાજમાં લાવવાનો અખંડ પ્રયાસ કરી રહેલા તેઓ દેખાશે. “વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતા ને એક કરો.!” એ ક્રાંતિસૂત્ર એમણે દેશ અને દુનિયામાં પ્રચલિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગાંધીયુગે વ્યાસપીઠ વ્યાપક મળી જતાં. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી અનુબંધ વાળું તેઓ કહે છે. તેમની પાસે સ્યાદવાદ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. “જય અંમે” વાળા આવે તો અંખિકાની રહસ્ય વાળી વાતો કાઢશે, રાજકોટમાં રચનાત્મક સમિતિ વાળા કે ગુદી કેદમાં અનુબંધ પ્રયોગ વાળા; દરેકનાં સાચાં મૂલ્યો મૂલ્યે. ગુદીમાં તેઓ ખીલી ઊઠ્યા; ઊંડાણે એમને ખૂબ આવકાર્યા. વળી પંચાયતો આગળ તેમની વાતો કરે. ટુંકમાં જે જ્યાં છે તેને ત્યાંથી લઈને ચોમેર કંઈપણપૂર્વક ભગીરથ પ્રયત્ન તેમણે કર્યો અને આર્ષ ભાષામાં સત્યો રજૂ કર્યા. એ દૃષ્ટિએ એમને ઋષિ, યોગી કે વેદવિત્ કહી શકાય. પણ, પૂ. સંતમાલજી અને પં. જવાહરલાલજી એમને સંત કહી સંબોધે છે. તેની પાછળ એ રહસ્ય છે કે નવાં ગાંધીયુગના સંતોની કેડીએ તેઓ

આગળ વધી રહ્યા છે. બાણુપણથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહી બાપુના માનીતા શિષ્ય તરીકે રહી સન્યાસીઓને માર્ગ ચીંધી રહ્યા છે.

તે છતાં તેમનામાં એક કમી છે; તે બાપુનું શૌર્ય. મૂલ્ય મૂલવતી વખતે એ જણાતું તથી. એજ રીતે બાપુ લોકશક્તિને સંગઠનો વડે ધડતા એ તત્ત્વ પણ તેમની પાસે નથી. એમણે ભૂદાન વગેરેનો વિચાર બધા પાસે મૂક્યો. કોંગ્રેસ અને બીજા પક્ષો, દેશ અને વિદેશથી બધા તેમના આંદોલન જોવા આવ્યા. પણ વિચારોને સમાજવ્યાપી બનાવી સંસ્કૃતિને સુધારવાનું અને ધડવાનું કામ કે કાર્યક્રમો તથા સંઘ શક્તિને નિર્માણ કરવાનું કામ ત્યાં ખૂટે છે.

પૂ. સંતબાલજીની કાર્યશક્તિ :

ત્યારે, બીજા બાજુ બાલનજકાંઠા પ્રયોગ નિમિત્તે મુનિશ્રી સંતબાલજી બહાર આવ્યા. તેમણે જૈન પરંપરામાં જ્યાં નિવૃત્તિની વાત સ્થાપિત થયે જતી હતી, તેના બદલે પ્રવૃત્તિલક્ષી નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ લક્ષી પ્રવૃત્તિની જૈનધર્મની રહસ્યની વાત બહાર આવી. જો કે આ વાત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કરીને સમાજને આંચકો આપેલો પણ તે દબાર્ધ ગર્ભ હતી. ક્રાંતદ્રષ્ટા ઋષિઓ અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓના પ્રધાન ગુણોનાં વર્ણન કરીએ ત્યારે પૂ. સંતબાલજીને યાદ કર્યા સિવાય રહી શકાશે નહીં. તેમણે સર્વોદય અને કલ્યાણુરાજ બન્નેમાં ખૂટતાં તત્ત્વો અને સર્વાંગી અનુબંધવાળા કાર્યક્રમો આપ્યા છે.

સંત વિનોબાજીને બાપુજીના અંતેવાસી તરીકે અને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં કામ કરનારા તરીકે દેશનો વ્યાપક તખ્તો સહજ ભાવે મળી ગયો. સંતબાલજીએ સ્વપુરુષાર્થેજ મુખ્યપણે ક્ષેત્ર ખેત્રું એટલે એમની પ્રયોગભૂમિ બાલનજકાંઠા જેવી નાની છે. જો કે ગ્રામ દૃષ્ટિએ હવે ગુજરાત વ્યાપી અને નગર દૃષ્ટિએ મુંબઈ વ્યાપી ખીણે તેવા ઉજળા સંયોગો વધુ છતાં થયા છે. પણ સંત વિનોબાજી ને જે વ્યાપક ક્ષેત્ર સહજ મળ્યું તે સંતબાલજીને હજી મળ્યું નથી. શ્રીમદ્ની દૃષ્ટિએ જે

જૈનદર્શન વિશ્વ વિશાળ છે તે વહેવારમાં આજે તો સાવ સંકીર્ણ છે. એમાં સાધુ-દીક્ષાના કારણે આ અનુબંધ વિચારધારાને વ્યાપક ક્ષેત્રમાં અમલી બનતા વાર લાગશે. વળી આ વિચારમાં જે ઉંડાણ છે અને શુદ્ધિનો આગ્રહ તેમજ અશુદ્ધિ સામે અહિંસક પ્રતિકારના કાર્યક્રમો છે તે બધાને વ્યાપક થતાં વાર લાગે તે સાચું જ છે. કારણ કે બાવળ વહેલો વિસ્તરે અને આંખો મોડો ફેલે. એટલે મને તો પૂરી શ્રદ્ધા છે કે અનુબંધ વિચારધારાના પ્રયોગનાં બી યથાર્થ હોઈને તે અવશ્ય ફેલાઈ જશે.

દેશમાં તો અત્યારે વ્યાપક વિચાર અને વ્યાપક આચારની શક્યતાની દૃષ્ટિએ હું બે સંતોને જોઉં છું. તેમાં પ્રથમ વિનોબાજી અને બીજા સંતબાલજી છે. આનો અર્થ આ દેશમાં કે વિદેશમાં બીજા સંતો નથી; એમ હું કહેવા માગતો નથી; પણ ગાંધીયુગ અને વિજ્ઞાનયુગ સાથે ધર્મનો તાળો મેળવવામાં સામાજિક દૃષ્ટિએ સર્વાંગી પ્રયત્ન કરનારાઓમાં મારી પહેલી નજરે આ બે તરવરી રહે છે. હમણાં સાંભળ્યું છે કે વ્યક્તિગત સરમુખત્યાર શાહીવાળા ક્રાંસમાં પણ એક સંત કઠોરતામાં કામળતા ઉમેરવાનો ખૂબ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. આહીં આપણે ઉપલા બધા ગુણો અને તેમાંયે ખાસ તો ક્રાંતિપ્રિય સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા, જગત જેમને વિના વિરોધે સ્વીકારી શકે તેવા ગુણવાળા સાધુસંતોનો વિચાર કરવા તરફ ચર્ચાને ઝોક આપશું.”

દીર્ઘદ્રષ્ટા અને સ્પષ્ટ દ્રષ્ટા

પૂ. દંડીસ્વામી : “ ક્રાંતિકારી સાધુના ગુણો પુસ્તકોમાં વાંચ્યા હતા પણ અહીં નજરે જોઈ રહ્યા છીએ. અનુભવ વગર બોલવું ન જોઈએ, પણ બોલ્યા વગર રહેવાતું નથી ! કારણ કે એ ગમે છે એવા ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓના ગુણો સન્યાસીઓમાં પેદા થાય તો કેટલું સારું ?

દેવી સંપત્તિના જે ગુણો ગીતામાં વર્ણવ્યા છે તેમાં ‘ અભય ’ ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. પછી હિંમત, શૌર્ય, ઉદારતા, મૈત્રી, પ્રમોદ,

કરેણા, માધ્યસ્થ અક્રોધ વગેરે લક્ષણો જ્ઞાનીનાં ખતાવેલાં છે. આ બધા ગુણોની સાથે તે આર્ષકૃષ્ટા અને દીર્ઘદૃષ્ટા હોવો જોઈએ જેથી ભવિષ્યનું તે સ્પષ્ટ ચિત્ર જુએ અને જનતાને ખરા માર્ગ દોરે !”

શ્રી. દેવજીભાઈ : ક્રાંતિપ્રિય તો સમાજમાંથી પાકવાના છે. ગાંધીજી ગયા છતાં પણ ક્રાંતિ ચાલું જ રહી. તો હવે લોકોને પ્રચાર, સંશોધન તેમજ કાર્યક્રમ આપવા જોઈએ. આ માટે શરૂઆત ભલે સંતખાલજીથી થઈ અને પૂ. નેમિમુનિ તેમાં જોડાયા; પણ ધીમે ધીમે આખી ધડાયેલી સાધુસંસ્થા આ તરફ દોરાશે એવી મને ખાતરી છે. ગાંધીયુગમાં જો ગૃહસ્થાશ્રમીમાંથી ગાંધીજી પાકી શક્યા તો સાધુ-સંસ્થામાંથી શા માટે ક્રાંતિપ્રિય ન પાકે. પૂ. નેમિમુનિએ કહ્યું તેમ સહજ સ્ફુરણા અને પ્રયાસથી પ્રેમચૂંબક અને પ્રતિભાનો પૂજ્ય ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓમાં આવશે જ. ”

શ્રી. પૂંજીભાઈ : “ શરૂઆતમાં લોકોને ન સમજાય એટલા પૂરતું જોખમ ખેડવું પડશે. બાકી જરાક આગળ પગલું ભરશે તો પોતે ચાલીને જગતને દોરી શકશે. પોતાનાં ચિહ્નનો કે ક્રિયાઓમાં જાતે યોગ્ય સંશોધન ભલે કરે. પણ સંબંધો પોતાની સંપ્રદાય સાથે ગાઢ રાખશે જ. ક્રાંતિના નામે અપક્રાંતિ પ્રતિક્રાંતિ કરી, ઘણા લોકોને અવળે માર્ગ દોરે તેથી ચેતવું પડશે. દુનિયાના ધર્મેનો અભ્યાસ તથા દેશ અને દુનિયાના પ્રશ્નોના ઉકેલો આપવાની સૂઝ પણ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓમાં જોઈશે. સંપ્રદાયમાં રહેવા છતાં તે સંકીર્ણતા નહીં રાખે અને વિશ્વ યોગાનમાં કુદી પડશે. કેટલાંક વિદ્વાન હોય પણ, ચારિત્ર્યના નમુના હોય, તે નહીં ચાલે. ચારિત્ર્યના નામે અતડાઈ હશે તો તે પણ નહીં ચાલે અને સર્વાંગી વિશ્વદૃષ્ટ નહીં હોય તો બિલકુલ ચાલશે જ નહીં. તેના તપ-ત્યાગ બ્યાપક જોઈશે. તે બીજાના દોષોને

પોતાના ગણી દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહેશે. ચોમેર જોઈ વિચારી પગલાં ભરશે અને એકવાર ભર્યા પછી પીછેહઠ નહીં કરે. એટલે જ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહ ત્રણેય હોમનારની માંગણી થાય છે. ”

શ્રી. શ્રાફ : “ ગાંધીજી ખિરલાના મંદિરમાં રહેવા છતાં ધનથી અંજાતા નહીં તેમજ નારીઓની વચ્ચે રહેવા છતાં પોતે તેમજ જાતિ બંને નીડર રહેતા. ગાંધીજી સંસ્થાને ટેકો આપતા પણ ત્યાં પ્રેમનું નિયંત્રણ રાખતા. એટલે ગાંધીજી કરતાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓએ વિશેષ ગુણો કેળવવા પડશે. આજે સાધુઓ અને કાર્યકર્તા વચ્ચે ખાઈ પડી છે તે સાધુઓએ આગળ વધીને જાતે પૂરવી પડશે. કાર્યકર્તાઓ પી શ્રાવક વર્ગ અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓએ મળીને અનુબંધ વિચારધારાનું કાર્ય આગળ ધપાવવાનું છે. ”

ઉપયોગિતાની આજની

પૃષ્ઠ ભૂમિ

[૧૫]

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી]

[૧૭-૧૧-૬૧]

ક્રાંતિપ્રિય સાધુના એ મુખ્ય ગુણો ‘વિશ્વપ્રેમચૂંબક’ અને ‘વ્યાપક-પ્રતિભા’ પ્રગટયા બાદ થું તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ જાય છે ? ના ! એનો જવાબ ‘ના’માં આપવો પડશે. કારણ કે જ્યાં સુધી ગુણોના પેટામાં ખતાવેલ શક્તિઓ પ્રગટ ન થાય અને વ્યાપક લોકસંપર્કના મૌલિક નિયમોનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ ન થાય. એની સાથે સ્પષ્ટ માર્ગની દૃષ્ટિએ તેમ જ જુદા જુદા ક્ષેત્રે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા માટે એ ગુણોને કાર્યે લગાડવા જોઈએ. એ અંગે તાત્ત્વિક રીતે વિચારણા થઈ ચૂકી છે છતાં તેમાં સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતાની આજના યુગે વહેવારિક પૃષ્ઠ ભૂમિનો પણ વિચાર કરવાનો છે.

નિરૂપયોગી કેમ બની ?

સાધુસંસ્થાનો જન્મ તો જગતને માટે વિશેષ ઉપયોગી થવા માટે થયો હતો. હજારો વર્ષોથી આ દેશમાં અને વિદેશમાં સાધુસંસ્થા એજ ઉદ્દેશે ચાલી આવે છે. ઋષિ-મુનિઓ પછી તીર્થંકર મહાવીરે તેમ જ બીજા તીર્થંકરોએ પણ નવી રીતે સાધુસંસ્થાને ધડી. તેમનાં પગલે શંકરાચાર્યે પણ સન્યાસી સંસ્થા સ્થાપી અને ભગવાન બુદ્ધે બૌદ્ધ બિશ્વ-સંઘ રચ્યો. રામકૃષ્ણ મિશનને સન્યાસી સંસ્થાને જનસેવાનું કામ સોંપ્યું. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ સાધુ-સાધ્વીઓએ સમાજમાં શિક્ષણ,

આરોગ્ય વગેરેનું કામ ઉપાડી લીધું. ઈસ્લામ ધર્મના સૂફી સંતોએ ભક્તિવાદની પ્રેરણા આપી. વૈષ્ણવ સન્યાસીઓએ સમાજને ભક્તિમાર્ગ દોર્યો. આટલા બધા સાધુઓ હોવા છતાં આજે મોટા ભાગના લોકોની દષ્ટિ તેમના તરફ ધ્રુણાની છે. એટલે સર્વપ્રથમ પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે સાધુસંસ્થા નિરૂપયોગી કેવી રીતે બની? તેનાં કારણો તપાસીએ.

નિરૂપયોગિતાનાં કારણો :

(૧) જવાબદારી પ્રત્યે ઉપેક્ષા : આ પહેલું નિરૂપયોગિતાનું કારણ છે જ્યારે સંસ્કૃતિ રક્ષાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે તેમને પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા મોહ નડે છે. આજે ભારત અને વિદેશમાં ઘણાં સંસ્કૃતિ-ઘાતક પ્રશ્નો પડ્યા છે પણ સાધુઓ જામેલી પ્રતિષ્ઠાને છોડી, પ્રાણોને હોડમાં મૂકી, સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવા માટે ક્યાં પ્રયત્નો કરે છે? પ્રયત્નો કર્યા હોત તો તિબેટમાં બૌદ્ધ સાધુઓની જે દશા થઈ તે ન થાત.

સાધુઓએ પ્રજાને ધર્મ અને સંસ્કૃતિના રસ્તે દોરવાની ફરજ હતી તે ચૂકીને તેઓ મઠો, રાજ્યો, ભોગવિલાસો અને આરામ તલખીમાં પડ્યા. સત્ય અને અહિંસાસ્પી ધર્મની રક્ષા કરવાના બદલે ધનવાળા અને સત્તાવાળાઓને પંપાળે છે; તેમજ જુદા જુદા ક્રિયાકાંડોના આડંબરો રચી, પૈસાદારો અને સત્તાધારીઓને પ્રતિષ્ઠા સીધી કે આડકતરી રીતે આપવા લાગ્યા.

આજે ભૌતિકવાદના યુગમાં વધારે જાગૃતિ રાખવી જોઈ એ તેના બદલે ધનાશ્રિત કે રાજ્યાશ્રિત બનવાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ જવાબદારી પ્રત્યે ઉપેક્ષા બતાવે છે; એટલે માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તેઓ ધર્મને પૂટ આપી શક્યા નથી.

(૨) વિશ્વની સામાજિક ગતિાવધિ પ્રત્યે ઉદાસીનતા : આ બીજું કારણ છે. જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ કહેવાય છે પણ જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ વિશ્વના બધા પ્રવાહોને વિચાર કરતા નથી. તેઓ પોતાની સંપ્રદાય પૂરતો જ કે પોતાના ધર્મ પૂરતો જ વિચાર કરે છે.

(૩) વ્યક્તિવાદની બ્રાંતિ : મોટા ભાગના સાધુઓમાં આત્મ-ધર્મ અને આત્મકલ્યાણની ઓથે સ્વાર્થવાદ પોતાનું જ કરવું, વિશ્વાત્માઓ સાથે આપણને શું? એવો સ્વાર્થ હોય છે. ત્યારે ધણાને નિવૃત્તિવાદના નામે, અકર્મણ્યતા, કાયરતા, (પ્રશ્નોથી ભાગવું) એકાંતવાસ, વ્યક્તિગત સ્થૂળ યોગસાધનાનો આશ્રય લેતા જોઈ શકાય છે. હવે તેઓ આહારપાણી કે સુખસાધનો વગર રહી શકતા નથી એટલે કાંતો મૂડી-વાદીઓની મદદ લેવી પડે છે કાં સંપ્રદાયની હા એ હા કરી ક્રિયાકાંડોમાં પૂરાવું પડે છે. આવી સ્થિતિ વ્યક્તિવાદની બ્રાંતિને આભારી છે.

(૪) પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની બ્રાંતિ : આ અંગે સ્પષ્ટ માર્ગની વિચારણા વખતે વિચારાર્થ ગયું છે. સ્પષ્ટ માર્ગનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે તે આજના યુગે સામુદાયિક રીતે સત્ય, અહિંસા, ન્યાય, નીતિ વગેરેનો સંગઠિત પ્રયોગ કરી શકેના નથી. પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિની બ્રાંતિના પરિણામે સાધુસંસ્થા કેટલીક ખિનજરૂરી પ્રવૃત્તિમાં પડી ગઈ જે સ્પષ્ટ માર્ગના અંતરાય રૂપે છે. અને જે પ્રવૃત્તિ એની મર્યાદા પ્રમાણે સ્પષ્ટ માર્ગની અનીગતિ છે તેનાથી દૂર રહ્યા. આવી થોડીક પ્રવૃત્તિઓને ઉદાહરણ રૂપે વિચારીએ :—

જૂના વખતમાં જ્યારે છાપખાના ન હતા ત્યારે, તે વખતે શાસ્ત્રો કે ગ્રંથો લખવાની પ્રવૃત્તિ સાધુઓએ અપનાવી હતી તે બરાબર હતી. પણ હવે હસ્તલિખિત શાસ્ત્ર લેખનની આ યુગમાં જરૂર રહી નથી. તેના બદલે સમાજ અને નૈતિક સંગઠનોના અનુભવો અને પ્રયોગો લખવાની જરૂર રહે છે. પણ કેટલાક હજુ જૂની ધરેડ પ્રમાણે લખવાનું બંધ કરતા નથી. તે સિવાય અગાઉ ગોખણુ-પદ્ધતિ જરૂરી હતી કારણકે પ્રતિઓ ઓછી હતી. હવે એ સમસ્યા રહી નથી. તેના બદલે વિશ્વના વિવિધ પ્રશ્નો વિવિધ પ્રવાહો અને તેમાં પોતાની નૈતિક-ધાર્મિક પ્રેરણાની જવાબદારીનું બાન રાખવાની વધારે જરૂર છે. તે ભાગ્યે જ રહે છે.

એવીજ રીતે જૂના ઢાંચે સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ ટીકા, ભાષ્ય કે વિવેચન લખવાની જરૂર નથી રહી કારણકે એથી લાભને બદલે નુકસાન

વધારે થાય છે. હવે તો જુદા જુદા ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી યુગાનુકૂળ સત્ય તારવી-તારવીને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુકૂળ અર્થ અને વ્યાખ્યા લખવાની જરૂર છે. ટુંકમાં આદર્શ અને વહેવારનો સુમેળ હોવો જોઈએ. આજના યુગને અનુરૂપ જીવનમાં સક્રિય રીતે ઉતરી શકે એવાં પ્રવચનો જો ન થાયં પ્રેરણાકે માર્ગદર્શન ન થાય તો તે બિનજરૂરી ગણાશે.

આજે યુગને અનુરૂપ ધર્મના સાદા, સંયમી અને આડંબર રહિત કાર્યક્રમો ગોઠવવાની જરૂર છે. ધન કે આડંબરને પ્રતિષ્ઠા મળે એવા કાર્યક્રમોમાં ધર્મ ઝંખવાય છે. તપ-દાન વગેરેના જાહેર કાર્યક્રમો પણ ખર્ચાળ અને આડંબર વગરના જોઈએ અને તેમાં સાધુઓએ સંમતિ કે હાજરી તો નજ આપવી જોઈએ.

ઉપાશ્રયો, ધર્મસ્થાનો, મંદિરો, દાનશાળાઓ, ધર્મશાળાઓ અને પાંજરાપે.ળોનો લાભ સહુ કોઈ લઈ શકે. ન કે કેવળ એકજ પક્ષના કે વાડાના માણસો.

આજે સાધુ સંસ્થાએ સમાજથી અતડા રહીને ફરવાની જરૂર નથી. અતડા રહેવાથી એકાંતવાદી બનાય છે. એવી જ રીતે સૂક્ષ્મ અહિંસાની ચર્ચામાં જ ન ગૂંચવાતા તેમણે અહિંસાના વ્યાપક પ્રયોગો કરવા જોઈએ.

(૫) નિસર્ગ નિર્લક્ષતામાં કમી : આ પાચમું કારણ છે. તેથી એશિયાળાપણું વધે છે. પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે ધનિકો અને સત્તાધારીઓનો આશ્રય લેવાય જેથી તપ-ત્યાગ-સેવાને બદલે સમાજમાં ધન અને સત્તાની પ્રતિષ્ઠા વધી છે. કેટલાક સાધુઓ તો સત્તાધારીઓ પાસે સામેથી પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના હેતુથી ગયા; કેટલાક સન્યાસીઓ રાજકીય પુરૂષો અને પક્ષના હાથા બની ગયા. તેમજ કોમવાદ અને મૂડીવાદને પાંપાળવા લાગી ગયા. તેના કારણે તેમનામાં સાચું કહેવાની હિંમત ન રહી.

(૬) અનિષ્ટો સામે આંખમીંચામણુ : નિરૂપયોગિનું છૂંકું કારણ એ બન્યું કે સાધુસંસ્થા, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વમાં ચાલતા અનિષ્ટોના નિવારણ કરવાની સામે આંખમીંચામણા કરવા લાગી. કેટલાક તો માત્ર ઉપદેશોમાંજ કહેવા લાગ્યા પણ સક્રિય રીતે સંગઠનો વડે આચરાવવાની હિંમત તેમનામાં ન રહી. તેમજ કોઈપણ ક્રાંતિ કરવાની કે જોખમ ખેડવાની શક્તિ ન રહી.

સાધુસંસ્થા ઉપયોગી કઈ રીતે થઈ શકે ?

સાધુ સંસ્થા હવે ઉપયોગી કઈ રીતે થાય એ પ્રશ્ન વિચારણીય છે ? એના માટે ત્રણ મુદ્દાઓ લઈએ : (૧) દષ્ટિ (૨) શુદ્ધિ (૩) અને પૃષ્ઠિ.

(૧) દષ્ટિ : દષ્ટિ તરીકે સર્વપ્રથમ સાધુવર્ગની દષ્ટિ બ્યાપક, સર્વાંગી અને સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. જેનું દર્શન સાફ ન હોય; એને ડગલે અને પગલે મુંઝવણો, ગૂંચવણો ઊભી થવાની. એ કોઈપણ પ્રકારનું જોખમ ખેડી શકે નહીં. આજના યુગે અગાઉ ન હતી તેટલી અને તેથી પણ વધારે અગત્ય સ્પષ્ટ અને સર્વાંગી દષ્ટિની છે. આ અંગે શિબિર પ્રવચનોમાં એક સંપૂર્ણ વિષય * ‘દર્શન વિશુદ્ધિ’નો રાખ્યો છે. આજનો યુગ અડપથી બદલાય છે, એટલે વધારે ઊંડાણથી યુગ પ્રવાહોને ઓળખવાની દષ્ટિ કેળવવી પડશે, તો જ તે ઉપયોગી થઈ શકશે.

યુગદ્રષ્ટા આચાર્ય હેમચંદ્રે કુમારપાળ દ્વારા ધર્મદષ્ટિએ નવસર્જન કરાવ્યું; કારણ કે તેમની દષ્ટિ સ્પષ્ટ અને સર્વાંગી હતી. ગુજરાતને અહિંસક બનાવવામાં અને તે નિમિત્તે જગત આખાને અહિંસક બાવનાનો પરિચય ગાંધીજી નિમિત્તે કરાવવામાં; આદ્યપ્રેરક તો હેમચંદ્રાચાર્ય જ હતા.

આવી દષ્ટિ કેળવવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ જરૂરી છે:—

(૧) તાદાત્મ્ય તાટસ્થ્યનો વિવેક.

● આજ ન્યાખ્યાન માળમાં હવે પછી પુસ્તક પ્રગટ થશે.

(૨) સામૂહિક અને વ્યક્તિગત સાધનામાં વિવેક.

(૩) નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ વિવેક.

(૪) સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વના પ્રશ્નોને સમજવા અને ધર્મનીતિએ ઉકેલવાનો વિવેક.

(૫) અનુબંધ વિચારધારાની પૂરી સમજણ,

(૬) નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા, ચોકી, માર્ગદર્શન, ઉપદેશ અને આદેશનો દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ પ્રમાણે વિવેક,

(૭) સિધ્ધાંત માટે પ્રાણુ, પ્રતિષ્ઠા, પરિગ્રહ છોડવાનો વિવેક.

(૮) તપ, ત્યાગ, બલિદાનના કાર્યક્રમો દ્વારા સમાજ (સંગઠન) ધડતર વિવેક.

(૯) જગતના ધર્મો, ઝાતિઓ, સુસંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રો વગેરેનો સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિ.

(૧૦) આધુનિકવાદો, વિચારધારાઓ તેમજ સર્વક્ષેત્રના પ્રવાહોનું અધ્યયન.

(૧૧) પોતાની યોગ્યતા કાર્યક્ષમતા તેમજ શક્તિને માપવાની કળા. આ બધા મુદ્દાઓ પ્રમાણે સર્વાંગી અને વ્યાપક દ્રષ્ટિ કેળવવાથી સાધુ વર્ગ ઉપયોગિતાનો એક ભાગ સિદ્ધ કરી શકશે.

(૨) શુદ્ધિ : ઉપયોગિતાનો બીજો ભાગ શુદ્ધિ છે. એમાં સ્વ-આત્મા અને વિશ્વ આત્મા બન્નેની શુદ્ધિનો વિચાર કરવો જોઈએ.

સ્વાત્મ શુદ્ધિ માટે નીચેના મુદ્દાઓ વિચારવા લાયક છે:—

(૧) સાધુ સંસ્થા માટે જ્યાં જ્યાં કર્તવ્ય પાલન જવાબદારી-પાલન અને ધર્મપાલનનું આવે ત્યાં પીછેહઠ ન કરે. કદાચ થાય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત કરે.

(૨) જ્યાં જ્યાં પોતાના જીવનમાં ઢીલાશ હોય, સિધ્ધાંતમાં પીછે હઠ થતી હોય, મૌલિક નિયમોમાં સ્પર્શન થતું હોય ત્યાં જગૃતિ-પૂર્વક શુદ્ધિ કરે.

(૩) જ્યાં પરિગ્રહ કે ઉપસર્ગ (કષ્ટ) સહેવામાં શિથિલતા કે પીછે હઠ થતી હોય; પ્રાણુમોહ, પ્રતિષ્ઠામોહ, શિષ્ય-શિષ્યા અને અનુયાયીનો મોહ, કે પરિગ્રહ મોહ નડતા હોય; ત્યાં પોતાને કસે અને કડક થાય.

(૪) અંધવિશ્વાસોતું, યંત્ર-તંત્ર-મંત્ર, જ્યોતિષ વિદ્યા ચમત્કારો કે વિકારોના ચક્રકરમાં ન પડે. જે પડવા માટેના પ્રલોભનો આવતા હોય તો દઢ સંકલ્પ કરે.

(૫) પોતાના સંપ્રદાયના મૌલિક નિયમો તેમજ વેશભૂષા ઉપર દ્રઢ રહે. કોઈના કહેવાથી સંપ્રદાય, વેશ કે રૂપ ન બદલે. જે નિયમો દંભવર્ધક, વિકાસ ધાતક, યુગ બાહ્ય, સત્ય અહિંસા બાધક હોય તેમાં સંશોધન પરિવર્ધન કરે,

(૬) બિદ્યાચરી અને પાદવિહારનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બનાવે જેથી સાર્વાત્રિક જીડો સંપર્ક સાધી શકે.

(૭) જ્યાં અનુબંધ બગડેલા હોય કે તૂટેલા હોય અથવા હોય નહીં ત્યાં સુધારવા, જેડવા તેમજ નવો અનુબંધ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે. પ્રમાદ જણાતો હોય ત્યાં પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત કરે !

(૮) સ્થૂળ ઉત્પાદક શ્રમ કે વહીવટી કાર્યમાં જાતે ન પડે.

(૯) પોતાનું આંતર્નિરીક્ષણ બરાબર કરતો રહે.

(૧૦) જેમમો ખેડવામાં, પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં કંટાળે નહીં અને ખંતથી આગળ ધપે.

વિદ્યાત્મશુદ્ધિ માટે એવી જ રીતે નીચેના મુદ્દાઓ વિચારણીય છે:—

(૧) માનવજીવનના સર્વક્ષેત્રોમાં શુદ્ધિનું સતત કાર્ય કરે.

(૨) કોઈ પણ ક્ષેત્ર, કંટાળીને કે છોડીને ન ચાલે.

(૩) સુસંગઠનોના અનુબંધ જોડવામાં જ્યાં જ્યાં અવરોધો ઊભા થાય, ત્યાં ત્યાં તપ-ત્યાગ-સમજૂતી અને બલિદાન દ્વારા જોડે. અનુબંધ બગડવાના કારણોથી દૂર રહે અને સમાજને દૂર રખાવે. તેમજ અનુબંધ બગડ્યો હોય ત્યાં સુધારવાનો પુરુષાર્થ કરે.

(૪) ધર્મોમાં સંશોધન કરવાનો પુરુષાર્થ કરે.

(૫) સર્વામાન્ય સત્યો તારવે તેમજ સર્વામાન્ય લોકહિતના કાર્ય-ક્રમે જોડવે અને પાર પાડવાની પ્રેરણા આપે.

આ રીતે સર્વાંગી અને સ્પષ્ટ દષ્ટિ સાથે જો શુદ્ધિનો ખ્યાલ હશે તો સાધુસંસ્થા માટે, લોકોમાં, શિક્ષિતોમાં તેમજ રાષ્ટ્રનેતાઓમાં પણ તેમના પ્રતિ શ્રદ્ધા પ્રગટશે. તેથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ગૌરવભર્યો લાભ સમાજ, રાષ્ટ્ર અને પરંપરાએ વિશ્વને મળશે. આમ નહીં થાય તો ભોગવાદી સંસ્કૃતિનું જોર વધી જશે. સામ્યવાદ, મૂડીવાદ, સરમુખ-ત્યારવાદ અગર લશ્કરવાદનું સામ્રાજ્ય જન્મશે જે સાધુસંસ્થાને જ ઉમેડી નાખવા પ્રયત્ન કરશે.

(૩) પુષ્ટિ : પુષ્ટિ એટલે પોષણ : “ પરસ્પરં માવયંતે શ્રેયઃ પરમવાન્સયથ ” એક બીજાના પરસ્પરના સદ્ભાવથી આ જગતમાં માણસ પરમશ્રેયને મેળવી શકે છે. સાધુસંસ્થા પ્રત્યે વિશ્વનો એ સદ્ભાવ ત્યારે જ જગશે કે વૃદ્ધિ પામશે, જ્યારે એ વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિ પ્રત્યે આત્મીયતાથી વર્તશે. તે સમાજને એ રીતે ધડશે કે તે સમાજ સમષ્ટિ પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખી શકે. આ રીતે વ્યક્તિથી માંડી, સમષ્ટિ સુધીની સદ્ભાવની કડીઓ જોડાશે. ત્યારે જ પુષ્ટિ થશે. આ પુષ્ટિમાત્ર સમાજ અને વિશ્વની જ થશે એમ નહીં પણ સાધુ-સાધ્વીની પોતાની પણ થવાની છે. સંસારમાં સાધુતા ફેલાવવી એ જ સાધુધર્મ છે. સમાજ અને રાષ્ટ્રના ધડતરમાં સંગઠનો દ્વારા સાધુતા વધારેમાં વધારે સ્પર્શે

એમાં જ સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતા છે. આ કાર્ય વ્યક્તિગત થવું સરળ નથી; ત્યારે સંસ્થાગત રીતે આનુબંધિક પ્રક્રિયા જ ઉપયોગી થઈ શકે.

પુષ્ટિ માટે નીચેના મુદ્દાઓ ઉપયોગી છે :—

(૧) ગામડાં, નારીજાતિ તેમજ પછાતવર્ગને પ્રતિષ્ઠા આપવી, અને અપાવવી.

(૨) આ ત્રણે વર્ગના લોક-સંગઠનોને એમની હૂંફ મળે; તેમજ પ્રતિષ્ઠા મળે તે માટે જોખમ ખેડીને પણ કાર્ય કરવું જોઈએ. એ અંગે જે કષ્ટો, પરિવહો કે ઉપસર્ગ આવે તે સાધુસંસ્થાએ સમભાવે સહેવાં જોઈએ.

આમાં હરિજનો કે અછૂનોને અપનાવવા જતાં સાધુને તિરસ્કાર કદાચ સમાજ કરે પણ ખરો; બહિષ્કાર પણ કરે, તો યે તેમને પીછેહઠ કરવાની જરૂર નથી.

આજે ભારતની નારી જાતિ બહુ જ પછાત છે. તેમાં જે વાત્સલ્ય, સેવાભાવ, કરુણા, ક્ષમા વગેરે છે, તેનો વિકાસ કરવાનો અવસર મળતો નથી. તેનું ધડતર સાધવીએ દ્વારા અને બ્રહ્મચારિણી બહેનો દ્વારા થાય તો અહિંસક સમાજ રચનાનું મોટું કામ તરત થાય. માતૃજાતિમાં નૈતિક શક્તિ પ્રગટ કરવા માટે; સાધુઓએ એમનાથી અતડા રહેવાની જરૂર નથી; આજે બ્રહ્મચર્યનાં મૂલ્યો સુરક્ષિત રાખી, તેને સક્રિય અને સમાજગ્યાપી બનાવવાની અગત્ય જીભી થઈ છે તે માટે નારી જાતિ મોટો ફાળો આપી શકે છે. પુખ્ત અને અધિકૃત સુવિદિત સાધુઓ દ્વારા, સાધ્વી-વર્ગ અને બ્રહ્મચારી બહેનોને ધડતર મળે તો માતૃજાતિના અનેક ગૂંચવાતા પ્રશ્નો ઉકેલાય.

ગામડાંઓનું તો સંગઠનો દ્વારા ધડતર કરવાનું કામ, ભારે અગત્યનું લાગે છે. એથી સાધુસમાજની પોતાની પુષ્ટિ-વિકાસ સર્વાંગી થઈ શકશે તેમજ સમાજની પણ પુષ્ટિ થશે.

(૩) સંપ્રદાયમાં ભલે રહે પણ સાંપ્રદાયિકતાથી દૂર રહે તેમ જ સંપ્રદાય મોહથી મુક્ત રહે. તેના અન્વયે બીજા ધર્મ સંપ્રદાયોનું ખંડન કરવા કરતાં સમન્વય જ વધારે કરે. વટાળ-વૃત્તિથી તો તેને દૂરજ રહેવું જોઈએ.

(૪) સન્યાસીઓમાં વિકૃતિઓ પેસી ગઈ છે; તેમણે જે વધારે પડતી છૂટે લીધી છે; તેમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. બેઠા કે મઠાધિપતિ બનવા કરતાં ભિક્ષાચરી અને પાદવિહારને અપનાવવાં જોઈએ જેથી ઊંડો જનસંપર્ક વધશે; અને બધા પ્રશ્નોને ઉકેલી શકશે! એમાં પણ આરામતલબી ઘટાડશે અને કલ્ટ-સહિષ્ણુતા વધારશે તો એમના ઉપર લોકશ્રદ્ધા વધશે; તેમજ તેમની સાદાઈનું અનુકરણ કરશે તો લાભજ થશે.

જૈન સાધુઓએ સન્યાસીઓ સાથે મળીને સહચિંતન, સંહવિહાર વ. ગોઠવવાં જોઈએ; જેથી સન્યાસીઓની કે વૈષ્ણવ ધર્મ જેવી ઉદારતા જૈનધર્મના સાધુવર્ગમાં આવી શકે. નહીંતર જૈન સાધુસંસ્થા એકલી અને અતડી રહીને કાંઈપણ ક્રાંતિ કાર્ય કરી શકશે નહીં.

(૫) રચનાત્મક કાર્યકરો, કે લોકસેવકોને તૈયાર કરવાનું; એમને પ્રતિષ્ઠા અને હિંદુ આપવાનું કામ; સાધુસંસ્થા માટે પરંપરાથી ચાલ્યું આવે છે. આજે તે તરફ સહેજ ઉદારીનતા અગર તો વિકૃતિ આવી છે. માટે બંનેનો અનુબંધ થવો જરૂરી છે. સાધુસંસ્થા માટે પ્રત્યક્ષ રચના કાર્યમાં પડવા માટે અમુક મર્યાદા છે અને તે કાર્ય લોકસેવકો કરે છે. એટલે એ લોકો તેમાં નીતિ-ધર્મનો પુટ આપી શકે તેનું દિગ્દર્શન તો સાધુ-સંસ્થાએજ કરવાનું છે. સ્પષ્ટ માર્ગની વિચારણા બાદ એ તો નક્કી થઈ ગયું છે કે સાધુઓ જો એ કાર્યમાં પડશે તો તેઓ અપ્રતિબદ્ધ અને નિર્લેપ નહીં રહી શકે.

મુશ્કેલીઓ :

ઉપરના માર્ગો જવામાં મુશ્કેલીઓ અને ભીતિઓ પણ આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય :- (૧) સંપ્રદાય તરફથી બહિષ્કાર, અને તિરસ્કાર

(૨) ઉતરવા માટેનું સ્થાનક ન મળવું, (૩) આહાર પાણી ન મળવાં, (૪) અન્ય જરૂરો ન મળવી, (૫) જૈન હોય તો એકલવિહારી તરીકે લાંછના, (૬) ક્રાંતિ કરે તો અસહકાર વગેરેની તકલીફ પણ. આ બધી મુશ્કેલીઓ ટકવાની નથી; જો સાધુ તે સાંપ્રદાયિક કે સંકુચિત સમાજના વર્તુળથી ઉપર ઊઠીને વ્યાપક સમાજનો અને અવ્યક્ત પડેલા બહોળા સમાજનો બની રહેશે! ચારે સંસ્થા (સંગઠનો) સાથેના અનુબંધ રહેશે તો તેની વારે ધડીએ ચક્રાસણી, શુદ્ધિ અને દષ્ટિની કસોટી થતીજ રહેશે. ચારિત્ર્યમાં જો તે જરાપણુ દીલો હશે તો તેને નવો વ્યાપક સમાજ ચલાવી લેશે નહીં. પણુ તે સાચો, અને ચારિત્ર્યવાન બનશે અને ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે દષ્ટિ, શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ એ ત્રણે વાતોને લક્ષમાં રાખીને ચાલશે તો મુશ્કેલીઓ ટળશે. આ રીતે સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા દેશ અને દુનિયામાં સિદ્ધ થઈ શકશે.

ચર્ચા-વિચારણા

પછાતવર્ગોમાં ધર્મનો પુટ લગાડે :—

શ્રી પૂજ્યભાઈએ આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતાં કહ્યું: “અહીં આવ્યા બાદ સાધુસંસ્થાની ઉપયોગિતા અનિવાર્ય લાગે છે. એકાદ સાધુએ જ્યારે હૃદયહાર કંઈક કર્યું” ત્યારે સમાજ જરૂર ખળભળી ઊઠે છે. બાકી તો સાધુ સંસ્થાને સમાજે ઉદારતાથી નભાવી છે અને પૂજ્ય, બાપજી, ગુરુદેવ એવા વિશેષણોથી નવાજી છે. પણુ આજે જે અકર્મણ્યતા વધી રહી છે તેના કારણે નવી પેઢીની શ્રદ્ધા ઘટી રહી છે.

સાધુ સંસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવા માટે એક ઉપાય એ સૂચવી શકાય કે નવા સાધુઓ પર સાધુસંસ્થાએ ચોક્કસ પ્રકારનાં રવૈચ્છિક નિયંત્રણો મૂકવાં જોઈએ અનિષ્ટોનો પ્રતિકાર કરવાનું આવે ત્યારે ચાખડભાણું ન કરવાં તેમજ બાંધ છોડ પણુ ન કરવી.

આમ તો સાધુની ડગલે અને પગલેજર છે તો સામાજિક જીવનની શુદ્ધિ અને અહિંસા માટે કાળો શા માટે ન આવે ? ખાસ કરીને પછાત વર્ગોમાં તેમણે જવું જોઈએ હમણાં એક વાધરીનાં કિસ્સો આવેલો કે તે એક બાઇને ભગાડીને ગયો અને રસ્તામાં તેનાં નાનાં બાળકને મારી નાખ્યું ! આવી ક્રૂરતા ધર્મભાવનાના અભાવે આવે છે. સુધરેલા પાસે સાધુઓ જાય છે; પણ જો આવા લોકો પાસે જાય તો ઘણું કામ થઈ શકે છે.

માતૃસમાજોનું કામ છે તેની પછવાડેનો આદર્શ જાણે છે. આખી માતૃજાતિ પાસે વિશ્વમાં સંસ્કૃતિ રેડવાનું કાર્ય તેમની પાસેથી લેવા માટે ક્રાંતિપ્રિય સાધુઓએ સાધ્વીઓ તેમજ સાધિકાઓને ધડીને કાર્ય કરવું પડશે. ભગવાન મહાવીરે તો નારીજાતિના ઉદ્ધાર માટે કેટલો મોટો અભિગ્રહ ધારણ કરેલો ? તો એમના અનુયાયીઓની વિશેષ ફરજ છે. આજે નારીજાતિની સુરક્ષાનો પ્રશ્ન જટિલ બની ગયો છે. એક કાડીના ગામમાં એક સોની'મહેન મહેતીજી બની ગયેલી. પણ તે અને તેની માતાજી ત્રાહિત્રાહિ થઈ જાડયાં અને છેવટે રાજનામું આપીને છૂટાં થયાં. આપણે ગઈ કાલે અ. ભા. પરિષદની શાખામાં ગયા હતા. ત્યાં બહેનો કામ કરતાં હતાં. તેમનામાં સંયમની ભાવનાનો પ્રચાર કરવામાં આવે અને સંયમ દ્વારા સંતતિ નિરોધ થઈ શકે એવી વાતો સમજાવવા માટે ઘણા પ્રયાસો કરવાના રહેશે.

આમ પછાતવર્ગો, નારીજાતિ, તથા ગામડાં વગેરેમાં પુષ્કળ કાર્યો પડેલાંજ છે અને એ સૌ કામમાં ધર્મનો પુટ લગાડવો પડશે. અને તે કાર્ય સાધુસંસ્થા સિવાય કોઈ નહીં કરી શકે.

નીડર અને નિર્સર્ગ નિર્ભર સાધુ :

દેવજીભાઈ : સવારના પ્રવચનમાં સાધુ સંસ્થા માટે બાધકરૂપ ચાર કારણો બતાવવામાં આવ્યા છે :—(૧) જવાબદારીનું સક્રિય બાન નહીં (૨) યુગપ્રવાહનો ખ્યાલ નહીં (૩) વ્યક્તિવાદી અને એકાંતવાદી

એકાંગીવૃત્તિને લક્ષને સ્વ-પર કલ્યાણના મૌલિક નિયમો પ્રતિ ઉપેક્ષા. (૪) પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના સ્પષ્ટ માર્ગ અંગે બ્રાંતિ. આ ચાર બાધક કારણો સાધુ સંસ્થાએ દૂર કરવાં જોઈએ અને નિસર્ગ-નિર્ભર થઈને નીડર બનીને રહેવું જોઈએ. પણ, દૃષ્ટિ સાફ ન હોવાના કારણે પણ નીડરતા આવતી નથી; તેમજ સમાજનો બહિષ્કાર અને તિરસ્કાર પણ આશ્ચિક કારણ રૂપ છે.

પણ એ ડર પણ બ્રાંતિજ છે. નિસર્ગ નિર્ભર થતાં અપ્યક્ત વિજ્ઞાન સમાજનો સાધુ બની શકે છે એ બાલનજા કાંઠા પ્રયોગ પછી સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે. હવે થોડાક વધુ સાધુઓ જોખમ ખેડીને આગળ આવવા તૈયાર થાય એમ ઈચ્છીએ.

સ્વ-પર કલ્યાણની વાત અને આચરણ એ જૈન સાધુસંસ્થામાં વધારે જોવામાં આવે છે. પણ તેમાંથી ક્રાંતિ કરી શકે એવા કેટલાક જો કોઈ નીકળે છે તો પણ પોતાની થોડીક નામના કે પ્રસિદ્ધિ માટે તે મૂડીવાદી સમાજના ચક્કરમાં પડી જાય છે. એટલે ક્રાંતિપ્રિય બનવા માટે લાલચમાં ન પડાય એ પણ જરૂરી છે.

વીશ વર્ષથી પૂ. મહારાજશ્રી સંતબાલજીએ બાલનજાકાંઠા પ્રયોગ વડે એ સાબિત કરી આપ્યું છે કે પ્રજાને ક્રાંતિની ભૂખ છે. થુલ્લ લોક-ગ્રામ સંગઠન થાય એવી ભૂમિકા પણ છે એટલે સાધુઓએ બહાર આવીને સક્રિય સ્પષ્ટ માર્ગે કાર્ય કરવાનું છે. પ્રારંભમાં થોડા પ્રહારો થશે પણ એકંદરે તો પ્રેમ, હુંફ, અને વાતસલ્ય ત્રણેય વસ્તુએ વ્યાપક સમાજ તરફથી મળશે.

ગાંધીજીએ વ્યાપક ધર્મને સદ્ગુણોને કામ કરવાનું મોકળું ક્ષેત્ર આપ્યું છે અને ત્યારબાદ પૂ. સંતબાલજીએ બાલનજાકાંઠા પ્રયોગના અન્વયે સાધુ સાધ્વીઓએ શું કરવું જોઈએ એ બાબતની સરળતા કરી છે. તેમણે જૈન ધર્મ એ વિશ્વ ધર્મ છે એ બાબત જીવંત રીતે કરી બતાવ્યું છે. તેમણે જાગૃત રહી પ્રહારો સામે ટકી રહીને પોતાનું

તેમજ પ્રયોગનું તેજ વધાર્યું છે. અલખત સાધુ-સંસ્થાના અન્ય સભ્યોને જો થું છે તેનો આખો ખ્યાલ નથી; એટલે પ્રારંભમાં અનુબંધ વિચારધારા પ્રમાણે કાર્ય કરવાની ધડ જરા મોડેથી બેસશે પણ નીકર બની નિસર્ગ-નિર્ભર થઈને જો સાધુસંસ્થાના સભ્યો આગળ આવશે તો તેઓ જરૂર એવું કાર્ય કરી બતાવશે જો તેમની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી શકશે.

ધર્મક્રાંતિના કાર્યમાં અવરોધરૂપ ન બનો !

પૂ. દંડીસ્વામીએ કહ્યું : “ અત્યારે સાધુસંસ્થામાં તકવાદી સાધુઓ ધણા ધૂસી ગયા છે. એટલે સ્વ-પર કલ્યાણ કરનારાની સાથે સ્વાર્થ સાધનારા પણ ધણા છે. તેથી સાધુ કાંતો સ્વાર્થી કે સ્વાદુ વધારે નજરે ચડે છે. કેટલાક તો ઝધડો કરીને પણ માલ મલીદા સામેથી માગીને ખાય છે. કેટલાક ખુશામત પણ કરે છે. કેટલાક માગતા નથી પણ મળે ત્યારે વધારે લઈ સંઘરી રાખે છે. ટુંકમાં આજે પ્રાણુ પ્રતિષ્ઠા અને પરિગ્રહને હોમનારા ઓછા છે બાકી તો કરમાં માળા અને માથે ગોપીચંદન ધસીને નીકળનારા ધણા છે.

આવી નિરાશાભરી દશામાં અને અધિકારમય દિશામાં, આ શિબિર પછી આપણને પૂરી ખાતરી થઈ છે કે હવે સાધુ-સાધ્વીઓ સમયને ઓળખીને જગ્યાં છે અને પગલાં માંડવા આતુર છે; માત્ર તેમને થોડીક હુક જોઈએ. આજે આપણે એક સાથે ચાલી સમાજના સ્થિતિ ચૂસ્ત આગેવાનોને એટલું જ વિનવવા માગીએ છીએ કે આપ જાતે ચાલી ન શકો તો નબળાઈનો એકરાર કરી, બંને જ્યાં છો, ત્યાં અટકી જાવ પણ આ ભગીરથ ધર્મક્રાંતિનાં કાર્યોમાં અવરોધરૂપ તો ન જ બનો નજ બનો ! ”

સાધુઓનું એકીકરણ :

શ્રી. પૂજ્યભાઈ “ આજે જેમ રાષ્ટ્ર એકીકરણ સમિતિ નીભાઈ છે. તેમ જગત ભરના સાધુઓનું એકીકરણ થાય તેવા પ્રયાસની વધારે અગત્ય છે. સાધુ-સાધ્વી શિબિર યોજીને એ બી વવાઈ ગયાં છે, વિશ્વ-વાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘે આ કામ કેટલું મહત્વનું ઉપાડ્યું છે તેની અજ્ઞેડતા ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થઈ શકશે. હવે ત્વરિત ગતિએ વિશ્વના પ્રશ્નો ઝડપી લેવાના છે. સમાજ ઉપર જેમનો મોટો પ્રભાવ છે તેમણે દેશના ચાર પાંચ વિભાગ પાડી, તે રીતે દેશભરનો પ્રવાસ ખેડીને બધાં બજોને ભેગાં કરવાં જોઈએ. એમની સલાહ સૂચના પ્રમાણે, બધાં નૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક બજોને ચાલવાં તરપર થવું જોઈએ.

સાધુ સાધ્વીઓને એમ થતું હશે કે પોતાના વાડામાંથી બહાર નીકળીને આવતા શું થશે ? લક્ષમણનો પંચવટીનો પ્રસંગ છે. તે વિચારે છે: “ અયોધ્યાવાસી એમ વિચારતા હશે કે અમે વનવાસી બનીને કેવાં કેવાં દુઃખો ભોગવતાં હશું ? પણ અહીં તો કુદરતના આગણમાં ફળફૂલોની મધુરતા તેમજ ઋષિઓના સત્સંગનો અપૂર્વ આનંદ સાંપડ્યો છે. તેમ અનુબંધ વિચારધારા અપનાવનારને કશું સહેવાનું નથી. દેશ મૂકી પરદેશ ખેડનાર કમાય તેમ તેનું મૂલ્ય અને ઉપયોગિતા વધતાં એમને અને સમાજને બંનેને આનંદ મળવાનો છે.

આજે સાધુસાધ્વીઓ કાંતો પૂજવાનું કે મનોરંજક શ્રવણનું સાધન બની ગયાં છે. કેટલાંક સાધુઓ તો સાહિત્ય કે શાસ્ત્ર સંકલનનાં કાર્યમાં પડ્યા છે. પણ મારા મતે તો જે બીજા ન કરી શકે એવાં કાર્યમાં તેમણે પડવું જોઈએ, જે લોકો ચમત્કાર કે ડરના કારણે પૂજતા તેમણે દલાઈ લામા અને લામાઓનો અંજન ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. આજે જગત આગળ આશુ-પ્રયોગો બંધ કરવાનો મોટો પ્રશ્ન છે. સાધુ સંસ્થા એકત્રિત થઈને એને ઉપાડી લે તો ? સર્વધર્મ સમન્વયની વ્યાસ પીઠ

ઉપર ઊભા રહી સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો તરફ સંગઠિતરૂપે લોકોને વાળવાનું કાર્ય સાધુસંસ્થાએ કરવાનું છે—તે અંગે આ શિબિર પ્રેરક અને એજ અગત્યનું છે.

જગતના સાધુઓ માટેનો કાર્યક્રમ :

શ્રી. દુલેરાય માટલિયા : “મારા નમ્ર મતે દુનિયાભરના સાધુઓનો વિચાર કરીએ તો નીચેના ચાર કાર્યક્રમો યોજી શકાય :-
(૧) ક્રમબદ્ધ અને આયોજનપૂર્વક બલિદાનો આપવાં એ જુદી વાત છે અને આવેશથી હોમાર્ધ જવું એ જુદી વાત છે. કેવળ જૈન, હિંદુ કે બૌદ્ધોમાં નહીં પણ ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનોમાં પણ પુરોહિત, સાંધ તથા અન્ય બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચારિણીઓ છે. તે સૌમાં હોમાવાની તાકાત છે. ઉપવાસનો અભ્યાસ પણ લગભગ બધાને એક યા બીજી રીતે હોય છે. એટલે તપ-ત્યાગ દ્વારા એક બાજુ યુદ્ધ નિષેધ માટે તથા બીજી બાજુ અન્યાય પીડિતોને ન્યાય આપવા તપ શક્તિથી હોમાર્ધ જાય તો સાધુસંસ્થા પ્રત્યેના અહોભાવી આદરના કારણે સમાજ જગી ઊઠશે; શુભેચ્છક તરફ જોર કરીને એકાગ્ર થશે અને એમની ઉદાસીનતા કે આળસમાં નવી સંવેદના જાગશે. સાપ કાંચળી તજે તેમ સાધુસંસ્થા ધારે તો તપ-ત્યાગ વડે સહેલાઈથી દેહ તજી શકે, તેમ છે.

(૨) સાધુસંસ્થા બીજું મહત્વનું એ કામ કરી શકે કે સમાજમાં સમજણ, અને સેવાભાવી ધણા શ્રીમંત બાઈ-બહેનો છે. તેમની સેવાઓ લઈને અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા જનતાને રાહત અપાવી શકે. તેમજ સુખશાંતિ આપનારી કોઈ વ્યવસ્થિત કાર્યવાહી યોજી શકે.

(૩) ત્રીજું કામ સાધુસંસ્થા એ કરી શકે કે રૂકાવટ કરતી સંસ્થાને અપ્રતિષ્ઠિત કરી શકે તથા સંસ્કૃતિનું સાતત્ય જાળવીને રૂઢિચુસ્તતાથી સંસ્થાઓને ઉગારી શકે.

(૪) તે જુદાં જુદાં મૂલ્યોનું સમન્વય કરે; સંસ્કૃતિનું સમન્વય કરે. અલગ અલગ દષ્ટિબિંદુઓના કારણે સમાજ વેર-વિખેર થાય છે; તેના બદલે સાચી એકતાનો પાયો રોકનારું સંશોધન કરીને સાહિત્ય આપી શકે. આમ જુદા જુદા સાધુઓનું પ્રતિનિધિત્વ આવે; તે પૂ. મહારાજશ્રીની કલ્પના છે તે મુજબ વિશ્વવત્સલ સંઘ (સાધુઓની સંસ્થા)નું નિર્માણ અનાયાસે થઈ જાય.

આથી (૧) તપો પ્રધાન જૈન સાધુ વર્ગ, (૨) સેવાપ્રધાન ખ્રિસ્તી અને રામકૃષ્ણ મિશનનો સાધુવર્ગ, (૩) વૈષ્ણવ, ઈસ્લામી વ.માંથી જે ગૃહસ્થાશ્રમી સાધુવર્ગ છતાં સંશોધક બની શકે તે વર્ગ, અને (૪) જ્ઞાનયોગી; આમ બિન્ન બિન્ન ક્ષેત્રે રહેવા. છતાં એકસત્રાત્માપણું અને ભાવનાત્મક એકતા થતાં સાધુસંસ્થા અદ્ભૂત કાર્યકારિણી નીવડશે. મૂળ પાયો મજબૂત હોય અને કાર્યક્રમે પોતપોતાની મર્યાદામાં રહીને વિવિધ થતા હોય (૧) ઉપાસના સ્વાતંત્ર્ય, (૨) યોગ્યને પ્રયોગ સ્વાતંત્ર્ય, (૩) અને તેમની શક્તિને સુંદર ઉપયોગ એ ત્રણે વાતો આથી થઈને રહે.

પૂર્ણ સફળતા ક્યારે?

શ્રી. બળવંતભાઈ : “ મને તો આ શિબિર થયા પછી ધણું સ્પષ્ટ દર્શન થઈ ગયું છે. આજે કોંગ્રેસ, પં. જવાહરલાલ જેવી વ્યક્તિઓ, ભારતનાં અને વિશ્વનાં અહિંસક બળોનાં અનુસંધાનો વગેરે, સમગ્ર શક્તિને અનુબંધ જોઈ શો. કેવળ બલિદાનોથી નહીં ચાલે પણ ફરી ફરીને મુખ્ય ત્રણ વાત :-સંગઠનોનું નિર્માણ (૨) સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો, (૩) સર્વધર્મ-સમન્વયની વ્યાસપીઠ હશે તોજ પૂર્ણ સફળતા મળશે.

અનિવાય ઉપયોગિતા સિદ્ધ થશે :

શ્રી. સુંદરલાલ : જોમ રાવણુ સાધુના વેશે ઘૂસી ગયો હતો, તેમ સાધુના લેખાશમાં એવાં તરવો પેઠાં હોય તે બધાંનું નિરાકરણ કરવાનું રહેશે. આધ્યાત્મિક અંકુશની સાથે એવો નૈતિક અંકુશ પણ જોઈશે તો આ બની શકશે. રચનાત્મક કાર્યકરો, જે ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંતોના માર્ગદર્શન તળે લોકસંગઠનો કરે અને કોંગ્રેસ સાથે એ સંગઠનો રાજકીય રીતે જોડાય તો જ, આ કામ બની શકે તેમજ રાજ્ય ઉપર અંકુશ આવી શકે. સાધુસંસ્થાની અનિવાર્ય ઉપયોગિતા આ રીતે સિદ્ધ થઈ શકશે.

